

ਕੱਖਾ
12

ਕੱਖਾ
12

ਰੂਪ-ਵਿਧਾਨ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ (ਭਾਗ- ਦੂਜਾ) ਚੋਣਵਾਂ ਵਿਸ਼ਾ (ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ)

ਰੂਪ ਵਿਧਾਨ ਏਵੰ ਇਤਿਹਾਸ (ਭਾਗ-ਦੁਵਿਤੀਯ)
ਵੈਕਲਿਪਕ ਵਿਸ਼ਯ- ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤਯ

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ: ਰੂਪ-ਵਿਧਾਨ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ: ਰੂਪ-ਵਿਧਾਨ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ (ਭਾਗ- ਦੂਜਾ)

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ (ਚੋਣਵਾਂ ਵਿਸ਼ਾ)

12ਵੀਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀ

ਰੂਪ ਵਿਧਾਨ ਆਂ ਇਤਿਹਾਸ (ਭਾਗ-ਦਿੱਤੀਯ)

ਵੈਕਲਿਪਕ ਵਿਥਯ- ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤਯ

ਸੰਪਾਦਕੀ ਮੰਡਲ

ਡਾ. ਇਕਬਾਲ ਸਿੰਘ ਗੋਦਾਰਾ (ਸੰਯੋਜਕ)

ਮੁਖੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਡੀ.ਏ.ਵੀ. ਕਾਲਜ

ਅਬੋਹਰ(ਪੰਜਾਬ)

ਗੁਰਰਾਜ ਸਿੰਘ ਚਹਿਲ

ਐਸੋਸੀਏਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ

ਡੀ.ਏ.ਵੀ. ਕਾਲਜ

ਅਬੋਹਰ(ਪੰਜਾਬ)

ਗੁਰਦੀਪ ਸਿੰਘ ਖੋਸਾ

ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ

ਸਰਕਾਰੀ ਸੀਨੀਅਰ ਸੈਕੰਡਰੀ ਸਕੂਲ

ਮਲਕਾਣਾ ਖੁਰਦ(ਸ਼੍ਰੀ ਗੰਗਾਨਗਰ)

ਡਾ. ਚੰਦਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼

ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ

ਐਮ.ਐਮ.ਐਨ.ਡੀ.ਏ.ਵੀ.ਕਾਲਜ

ਗਿੱਦੜਬਾਹਾ(ਪੰਜਾਬ)

ਨਵਰਾਜ ਸਿੰਘ

ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ

ਸਰਕਾਰੀ ਸੀਨੀਅਰ ਸੈਕੰਡਰੀ ਸਕੂਲ

9 ਐੱਫ.ਐੱਫ.,ਬੜੋਪਲ(ਸ਼੍ਰੀ ਗੰਗਾਨਗਰ)

ਹਰਮੀਤ ਸਿੰਘ ਗਿੱਲ

ਲੈਕਚਰਾਰ (ਪੰਜਾਬੀ)

ਸਰਕਾਰੀ ਸੀਨੀਅਰ ਸੈਕੰਡਰੀ ਸਕੂਲ

19 ਜੌਂਡ(ਸ਼੍ਰੀ ਗੰਗਾਨਗਰ)

ਮਾਧਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਬੋਰਡ ਰਾਜਸਥਾਨ, ਅਜਮੇਰ

ਪਾਠ-ਕ੍ਰਮ ਸੰਮਤੀ

ਡਾ. ਇਕਬਾਲ ਸਿੰਘ ਗੋਦਾਰਾ (ਸੰਯੋਜਕ)

ਮੁਖੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਡੀ.ਏ.ਵੀ. ਕਾਲਜ

ਅਬੋਹਰ (ਪੰਜਾਬ)

ਗੁਰਰਾਜ ਸਿੰਘ ਚਹਿਲ

ਐਸਸੀਏਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ

ਡੀ.ਏ.ਵੀ. ਕਾਲਜ

ਅਬੋਹਰ (ਪੰਜਾਬ)

ਹਰਮੀਤ ਸਿੰਘ ਗਿੱਲ

ਲੈਕਚਰਾਰ (ਪੰਜਾਬੀ)

ਸਰਕਾਰੀ ਸੀਨੀਅਰ ਸੈਕੰਡਰੀ ਸਕੂਲ

19 ਜੈੱਡ (ਸ਼੍ਰੀ ਗੰਗਾਨਗਰ)

ਧੰਨਵਾਦ

ਸੰਪਾਦਕੀ ਮੰਡਲ ਅਤੇ ਮਾਧਿਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਬੋਰਡ ਰਾਜਸਥਾਨ, ਅਜਮੇਰ ਉਹਨਾਂ ਸਾਰੇ ਸੁਹਿਰਦ
ਰਚਨਾਕਾਰਾਂ ਦਾ ਦਿਲੋਂ ਧੰਨਵਾਦੀ ਅਤੇ ਰਿਣੀ ਹੈ, ਜਿੰਨਾਂ ਦੀ ਅਮੁੱਲ ਸਿਰਜਣਾ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ ਇਸ
ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਸੰਗ੍ਰਹਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ।

ਦੋ ਸ਼ਬਦ

ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਲਈ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕ ਸਿਲਸਿਲੇਵਾਰ ਪੁਸ਼ਟੀਕਰਨ, ਸਮੀਖਿਆ ਅਤੇ ਮੁੱਢਲੇ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਧੀ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਪੱਧਰ ਅਤਿਅੰਤ ਮੱਹਤਵਪੂਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਕਦੇ ਵੀ ਰੂੜੀਗਤ ਅਤੇ ਗੁਣਗਾਣ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਾਲੀਆਂ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ। ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਅੱਖੋਂ ਪਰੋਖੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕ ਸਿੱਖਣ-ਸਿਖਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਇੱਕ ਲਾਜ਼ਮੀ ਸਾਧਨ ਹੈ।

ਪਿਛਲੇ ਕੁਝ ਕੁ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਮਾਧਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਬੋਰਡ ਰਾਜਸਥਾਨ ਦੇ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀਆਂ ਸੰਪਾਦਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਸੇ ਘਾਟ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਨੌਵੀਂ ਤੋਂ ਬਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਤੱਕ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਲਈ ਮਾਧਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਬੋਰਡ ਰਾਜਸਥਾਨ, ਅਜਮੇਰ ਰਾਹੀਂ ਸਾਲ 2017-18 ਤੋਂ ਦਸਵੀਂ ਤੋਂ ਬਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੀਆਂ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਆਪਣੇ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਉਮੀਦ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਮੌਲਿਕ ਸੋਚ, ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਮੌਕੇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਗੀਆਂ।

ਪ੍ਰੋ. ਬੀ.ਐੱਲ. ਚੌਧਰੀ,
ਚੇਅਰਮੈਨ,

ਮਾਧਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਬੋਰਡ ਰਾਜਸਥਾਨ, ਅਜਮੇਰ।

ਭੂਮਿਕਾ

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ-ਰੂਪ ਵਿਧਾਨ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ-ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪਾਂ ਅਤੇ ਮੱਧਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਹਥਲੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਬਾਰੂਵੀਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਕੁਝ ਆਧੁਨਿਕ ਸਾਹਿਤ-ਰੂਪਾਂ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਗੇ।

ਆਧੁਨਿਕ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪ ਜਿਵੇਂ ਗੀਤ, ਗਜ਼ਲ, ਇਕਾਂਗੀ, ਨਾਟਕ, ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰ, ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ ਆਦਿ, ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪਾਂ ਦੇ ਨਿਕਾਸ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਸੂਤਰ ਆਧੁਨਿਕ ਸੰਵੇਦਨਾ 'ਚ ਵੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਸਮੇਂ ਦੀ ਤੌਰ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਦੀ ਤਾਸੀਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੇ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸੰਬੰਧਤ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਦੀ ਨੁਹਾਰ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਦਲ ਰਿਹਾ; ਬਦਲਦਾ ਅਤੇ ਬਦਲਿਆ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਅਕਤੀ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਮਾਨਵੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਬਾਤ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇੰਜ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ-ਸਮੂਹ ਦੀ ਬਦਲੀ ਹੋਈ ਜੀਵਨ-ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀ ਤੱਤ ਰਸ ਬਾਰੇ ਵੀ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਰਸ-ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਬੜਾ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਰਸ ਨੂੰ ਕਾਵਿ (ਸਾਹਿਤ) ਦੀ ਆਤਮਾ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਰਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਕਾਵਿ-ਆਨੰਦ ਅਤੇ ਕਾਵਿ-ਅਨੁਭਵ ਨਾਲ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਪਾਠਕ ਉੱਪਰ ਪੈਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਜੋਂ ਵੀ ਵੇਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੁਕਦੀ ਗੱਲ ਇਹ ਕਿ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਵਾਂ ਨਾਲ ਹੈ ਅਤੇ ਰਸ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਦੁਆਰਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਸਾਹਿਤ ਸੰਬੰਧੀ ਭਾਵਮਈ ਸੂਝ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚੰਡ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਲਗਾਤਾਰ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਪਾਠਕਾਂ/ਅਧਿਆਪਕਾਂ/ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਪ੍ਰਤੀ ਰਵੱਈਏ ਨੂੰ ਸੇਧ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਆਧੁਨਿਕ ਰੂਪਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੋ ਕੇ ਬੜੇ ਮਾਣ ਨਾਲ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬੀਤੇ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ।

ਸੰਯੋਜਕ

ਜਮਾਤ-12ਵੀਂ

ਵਿਸ਼ਾ-ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ

ਸਮਾਂ-3:15 ਘੰਟੇ

ਅੰਕ-80

ਨੰ.	ਸਿੱਖਿਆ ਖੇਤਰ	ਅੰਕ-ਪੀਰੀਅਡ
1.	ਅਣਡਿੱਠਾ ਪੈਰਾ	10 15
2.	ਨਿਬੰਧ ਤੇ ਕਹਾਣੀ ਰਚਨਾ	12 30
3.	ਸਾਹਿਤ ਬੋਧ	08 20
4.	ਵਿਹਾਰਕ ਵਿਆਕਰਨ	13 70
5.	ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕ	30 165
6.	ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਇਤਿਹਾਸ	07 30

1. ਅਣਡਿੱਠਾ ਪੈਰਾ (150 ਸ਼ਬਦ)

(ਅੰਕ-10)

ਵਾਰਤਕ-ਅੰਸ਼ ਵਿੱਚੋਂ ਸਿਰਲੇਖ ਦੀ ਚੋਣ, ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ ਬੋਧ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਬਰਾਬਰ ਅੰਕਾਂ ਦੇ ਪੰਜ ਲਘੂ-ਉੱਤਰਾਂ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁੱਛੇ ਜਾਣਗੇ।

2. ਕਵੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਯੋਗਦਾਨ ਉੱਪਰ ਅਧਾਰਿਤ ਨਿਬੰਧ-ਰਚਨਾ(ਅੰਕ-08)

ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ। (ਚਾਰ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ, 200-250 ਸ਼ਬਦ-ਸੀਮਾ)

3. ਕਹਾਣੀ-ਰਚਨਾ

(ਅੰਕ-04)

ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਅੰਕੜਿਆਂ/ ਤੱਥਾਂ/ ਸੰਕੇਤਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ (ਚਾਰ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ, 100-125 ਸ਼ਬਦ-ਸੀਮਾ)

4. ਸਾਹਿਤ ਬੋਧ

(ਅੰਕ-08)

- (1) ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਰੂਪ :-ਕਵਿਤਾ, ਗੀਤ, ਗਜ਼ਲ, ਇਕਾਂਗੀ, ਨਾਟਕ, ਰੇਖਾ-ਚਿੱਤਰ ਅਤੇ ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ। (ਅਰਥ, ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ) 06
- (2) ਰਸ:-ਨੌਂ ਰਸ (ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ, ਲੱਛਣ ਤੇ ਉਦਾਹਰਨ)। 02

5. ਵਿਹਾਰਕ ਵਿਆਕਰਨ

(ਅੰਕ-13)

1. ਅਖਾਣ 02
2. ਮੁਹਾਵਰੇ 02
3. ਵਿਸ਼ਰਾਮ-ਚਿੰਨ੍ਹ 03
4. ਵਾਕ-ਬੋਧ (ਉਦੇਸ਼ ਤੇ ਵਿਧੇਅ, ਵਾਕ-ਸੰਰਚਨਾ, ਵਾਕ ਪ੍ਰਕਾਰ/ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ)। 06

6. ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕ

6.1- ਕਵਿਤਾ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ

(ਅੰਕ-20)

- (1) ਕਾਵਿ-ਅੰਸ਼ ਉੱਪਰ ਅਧਾਰਿਤ ਵਿਆਖਿਆ ਤੇ ਬੋਧ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (ਦੋ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ) 10
- (2) ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਉੱਪਰ ਅਧਾਰਿਤ ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ, ਕੇਂਦਰੀ-ਭਾਵ ਤੇ ਸਾਰ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (ਦੋ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ) 10

6.2- ਕਹਾਣੀ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ

(ਅੰਕ-10)

- (1) ਕਹਾਣੀ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਉੱਪਰ ਅਧਾਰਿਤ ਅਤਿ ਲਘੂ-ਉੱਤਰਾਤਮਿਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (ਅੱਠ ਵਿੱਚੋਂ ਪੰਜ) 05
- (2) ਕਹਾਣੀ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਉੱਪਰ ਅਧਾਰਿਤ ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ, ਸਾਰ ਅਤੇ ਪਾਤਰ-ਉਸਾਰੀ ਸੰਬੰਧੀ ਲਘੂ-ਉੱਤਰਾਤਮਿਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (ਦੋ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ) 05

7.- ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਇਤਿਹਾਸ (ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ)

(ਅੰਕ-07)

- (1) ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਉੱਪਰ ਅਧਾਰਿਤ ਨਿਬੰਧਾਤਮਿਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (ਤਿੰਨ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ) 07

ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ:-

1. ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ, ਭਾਗ ਦੂਜਾ(ਕਵਿਤਾ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ)- ਮਾਧਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਬੋਰਡ ਰਾਜਸਥਾਨ, ਅਜਮੇਰ।
2. ਕਹਾਣੀ-ਸੰਸਾਰ (ਕਹਾਣੀ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ)- ਮਾਧਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਬੋਰਡ ਰਾਜਸਥਾਨ, ਅਜਮੇਰ।
3. ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ : ਰੂਪ ਵਿਧਾਨ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ, ਭਾਗ ਦੂਜਾ- ਮਾਧਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਬੋਰਡ ਰਾਜਸਥਾਨ, ਅਜਮੇਰ।

ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕਾਂ:-

1. ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਆਕਰਨ ਅਤੇ ਲੇਖ ਰਚਨਾ -ਪੰਜਾਬ ਸਕੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਬੋਰਡ।
2. ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਆਕਰਨ (ਡਾ. ਹਰਕੀਰਤ ਸਿੰਘ, ਗਿਆਨੀ ਲਾਲ ਸਿੰਘ) ਪੰਜਾਬ ਸਟੇਟ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਟੈਕਸਟ ਬੁੱਕ ਬੋਰਡ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ।
3. ਪੰਜਾਬੀ-ਤੀਜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਧਿਆਪਨ (ਬੀ. ਐੱਸ. ਟੀ. ਸੀ. ਦੂਜਾ ਸਾਲ) - ਰਾਜਸਥਾਨ ਰਾਜ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕ ਮੰਡਲ, ਜੈਪੁਰ।

ਤਤਕਰਾ

1. ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਰੂਪ	01---26
(ੳ) ਕਵਿਤਾ	02 - 06
(ਅ) ਗੀਤ	07 - 09
(ੲ) ਗਜ਼ਲ	10 - 12
(ਸ) ਨਾਟਕ	13 - 16
(ਹ) ਇਕਾਂਗੀ	17 - 19
(ਕ) ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ	20 - 23
(ਖ) ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰ	24 - 26
2. ਰਸ	27---35
3. ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਇਤਿਹਾਸ	36---94
(ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ)	
(ੳ) ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ	37 - 53
(ਅ) ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ	54 - 60
(ੲ) ਪੰਜਾਬੀ ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ	61 - 67
(ਸ) ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ	68 - 73
(ਹ) ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ	74 - 94
4. ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ	95---96

ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਰੂਪ

(ੳ) ਕਵਿਤਾ

ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਰੂਪ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਹੀ ਕਵਿਤਾ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸੁਹਜ-ਭੁੱਖ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਹਰਮਨ-ਪਿਆਰਾ ਰੂਪ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਅਰਥ ਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ

ਕਵਿਤਾ ਇੱਕ ਸ਼ਬਦ-ਕਲਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਤੋਂ ਭਾਵ ਅਜਿਹੀ ਸ਼ਬਦ ਰਚਨਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਜਜ਼ਬਾ, ਖਿਆਲ, ਲੈਅ-ਤਾਲ ਤੇ ਕਲਪਨਾ ਦਾ ਸੁੰਦਰ ਸੁਮੇਲ ਹੋਵੇ। ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਜਜ਼ਬੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ 'ਪਿਆਰ ਵਿੱਚ ਮੋਏ ਬੰਦਿਆਂ ਦੇ ਮਿੱਠੇ ਬਚਨ' ਆਖਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਰੂਹਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ।

ਕਵਿਤਾ ਦਿਲ ਦੀ ਬੋਲੀ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਲੋਕ ਆਤਮਾ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਸੁਹਣੇ ਬੰਬਾਂ ਜਾਂ ਸ਼ਬਦ-ਚਿੱਤਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕਵਿਤਾ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਤੇ ਤੀਬਰ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾ ਹੈ। ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਰਸਮਈ ਤੇ ਲੈਅ-ਆਤਮਕ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਹੀ ਕਵਿਤਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਕਾਰਲਾਇਲ ਅਨੁਸਾਰ, “ਕਵਿਤਾ ਇੱਕ ਗਾਉਂਦਾ ਜਜ਼ਬਾ ਹੈ।”

ਮੈਥਿਉ ਆਰਨਲਡ ਅਨੁਸਾਰ, “ਕਵਿਤਾ ਜੀਵਨ ਦੀ ਪੜਚੋਲ ਹੈ।”

ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਤੇ ਵਲਵਲਿਆਂ ਦਾ ਬੇਰੋਕ ਉਛਾਲਾ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਖੁਸ਼ੀ ਤੇ ਗਮੀਂ ਦੇ ਤਿੱਖੇ ਵਲਵਲੇ ਬੇਕਾਬੂ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਬੋਲੀ ਦੀਆਂ ਧੁਨਾਂ ਵਿੱਚ ਉੱਛਲ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਉਛਾਲਾ ਹੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸੁਹਜ-ਸੁਆਦ ਦਾ ਰਸੀਆ, ਬੋਲੀ ਦਾ ਧਨੀ ਤੇ ਚੇਤੰਨ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਕਵੀ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਦੁੱਖ-ਦਰਦ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿੱਥੇ ਰਵੀ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚਦਾ ਉੱਥੇ ਕਵੀ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ।

ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਤੱਤ

ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਰਚਨਾ ਲਈ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਤੱਤਾਂ ਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਗੁਣਾਤਮਕਤਾ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਜੁਗਤਾਂ ਜਾਂ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਲਈ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਵੇਂ ਮਾਪਦੰਡ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਗਏ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਮਾਪਦੰਡਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਲਈ ਰੂਪ ਤੇ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਰਨਾ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਰੂਪ ਤੇ ਵਸਤੂ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਅਨਿੱਖੜ ਅੰਗ ਹਨ। ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸੁਹਜਾਤਮਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਸਤੂ ਤੇ ਰੂਪ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਦਾ ਹੀ ਸਿੱਟਾ ਹੈ। ਨਵੀਂ ਆਲੋਚਨਾ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਰੂਪ ਤੇ ਵਸਤੂ ਦੀ ਥਾਂ ਸੰਰਚਨਾ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਵਸਤੂ ਤੇ ਰੂਪ ਆਦਿ ਤੱਤ ਸੰਗਠਿਤ ਰੂਪ ਹੀ ਵਿੱਚ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ -

1. ਕਾਵਿ ਭਾਸ਼ਾ-

ਭਾਸ਼ਾ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੱਤ ਹੈ। ਕਵੀ ਬੋਲਚਾਲ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਵਿਉਂਤਬੱਧ ਕਰਕੇ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਵੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਕੋਮਲਤਾ, ਅਰਥ-ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਅਲੌਕਿਕ ਸੁੰਦਰਤਾ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸਹਿਜ-ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੋਣਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਗੁਣ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾਈ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਜੜ੍ਹਤ ਲੋਕ ਪੱਧਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਤਾਂਕਿ ਅਰਥ-ਸੰਚਾਰ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਪੈਦਾ ਨਾ ਹੋਵੇ।

2. ਪ੍ਰਤੀਕ ਤੇ ਚਿੰਨ੍ਹ-

ਪ੍ਰਤੀਕ ਤੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੱਤ ਹਨ। ਕਈ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਤੀਕ ਤੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਣਕਹੇ ਅਤੇ ਅਣਵੇਖੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਵੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ-

“ਦੋ ਟੋਟਿਆਂ ਵਿੱਚ ਭੋਂ ਟੁੱਟੀ,
ਇਕ ਮਹਿਲਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਢੋਕਾਂ ਦਾ।
ਦੋ ਧੜਿਆਂ ਵਿੱਚ ਖਲਕਤ ਵੰਡੀ,
ਇਕ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਜੋਕਾਂ ਦਾ।”

ਮਹਿਲਾਂ, ਢੋਕਾਂ ਅਤੇ ਜੋਕਾਂ ਇਹ ਤਿੰਨ ਸ਼ਬਦ ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹਨ। ਮਹਿਲਾਂ ਸ਼ਬਦ ਅਮੀਰ ਲੋਕਾਂ, ਢੋਕਾਂ ਸ਼ਬਦ ਝੁੱਗੀ ਝੋਂਪੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਗਰੀਬ ਲੋਕਾਂ ਅਤੇ ਜੋਕਾਂ ਸ਼ਬਦ ਪੂੰਜੀਪਤੀ ਸ਼ੋਸ਼ਕ ਵਰਗ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਵੀ ਨੇ ਕਾਵਿ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾਏ ਹਨ। ਇਹ ਤਿੰਨੋਂ ਪ੍ਰਤੀਕ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਰਥ-ਸੰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ।

3. ਬਿੰਬ ਤੇ ਬਿੰਬਾਵਲੀ-

ਬਿੰਬ ਤੇ ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੱਤ ਹੈ। ਬਿੰਬ ਕਿਸੇ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਚਿੱਤਰ ਹਨ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਿੱਤਰਕਾਰ ਲਕੀਰਾਂ ਤੇ ਰੰਗਾਂ ਨਾਲ ਚਿੱਤਰ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਵੀ ਸ਼ਬਦਾਂ, ਧੁਨੀਆਂ ਤੇ ਬੋਲਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕਾਵਿ-ਚਿੱਤਰ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ।

4. ਛੰਦ-

ਛੰਦ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਅਹਿਮ ਤੱਤ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਖਾਸ ਗਿਣਤੀ-ਮਿਣਤੀ ਦੁਆਰਾ ਤੁਕਾਂਤ ਦਾ ਜੋ ਸਹੀ ਮੇਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਛੰਦ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਛੰਦ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਤਿੱਖਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਪੁਰਾਤਨ ਤੇ ਮੱਧਕਾਲ ਵਿੱਚ ਛੰਦ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਅੱਜ-ਕੱਲ੍ਹ ਭਾਵੇਂ ਖੁੱਲੀ ਕਵਿਤਾ ਵੀ ਲਿਖੀ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਈ ਹੈ, ਪਰ ਖੁੱਲੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਛੰਦ ਦੇ ਨਵੇਂ ਪਾਸਾਰ ਉਭਰਦੇ ਦਿੱਸਦੇ ਹਨ। ਖੁੱਲੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਜ਼ਨ, ਤੋਲ, ਵਿਸ਼ਰਾਮ, ਲੈਅ ਆਦਿ ਦਾ ਖਿਆਲ ਰੱਖਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ।

5. ਅਲੰਕਾਰ-

ਅਲੰਕਾਰ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਰਥ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਗਹਿਣੇ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਅਰਥ ਦੋਵੇਂ ਅਲੰਕਾਰ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਧੁਨੀਆਂ, ਸੰਵਾਦਾਂ, ਵਰਨਾਂ ਤੇ ਮੁਹਾਵਰਿਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੁਆਰਾ ਕਾਵਿ-ਸੁਹਜ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਹੀ ਅਲੰਕਾਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਅਲੰਕਾਰ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਅਹਿਮ ਤੱਤ ਹਨ। ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ:

- “ਲੱਸੇ ਨੀ ਉਹਦਾ ਮੱਥਾ ਤਾਰਿਆਂ ਵਾਂਗੂੰ” (ਉਪਮਾ ਅਲੰਕਾਰ)

- “ਬਿਰਹੇ ਦਾ ਇੱਕ ਖਰਲ ਬਲੌਰੀ
ਜਿੰਦਗੀ ਦਾ ਅਸਾਂ ਸੁਰਮਾ ਪੀਠਾ।” (ਰੂਪਕ ਅਲੰਕਾਰ)

- “ਫਿਰ ਰੂਪ ਸਰੂਪ ਅਨੂਪ ਦਿੱਸੇ
ਜਿੰਦ ਜਵਾਨੀ ਝੱਲੀ ਝੱਲੀ।” (ਅਨੁਪ੍ਰਾਸ ਅਲੰਕਾਰ)

6. ਕਲਪਨਾ-

ਕਲਪਨਾ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੱਤ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕਵੀ ਕਾਲਰਿਜ ਅਨੁਸਾਰ, “ਕਵਿਤਾ ਤਾਂ ਕਲਪਨਾ ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਹੈ।” ਕਲਪਨਾ ਨੂੰ ਰਚਨਾਤਮਕ-ਸ਼ਕਤੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਲਪਨਾ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਕਵੀ ਅਣਜਾਣੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਤੇ ਵਸਤੂਆਂ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਿੱਤਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸੱਚਮੁੱਚ ਵੇਖੇ ਹੀ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਕਲਪਨਾ ਕਵੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਇੱਕ ਮਾਨਸਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ।

7. ਭਾਵ-

ਭਾਵ, ਅਨੁਭਵ ਤੇ ਜਜ਼ਬੇ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਦੇ ਤਿੱਖੇ ਵਹਿਣ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਕਵਿਤਾ ਜਨਮ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਿਸਮ ਦੇ ਭਾਵ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਿਆਰ, ਤਰਸ, ਡਰ, ਖੁਸ਼ੀ ਆਦਿ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਅਧੀਨ ਹੀ ਕਵੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਜੋੜਦਾ ਅਤੇ ਵਿਉਂਤਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਵ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਖਾਸ ਤੱਤ ਹੈ।

8. ਵਿਚਾਰ-

ਵਿਚਾਰ, ਖਿਆਲ ਤੇ ਅਨੁਭਵ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਜਿੰਦ-ਜਾਨ ਹਨ। ਵਿਚਾਰ ਤੇ ਅਨੁਭਵ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਕਵਿਤਾ ਸਾਰਥਕ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਜੋ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਵਿਚਾਰ ਹਨ। ਵਿਚਾਰ ਤੇ ਅਨੁਭਵ ਹੀ ਸਾਨੂੰ ਟੁੰਬਦੇ, ਪ੍ਰੇਰਦੇ ਤੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਪ੍ਰਤੀ ਚੇਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।

9. ਰਸ-

ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਰਸ ਇੱਕ ਹੋਰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੱਤ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਸਾਡੇ ਮਨੋਭਾਵ ਪ੍ਰਬਲ ਤੇ ਪ੍ਰਪੱਕ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਇਹ ਰਸ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਿੰਗਾਰ, ਬੀਰ, ਅਦਭੁੱਤ ਆਦਿ ਰਸਾਂ ਅੰਦਰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਿਸਮ ਦੇ ਜਜ਼ਬੇ ਮੌਜੂਦ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਕਵਿਤਾ ਇਹਨਾਂ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਨੂੰ ਉਤੇਜਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਹਾਸ-ਰਸ ਕਵਿਤਾ ਨਾਲ ਹੱਸਦੇ ਅਤੇ ਕਰੁਣਾਮਈ ਕਵਿਤਾ ਨਾਲ ਦੁਖੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਰਸ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ-

- “ਵੇ ਦਰਦ ਮੰਦਾ ਦਿਆ ਦਰਦੀਆ
ਉਠ ਤਕ ਆਪਣਾ ਪੰਜਾਬ
ਅੱਜ ਬੇਲੇ ਲਾਸ਼ਾਂ ਵਿਛੀਆਂ

ਤੇ ਲਹੂ ਭਰੀ ਚਨਾਬ।”

(ਕਰੁਣਾ-ਰਸ)

- “ਝੰਡੇ ਨਿਕਲੇ ਕੂਚ ਦਾ ਹੁਕਮ ਹੋਇਆ
ਚੜ੍ਹੇ ਸੂਰਮੇ ਸਿੰਘ ਦਲੇਰ ਮੀਆ
ਚੜ੍ਹੇ ਪੁੱਤ ਸਰਦਾਰਾ ਦੇ ਛੈਲ ਬਾਂਕੇ
ਜਿਵੇਂ ਬੇਲਿਓ ਨਿਕਲਦੇ ਸ਼ੇਰ ਮੀਆਂ।” (ਬੀਰ-ਰਸ)

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਵਿਤਾ ਸਾਹਿਤ-ਰੂਪ ਦੇ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਣ ਤੇ ਤੱਤ ਹਨ, ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਕਵਿਤਾ ਜਨਮ ਲੈਂਦੀ ਤੇ ਰੂਪਗਤ ਪਾਸਾਰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਅਭਿਆਸ-ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਅਰਥ ਅਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਉੱਪਰ ਚਾਨਣਾ ਪਾਉ।
2. ਕਵਿਤਾ ਕਿੰਨ੍ਹਾਂ ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਰਾਹੀਂ ਰੂਪ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੀ ਹੈ? ਵਰਨਣ ਕਰੋ।

(ਅ) ਗੀਤ

ਗੀਤ ਅੰਤਰਮੁਖੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਅੰਗ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਵੀ ਅੰਤਰਮੁਖੀ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ, ਨਿੱਜਤਾ ਅਤੇ ਨਿੱਜੀ ਵਲਵਲਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਅਨੂਭੂਤੀਆਂ, ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਭਾਵਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਗੀਤ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੀਤ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸੰਗੀਤ ਨਾਲ ਜੁੜਦਾ ਹੈ। ਗੀਤ ਦੀ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਉਸ ਦੇ ਗਾਏ ਜਾਣ ਵਿੱਚ ਹੈ, ਇਹ ਹੀ ਅੱਗੋਂ ਉਸ ਵਿੱਚ ਸੰਗੀਤਾਤਮਕਤਾ ਦਾ ਗੁਣ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਗੀਤ-ਕਾਵਿ ਦਾ ਜਨਮ ਸੰਗੀਤ ਯੰਤਰ 'ਲਾਇਰ' ਨਾਲ ਗਾਏ ਜਾਣ ਲਈ ਹੋਇਆ।

ਗੀਤ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ

ਰਵਿੰਦਰ ਨਾਥ ਟੈਗੋਰ ਅਨੁਸਾਰ, “ਮਨ ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਇੱਕ ਵੇਗ ਭਰੇ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਜਨਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਗੀਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਜਾਂਦਾ।”

ਹੇਗਲ ਅਨੁਸਾਰ, “ਗੀਤ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਬਾਹਰੀ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿੱਚ ਸਮੇਟ ਕੇ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਵੈ ਦੇ ਰੰਗ ਵਿੱਚ ਰੰਗਦਾ ਹੈ ਤੇ ਫਿਰ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।”

ਗੀਤ ਦੇ ਤੱਤ

1. ਭਾਵ-

ਗੀਤ ਆਤਮ-ਨਿਸ਼ਠ ਰੁਚੀ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਗੀਤ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਿਸੇ ਭਾਵ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭਾਵ ਗੀਤ ਦੀ ਆਤਮਾ ਹੈ। ਗੀਤ ਦਾ ਜਨਮ ਹੀ ਤੀਬਰ ਭਾਵ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੱਚਾ ਗੀਤ ਸਰਲ, ਖਿਣਮਈ ਤੇ ਤੀਬਰ ਮਨੋਵੇਗਾਂ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੀਤ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਨੋਦਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਤੀਬਰਤਾ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਨੋਦਸ਼ਾ ਦਾ ਪਹਿਚਾਨ-ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

2. ਨਿੱਜਤਾ-

ਬਾਹਰੀ ਤੱਤ ਗੀਤ ਵਿੱਚ ਦੂਜੇ ਲਈ ਭੂਮਿਕਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਸਵੈ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ, ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਕਲਪਨਾਵਾਂ ਦਾ ਗੀਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਕਵੀ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੀਤ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਆਪਣੀ ਨਿੱਜੀ ਪੀੜ, ਦੁੱਖ-ਸੁੱਖ, ਖੁਸ਼ੀ-ਗਮੀ, ਆਸ਼ਾ-ਨਿਰਾਸ਼ਾ, ਹਰਸ਼-ਵਿਸ਼ਾਦ, ਕਰੁਣਾ, ਦਯਾ, ਗੁੱਸਾ, ਗਿਲਾਨੀ ਅਤੇ ਲੱਜਾ ਆਦਿ ਦੇ ਭਾਵ

ਸਾਧਾਰਨੀਕ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

3. ਸੰਖੇਪਤਾ-

ਗੀਤ ਸੰਖੇਪ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਲੰਮੇ ਗੀਤ ਵਿੱਚ ਭਾਵ ਦੇ ਛੀਣ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਸਦਾ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਬਹੁਤੀ ਦੇਰ ਤੱਕ ਗੀਤ ਨੂੰ ਖਿੱਚਣਾ ਜਾਂ ਲਮਕਾਉਣਾ ਗੀਤ ਨੂੰ ਅਕਾਊ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਹੀਣ ਬਣਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਆਵੇਗਾ ਦੀ ਪ੍ਰਬਲਤਾ ਤੇ ਗੀਤ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੀ ਤੀਖਣਤਾ ਲਈ ਸੰਖੇਪਤਾ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ।

4. ਸੰਗੀਤਾਤਮਕਤਾ-

ਸੰਗੀਤਾਤਮਕਤਾ ਗੀਤ ਨੂੰ ਗੁੜ੍ਹਤੀ ਵਿੱਚ ਮਿਲੀ ਹੈ। ਸੰਗੀਤਾਤਮਕਤਾ ਤੋਂ ਭਾਵ ਸੁਰ ਤਾਲ ਯੁਕਤ ਸੰਗੀਤ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਹ ਤਾਂ ਸਾਰੀ ਅੰਤਰਮੁਖੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਗੁਣ ਹੈ। ਕੋਮਲ ਸ਼ਬਦ, ਸੁਚੱਜੀ ਸ਼ਬਦ ਜੜ੍ਹਤ, ਵਰਨਾਂ ਦਾ ਜੋੜ, ਅੱਖਰਾਂ ਦਾ ਢੁਕਾ, ਸੁਰ ਸਮਾਨਤਾ ਆਦਿ ਦੁਆਰਾ ਪੈਦਾ ਸੰਗੀਤ ਹੀ ਸੰਗੀਤਾਤਮਕਤਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੈ। ਸੰਗੀਤ ਸ਼ਬਦ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਾਹਰੀ ਸੰਗੀਤ ਨਾਲੋਂ ਅੰਤਰਿਕ ਸੰਗੀਤ ਵੱਧ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ, ਜੋ ਗੀਤ ਵਿੱਚ ਭਾਵ ਦੀ ਤੀਖਣਤਾ ਤੇ ਉਤੇਜਨਾ ਭਰਦਾ ਹੈ।

5. ਭਾਵ ਏਕਤਾ-

ਗੀਤਕਾਰ ਆਪਣੇ ਗੀਤ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭਾਵ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਭਾਵ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਪਾਠਕ ਜਾਂ ਸਰੋਤਾ ਕੋਲ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ। ਗੀਤ ਇੱਕ ਇਕਹਿਰੀ ਕਸੀ ਹੋਈ ਰਚਨਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸੂਤਰ ਤੇ ਆਸ ਹੋਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਗੀਤ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸਵੈ-ਪੂਰਨ ਰਚਨਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਗੀਤ ਦੀ ਇਹ ਪੂਰਨਤਾ ਉਸ ਵਿੱਚ ਸੰਚਾਰਤ ਭਾਵ ਦੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਪੂਰਨਤਾ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

6. ਸਹਿਜ ਅੰਤਰ-ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਅਤੇ ਸੁਭਾਵਿਕ ਪ੍ਰਗਟਾ-

ਗੀਤ ਦੀ ਰਚਨਾ ਲਈ ਅੰਤਰ-ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਅਤੇ ਹਾਰਦਿਕਤਾ ਦਾ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਫੁੱਟਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਇਹ ਸਹਿਜ, ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਚੰਡ ਵੇਗ ਗੀਤ ਦਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅੰਗ ਹੈ। ਗੀਤ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਤੇ ਸਹਿਜ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਪਾਠਕ ਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਛੂਹਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇੱਥੋਂ ਹੀ ਕਵੀ ਦੀ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਸੁਭਾਵਿਕਤਾ ਗੀਤ ਦਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੱਤ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਘਾਟ ਵਿੱਚ ਗੀਤ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਖੰਡਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਗੀਤ ਦੇ ਲੋੜੀਂਦੇ ਭਾਵ ਵੇਗ ਨੂੰ ਸਿਰਜਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਫਲਤਾ

ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ।

7. ਸੰਰਚਨਾ, ਸ਼ੈਲੀ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਾ-

ਗੀਤ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਿਯਮ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਗੀਤ ਤਾਂ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਰਡਜ਼ਵਰਥ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਛੋਟੀ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਚੀਜ਼ ਤੋਂ ਕਵੀ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਗੰਭੀਰ ਭਾਵ ਉਤੇਜਿਤ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਗੀਤ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਲਈ ਏਕਤਾ ਤੇ ਇਕਾਗਰਤਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਲੱਛਣ ਹਨ। ਗੀਤ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਭਾਵਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅਖੀਰ ਤੱਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਭਾਵਨਾ ਦੀ ਏਕਤਾ ਵੀ ਅਤਿ ਲੋੜੀਂਦੀ ਹੈ। ਗੀਤ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਦੀ ਦੂਜੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਸ ਦਾ ਆਂਤਰਿਕ ਵਿਕਾਸ ਹੈ। ਇਹ ਆਂਤਰਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ, ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਲੈਣ ਦੇ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਕਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕੋਮਲਤਾ ਅਤੇ ਮਧੁਰਤਾ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਤੀਬਰ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵੇਗ ਜਦੋਂ ਤਰਦੀ ਲੈਣ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ ਸੰਗੀਤ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਨਾਲ ਗੀਤ ਵਿੱਚ ਅਲੌਕਿਕ ਆਨੰਦ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਗੀਤ ਸਦਾ ਹੀ ਮਨ ਅਤੇ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਟੁੰਬਦਾ ਹੈ।

ਅਭਿਆਸ-ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਗੀਤ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਤੱਤਾਂ ਬਾਰੇ ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।
2. ਗੀਤ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕਰੋ।

(ੲ) ਗ਼ਜ਼ਲ

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਗ਼ਜ਼ਲ ਫ਼ਾਰਸੀ ਕਾਵਿ-ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਦੇਣ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਗ਼ਜ਼ਲ ਰੂਪਾਕਾਰ ਉਰਦੂ ਗ਼ਜ਼ਲ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੈ।

ਅਰਥ ਅਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ

ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ ਹਨ- ਮਹਿਬੂਬ ਨਾਲ ਖੇਡਣਾ, ਔਰਤਾਂ ਨਾਲ ਇਸ਼ਕ ਤੇ ਮੁਹੱਬਤ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਉਹ ਸ਼ਿਅਰ ਜਿਹੜੇ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਜ਼ਿਕਰ ਵਿੱਚ ਕਹੇ ਗਏ ਹੋਣ। ਪਰ ਆਬਿਦ ਅਲੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਗ਼ਜ਼ਲ ਉਸ ਦਰਦਨਾਕ ਆਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਕੁੱਤਿਆਂ ਤੋਂ ਜਾਨ ਬਚਾਉਣ ਵਿੱਚ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋਇਆ ਹਿਰਨ ਸੰਕਟ ਦੇ ਸਮੇਂ ਕੱਢਦਾ ਹੈ। ਕਾਵਿ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਦਰਦਮਈ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਤੜਪ ਵਾਲੀ ਕਵਿਤਾ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਿਆ, ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਵੀ ਸਮਾਜਕ ਵਿਸ਼ੇ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਨ ਲੱਗ ਪਏ ਹਨ।

ਅਰਬੀ-ਫ਼ਾਰਸੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਇਸ਼ਕ ਕੇਂਦਰੀ ਮਹੱਤਤਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ਼ਕ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਹੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇ ਪੱਖੋਂ ਬੜੀ ਸੰਕੀਰਨਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤੇ ਵਿਸ਼ੇ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੇ ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਗ਼ਜ਼ਲ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇ ਪੱਖੋਂ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਹਰ ਸੰਵੇਦਨਾ ਅਤੇ ਵੇਦਨਾ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਾਰ

ਡਾ. ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀਆਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ-

1. ਇਸ਼ਕ ਦੇ ਬਹੁਪੱਖੀ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ
2. ਤਸੱਵੁਫ਼ ਜਾਂ ਸੂਫ਼ੀ ਰਹੱਸਵਾਦ
3. ਅਸ਼ਲੀਲ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਸੰਕੋਚ
4. ਬਿਆਨ ਦੀ ਨਵੀਨਤਾ, ਮੌਲਿਕਤਾ ਤੇ ਰੌਚਕਤਾ
5. ਤਕਨੀਕ ਦੀ ਨਿਪੁੰਨਤਾ
6. ਸਮੁੱਚੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਗਿਆਨ

ਭਾਵਗਤ ਤੌਰ ਤੇ ਗ਼ਜ਼ਲ ਨੂੰ ਦੋ ਕਿਸਮਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ- ਮੁਸਲਸਲ ਅਤੇ ਗ਼ੈਰ-ਮੁਸਲਸਲ। ਮੁਸਲਸਲ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਹਰ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿੱਚ ਭਾਵ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਅੰਤਰ-ਸੰਬੰਧਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਗ਼ੈਰ-ਮੁਸਲਸਲ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਹਰ ਸ਼ਿਅਰ ਇੱਕ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋਂਦ ਅਤੇ ਭਾਵ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਦੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਨੂੰ 'ਦੀਵਾਨ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਤਕਨੀਕ

ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤਕਨੀਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗ਼ਜ਼ਲ ਇੱਕ ਰੂਪ ਪ੍ਰਧਾਨ ਵਿਧਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਬਿਆਨ ਦੀ ਮੌਲਿਕਤਾ ਅਤੇ ਨਵੀਨਤਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ. ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਲਿਖਣ ਢੰਗ ਹੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਜਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ

ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਇਕਾਈ ਸ਼ਿਅਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦੀ ਕੋਈ ਬੰਦਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਹਰ ਸ਼ਿਅਰ ਦੋ ਤੁਕਾਂ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇੱਕ ਤੁਕ ਨੂੰ 'ਮਿਸਰਾ' ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਿਅਰ ਨੂੰ 'ਮਤਲਾ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅੰਤਲੇ ਸ਼ਿਅਰ ਨੂੰ 'ਮਕਤਾ' ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਤੁਕ ਦਾ ਤੁਕਾਂਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਕਾਫ਼ੀਆ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤੁਕ ਦੇ ਅਖੀਰ 'ਤੇ ਕਾਫ਼ੀਏ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ 'ਰਦੀਫ਼' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਤੁਕ ਦਾ ਆਖਰੀ ਸ਼ਬਦ ਕਾਫ਼ੀਆ ਹੋਵੇ, ਉੱਥੇ ਰਦੀਫ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ:

“ਜੇਕਰ ਹਬੀਬ ਚੰਗੇ।
ਤਾਂ ਫਿਰ ਨਸੀਬ ਚੰਗੇ।
ਤੂੰ ਕਰ ਨਾ ਦੂਰ ਸਾਨੂੰ,
ਆਪਾਂ ਕਰੀਬ ਚੰਗੇ।
ਧਨਵਾਨ ਤੋਂ ਕੀ ਲੈਣੇ?
ਸਾਨੂੰ ਗ਼ਰੀਬ ਚੰਗੇ।
ਚਾਨਣ ਜੋ ਵੰਡਦੇ ਹਨ,
ਉਹ ਹਨ ਅਦੀਬ ਚੰਗੇ।
ਮੈਂ ਮਿਟ ਗਿਆ ਤੂੰ ਕਹਿਨੈਂ,
ਤੇਰੇ ਨਸੀਬ ਚੰਗੇ।
ਦੁੱਖ ਵਿੱਚ ਮਨਾਉਣ ਸੁੱਖ ਜੋ,
ਸਾਥੋਂ ਗ਼ਰੀਬ ਚੰਗੇ।

ਨਿਰਮਲ ਜੋ ਵਸਲ ਮਾਨਣ,
ਸਾਥੋਂ ਰਕੀਬ ਚੰਗੇ।”

ਉਪਰੋਕਤ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿੱਚ ਹਬੀਬ, ਨਸੀਬ, ਕਰੀਬ, ਗ਼ਰੀਬ, ਅਦੀਬ, ਨਸੀਬ, ਰਕੀਬ ਕਾਫ਼ੀਆ ਹੈ ਅਤੇ ‘ਚੰਗੇ’ ਰਦੀਫ਼ ਹੈ। ਅਤੇ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਉੱਤਮ ਸ਼ਿਅਰ ਨੂੰ ‘ਸ਼ਾਹ ਬੈਂਤ’ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਪਰੋਕਤ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਇਹ ਸ਼ਿਅਰ ਸ਼ਾਹ ਬੈਂਤ ਦਾ ਦਰਜਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।

“ਤੂੰ ਕਰ ਨਾ ਦੂਰ ਸਾਨੂੰ,
ਆਪਾਂ ਕਰੀਬ ਚੰਗੇ।”

ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਦੀ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਪਾਟ ਬਿਆਨ ਦੀ ਥਾਂ ਕਿਸੇ ਸੰਕੇਤ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਰਮਜ਼ ਦਾ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਰੰਗ ਬਿਆਨੀ, ਮੁਆਮਲਾ-ਬੰਦੀ, ਸ਼ੋਖੀ, ਚੋਟ ਆਦਿ ਗੁਣ ਵੇਖਣ ਵਾਲੇ ਹਨ।

ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਗ਼ਜ਼ਲ ਭਾਵੇਂ ਅਰਬੀ-ਫ਼ਾਰਸੀ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਲਈ ਗਈ ਹੈ ਪਰ ਹੁਣ ਗ਼ਜ਼ਲ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਆਪਣਾ ਮੁਹਾਂਦਰਾ ਨਿਖਾਰ ਚੁੱਕੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇੱਕ ਮਿਆਰੀ ਪੱਧਰ ਹਾਸਲ ਕਰਕੇ ਹਰ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਭਾਵ ਨੂੰ ਸੰਚਾਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੈ।

ਅਭਿਆਸ-ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਗ਼ਜ਼ਲ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰਦਿਆਂ ਇਸ ਦੀ ਤਕਨੀਕ ਉੱਪਰ ਚਾਨਣਾ ਪਾਓ।
2. ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਸ਼ੇਅਰ ਦਾ ਕੀ ਮਹੱਤਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।

(ਸ) ਨਾਟਕ

ਨਾਟਕ ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜਨ ਕਲਾ ਅਤੇ ਰੰਗਮੰਚੀ ਜੁਗਤਾਂ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਮਿਸ਼ਰਤ ਕਲਾ ਰੂਪ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਾਠਕ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਕ ਇਸ ਦੇ ਮੰਚੀ ਰੂਪ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਸੁਹਜ ਮਾਣਦੇ ਹਨ। ਰੰਗਮੰਚ, ਰੋਸ਼ਨੀ, ਆਵਾਜ਼, ਵੇਸ਼ਭੂਸ਼ਾ ਅਦਾਕਾਰੀ ਇਸ ਨੂੰ ਬਾਕੀ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪਾਂ ਤੋਂ ਨਿਖੇੜਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਰੰਗਮੰਚ ਨੂੰ ਨਾਟਕ ਦੀ ਕਸਵੱਟੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਅਰਥ ਅਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ

ਨਾਟਕ ਸ਼ਬਦ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੀ 'ਨਟ' ਜਾਂ 'ਨਾਟ' ਧਾਤੂ ਤੋਂ ਉੱਤਪੰਨ ਹੋਇਆ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ- ਨਾਚ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਨਾਟਕ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਨਕਲ ਜਾਂ ਅਨੁਕਰਨ ਨੂੰ ਜੋੜਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਨਾਟਕੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਮੁੱਢਲੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਚਾਰੀਆ ਭਰਤ ਮੁਨੀ ਦੀ ਪੁਸਤਕ 'ਨਾਟਯ ਸ਼ਾਸਤਰ' ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸ਼ਬਦ 'ਡਰਾਮਾ' ਇਸ ਦਾ ਸਮਾਨਾਰਥਕ ਹੈ; ਜੋ ਯੂਨਾਨੀ ਸ਼ਬਦ 'ਡਰਾਓ' ਦਾ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਰੂਪ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ- ਕੁਝ ਕਰ ਕੇ ਵਿਖਾਉਣਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਏਥੇ ਵੀ ਨਾਟਕ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਕਾਰਜ ਜਾਂ ਨਕਲ ਕਾਰਜ ਨਾਲ ਜੁੜਦਾ ਹੈ।

ਵਿਸ਼ਵ ਵਿੱਚ ਦੋ ਨਾਟ-ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਮੌਜੂਦ ਹਨ- ਯੂਨਾਨੀ ਨਾਟ-ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨਾਟ-ਪ੍ਰੰਪਰਾ। ਯੂਨਾਨੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰਮਈ ਵਰਨਣ ਅਰਸਤੂ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ 'ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤਰ' ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨਾਟ ਪਰੰਪਰਾ ਬਾਰੇ ਸੰਪੂਰਨ ਜਾਣਕਾਰੀ ਭਰਤਮੁਨੀ ਦੀ ਰਚਨਾ 'ਨਾਟਯ ਸ਼ਾਸਤਰ' ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਨਾਟਕ ਦੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਨ।

ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪੱਛਮੀ ਚਿੰਤਕ ਅਰਸਤੂ ਅਨੁਸਾਰ, "ਨਾਟਕ, ਕਾਵਿ ਦਾ ਉਹ ਰੂਪ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪਾਤਰ ਜਿਉਂਦੇ-ਜਾਗਦੇ, ਤੁਰਦੇ-ਫਿਰਦੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ-ਅਰਥਾਤ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜ-ਵਪਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।"

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਰਸਤੂ ਨਾਟਕ ਦੇ ਦੋ ਰੂਪ-ਸੁਖਾਂਤ ਅਤੇ ਦੁਖਾਂਤ ਮੰਨਦਾ ਹੋਇਆ ਦੁਖਾਂਤ ਸੰਬੰਧੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਥਨ ਕਰਦਾ ਹੈ- "ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਅਨੁਕ੍ਰਿਤੀ ਹੈ- ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਨਹੀਂ, ਕਾਰਜ ਦੀ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦੀ। ਜੀਵਨ ਕਾਰਜ-ਵਪਾਰ ਦਾ ਹੀ ਨਾਮ ਹੈ।"

ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਾਟਕਕਾਰ ਇਬਸਨ ਨਾਟਕ ਸੰਬੰਧੀ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਇਉਂ ਵਿਅਕਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, "ਨਾਟਕ ਆਪਣੇ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਪਾਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਿੱਧਾ ਤੇ ਤੁਰੰਤ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਦੇ ਹੁਨਰ ਨਾਲ ਹੋਰ ਵੀ ਤਿੱਖਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।"

ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨਾਟ ਪਰੰਪਰਾ ਬਾਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਪੂਰਵਕ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਭਰਤਮੁਨੀ ਦਾ ਮਤ ਹੈ, “ ਨਾਟਕ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਬਿਰਤੀਆਂ ਤੇ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਭਾਵ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰਾਂ ਦਾ ਅਨੁਕਰਨ ਭਾਵ ਨਕਲ ਹੈ। ”

ਸ਼੍ਰੀ ਮਤੀ ਨੌਰਾ ਰਿਚਰਡ ਅਨੁਸਾਰ, “ਨਾਟਕੀ ਹੁਨਰ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਿੱਖਿਆ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਕੌਮਾਂ ਵਿੱਚ ਅੱਗੇ ਵਧਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।”

ਉਪਰੋਕਤ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਾਟਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਬਿਆਨਦਾ ਹੋਇਆ, ਲੇਖਕ, ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ, ਅਦਾਕਾਰ, ਅਤੇ ਰੰਗਮੰਚ ਰਾਹੀਂ ਪਾਠਕ ਜਾਂ ਦਰਸ਼ਕ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਨਾਟਕ ਦੇ ਤੱਤ

ਨਾਟਕ ਦੇ ਵੀ ਹੋਰਨਾਂ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪਾਂ ਵਾਂਗ ਕੁਝ ਚੋਣਵੇਂ ਮੂਲ ਤੱਤ ਹਨ। ਉੱਤਮ ਨਾਟਕੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਤੱਤ ਹੋਣੇ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹਨ-

1. ਪਲਾਟ ਜਾਂ ਗੌਂਦ-

ਪਲਾਟ ਨਾਟਕੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਰੀੜ ਦੀ ਹੱਡੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਨੂੰ ਨਾਟਕ ਦਾ ਮੁੱਖ ਤੱਤ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਤਰਤੀਬ-ਵਾਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਹੀ ਪਲਾਟ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਅਰਸਤੂ ਪਲਾਟ ਦੇ ਦੋ ਭਾਗ ਮੰਨਦਾ ਹੈ-ਉਲਝਾਊ ਤੇ ਸੁਲਝਾਊ। ਉਲਝਾਊ ਵਾਲੇ ਭਾਗ 'ਚ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਲਝਾ ਕੇ ਪਾਠਕ ਜਾਂ ਦਰਸ਼ਕ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਜਗਿਆਸਾ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸੁਲਝਾਊ ਵਾਲੇ ਪੱਖ 'ਚ ਪਾਠਕ ਜਾਂ ਦਰਸ਼ਕ ਦੀ ਜਗਿਆਸਾ ਦਾ ਸਮਾਧਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

2. ਪਾਤਰ ਅਤੇ ਪਾਤਰ-ਉਸਾਰੀ-

ਪਾਤਰ ਨਾਟਕੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਕੇਂਦਰੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਨਾਟਕੀ ਰਚਨਾ ਪਾਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਰੰਗਮੰਚ ਉੱਪਰ ਆਪਣਾ ਸਾਕਾਰ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪਾਤਰਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਨਾਟਕੀ ਰਚਨਾ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਉੱਤਮ ਕਿਸਮ ਦੇ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਪੰਜ ਤੋਂ ਦਸ ਤੱਕ ਪਾਤਰ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਪੁਰਾਤਨ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿੱਚ ਨਾਇਕ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਉੱਤੇ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਅੱਜ-ਕੱਲ੍ਹ ਨਾਇਕ ਰਹਿਤ ਨਾਟਕ ਵੀ ਲਿਖੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ।

ਨਾਟਕਕਾਰ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਸਫਲ ਉਸਾਰੀ ਤਾਂ ਹੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜੇ ਉਸ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਤਜਰਬਾ ਹੋਵੇ। ਪਾਤਰ ਜੇਕਰ ਆਮ ਜਨ-ਜੀਵਨ ਵਿੱਚੋਂ ਲਏ ਗਏ ਹੋਣਗੇ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਵਧੀਆ ਢੰਗ ਨਾਲ ਹੋ ਸਕੇਗੀ।

3. ਵਾਰਤਾਲਾਪ-

ਨਾਟਕ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਤੋਰਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਸਾਧਨ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਹੈ। ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਨਾਟਕੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅਰਥ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਪਾਠਕ ਜਾਂ ਦਰਸ਼ਕ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਤੋਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਆਕਾਰ ਵਿੱਚ ਛੋਟੇ ਅਤੇ ਰੌਚਕ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਗੱਲ ਨੂੰ ਮੌਕੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਤਰਕਮਈ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਸਕਣ। ਲੰਮੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਪਾਠਕ ਜਾਂ ਦਰਸ਼ਕ ਨੂੰ ਬੋਝਲ ਜਾਪਦੀ ਹੈ, ਤੇ ਰਚਨਾ ਦਾ ਸੁਹਜ-ਸੁਆਦ ਘਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

4. ਦੇਸ਼-ਕਾਲ ਜਾਂ ਵਾਤਾਵਰਨ-

ਨਾਟਕ ਰੰਗਮੰਚੀ ਰਚਨਾ ਹੈ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਦੇਸ਼-ਕਾਲ ਜਾਂ ਵਾਤਾਵਰਨ ਦਾ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਘਟਨਾ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਰਤਮਾਨ ਕਾਲ ਦਾ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਜੇ ਇਹ ਘਟਨਾ ਪੁਰਾਤਨ ਸਮੇਂ ਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਵਾਤਾਵਰਨ ਉਸ ਸਮੇਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਵੇਗਾ। ਪਾਤਰਾਂ ਦਾ ਪਹਿਰਾਵਾ ਵੀ ਦੇਸ਼-ਕਾਲ ਜਾਂ ਵਾਤਾਵਰਨ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

5. ਉਦੇਸ਼-

ਹਰ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜਕ ਚੰਗਿਰਦੇ ਵਿੱਚੋਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਵਾਪਰਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਸਾਹਿਤਕ ਚਾਸ਼ਨੀ ਵਿੱਚ ਡੁਬੋ ਕੇ ਪਾਠਕ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਚੰਗਾ ਤੇ ਮਾੜਾ ਪੱਖ ਦਰਸਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਚੰਗੇ ਅਤੇ ਮਾੜੇ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਨੂੰ ਹੀ ਸਾਹਿਤਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਉਦੇਸ਼ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਟਕੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਵੀ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਉਦੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਨਾਟਕਕਾਰ ਪਾਠਕਾਂ ਜਾਂ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਨੈਤਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਬਿਆਨ ਨਾਟਕੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਉਦੇਸ਼ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

6. ਸ਼ੈਲੀ-

ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾ ਦੇ ਸਾਰੇ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਤਰਤੀਬ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਕਲਾ ਸ਼ੈਲੀ ਅਖਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਆਪਣੀ ਸ਼ੈਲੀ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਆਪਣੀ ਪਹਿਚਾਣ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਟਕੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਨਾਟਕਕਾਰ /ਲੇਖਕ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਕਹਿ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਕੋਈ ਅਤਿਕਥਨੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ।

7. ਰੰਗਮੰਚ-

ਰੰਗਮੰਚੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਨਾਟਕ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਗੁਣ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਨਾਟਕੀ ਰਚਨਾ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਉਸ

ਦੀ ਰੰਗਮੰਚੀ ਸਫਲਤਾ ਉੱਪਰ ਨਿਰਭਰ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਹੀ ਅਭਿਨੈ-ਕਲਾ ਦਾ ਗੁਣ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। ਜਿੰਨੀ ਅਭਿਨੈ ਕਲਾ ਵਿੱਚ ਯਥਾਰਥਕਤਾ ਹੋਵੇਗੀ, ਰੰਗਮੰਚੀ ਉਦੇਸ਼ ਓਨੇ ਹੀ ਸਾਰਥਕ ਹੋਣਗੇ। ਭਾਰਤੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੇ ਵੀ ਨਾਟਕ ਨੂੰ 'ਦ੍ਰਿਸ਼-ਕਾਵਿ' ਵੰਨਗੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪੱਛਮੀ ਵਿਦਵਾਨ ਟੀ.ਐੱਸ.ਇਲੀਅਟ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, “ਨਾਟਕ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਉਹ ਰੂਪ ਹੈ ਜੋ ਅਭਿਨੈ ਦੇ ਰੰਗਮੰਚੀ ਅੰਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ।”

ਉਪਰੋਕਤ ਵਰਣਿਤ ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਹੀ ਸਫਲ ਨਾਟਕ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਸਮੇਂ, ਸਥਾਨ ਤੇ ਕਾਰਜ ਦੀ ਏਕਤਾ ਨਾਟਕ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਾਹਿਤਕ ਅਤੇ ਰੰਗਮੰਚੀ ਜੁਗਤਾਂ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਕਾਰਨ ਹੀ ਨਾਟਕ ਨੂੰ 'ਦੋਹਰੀ ਕਲਾ' ਅਤੇ ਪੰਜਵਾਂ ਵੇਦ ਦੀਆਂ ਉਪਮਾਵਾਂ ਨਾਲ ਨਿਵਾਜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਅਭਿਆਸ-ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਨਾਟਕ ਦੇ ਅਰਥ ਅਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਉੱਪਰ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।
2. ਨਾਟਕੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਕਿਹੜੇ-ਕਿਹੜੇ ਤੱਤ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ? ਬਿਆਨ ਕਰੋ।

(ਹ) ਇਕਾਂਗੀ

ਇਕਾਂਗੀ ਪਾਠਕਾਂ ਜਾਂ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਦੀ ਮਨਭਾਉਂਦੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਧਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਧਾ ਵਿੱਚ ਭਾਵੇਂ ਨਾਟਕ ਵਾਲੇ ਹੀ ਸਾਰੇ ਤੱਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਵਿੱਚ ਸੁਤੰਤਰ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪ ਹੈ। ਇਕਾਂਗੀ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਵਿੱਚ ਸੰਪੂਰਨ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਆਕਾਰ ਪੱਖੋਂ ਛੋਟੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਕਾਂਗੀ ਪਾਠਕ ਜਾਂ ਦਰਸ਼ਕ ਦੇ ਮਨ ਉੱਪਰ ਡੂੰਘਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਛੱਡਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਮਕਬੂਲੀਅਤ ਦਾ ਕਾਰਨ ਵੀ ਇਸ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਹੋਣਾ ਹੀ ਹੈ।

ਅਰਥ ਅਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ

‘ਇਕਾਂਗੀ’ ਸ਼ਬਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ‘©5 13“ ♦*1♦’ ਦਾ ਸਮਾਨਾਰਥੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਇੱਕ-ਅੰਕੀ ਜਾਂ ਇੱਕ-ਅੰਗੀ ਨਾਟ-ਰਚਨਾ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਕਾਂਗੀ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ‘ਤੇ ਅਸੀਂ ਇਸ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਨੂੰ ਸਮਝ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

ਡਾ. ਰੋਸ਼ਨ ਲਾਲ ਅਹੂਜਾ ਅਨੁਸਾਰ, “ਇਕਾਂਗੀ ਵਿੱਚ ਦਰਸ਼ਨ ਜਾਂ ਫਲਸਫੇ ਦੀ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਜੀਵਨ ਦੀ ਇੱਕ ਝਲਕ ਹੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ।”

ਸੰਤ ਗੋਬਿੰਦਾ ਦਾਸ ਇਕਾਂਗੀ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰਦਿਆਂ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, “ਇਕਾਂਗੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਸਮੱਸਿਆ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਅੰਦਰ ਅੰਤਰੀਵ ਸੰਘਰਸ਼, ਗੋਦ ਦਾ ਸੰਗਠਨ, ਪਾਤਰ ਉਸਾਰੀ ਅਤੇ ਮਨੋਰੰਜਨ ਆਦਿ ਦੀ ਹੋਂਦ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।”

ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕਾਂਗੀ ਉਹ ਨਾਟਕੀ ਰੂਪ ਹੈ, ਜੋ ਜੀਵਨ ਦੇ ਕਿਸੇ ਖੰਡ ਨੂੰ ਸੀਮਤ ਪਾਤਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਤੇ ਕਾਰਜ ਦੀ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਸੀਮਤ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਰੰਗਮੰਚ ਉੱਤੇ ਸਾਕਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਇਕਾਂਗੀ ਦੇ ਤੱਤ

ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਦੂਜੇ ਰੂਪਾਂ ਵਾਂਗ ਇਕਾਂਗੀ ਦੇ ਵੀ ਕਈ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੱਤ ਹਨ। ਇਕਾਂਗੀ ਦੇ ਮੁੱਖ ਤੱਤ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ-

1. ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ-

ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਕਾਂਗੀ ਦੀ ਹੋਂਦ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। ਇਕਾਂਗੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ ਵੱਡੀ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਲਾਵੇ ਵਿੱਚ ਲੈਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਜੀਵਨ ਦੀ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕਾਂਗੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਪੱਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਮਈ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਕਾਂਗੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਸੰਜਮਮਈ ਹੋਣ ਕਰਕੇ

ਸਮੇਂ, ਸਥਾਨ ਅਤੇ ਕਾਰਜ ਦੀ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ।

2. ਪਾਤਰ ਅਤੇ ਪਾਤਰ-ਉਸਾਰੀ-

ਸੰਜਮੀ ਆਕਾਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਕਾਂਗੀ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਪਾਤਰ ਨਹੀਂ ਲਏ ਜਾ ਸਕਦੇ। ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਕਾਂਗੀ ਵਿੱਚ ਪੰਜ-ਸੱਤ ਪਾਤਰ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਪਾਤਰ ਵਾਸਤਵਿਕ ਅਤੇ ਕਲਪਿਤ ਦੋਵਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਪਾਤਰ-ਉਸਾਰੀ ਲਈ ਇਕਾਂਗੀਕਾਰ ਦਾ ਪਾਤਰ ਦੀਆਂ ਸੂਖਮ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਕਾਂਗੀਕਾਰ ਜਿੰਨਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਤਜਰਬਾ ਜਿੰਦਗੀ ਬਾਰੇ ਰੱਖਦਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਉਤਨਾ ਹੀ ਉਹ ਪਾਤਰ ਉਸਾਰੀ ਦਾ ਸਫਲ ਚਿਤਰਨ ਕਰੇਗਾ। ਜੇ ਲੇਖਕ ਪਾਤਰ-ਉਸਾਰੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਸੂਝ ਮੁਤਾਬਕ ਕਰੇਗਾ ਤਾਂ ਇਹ ਸੋਨੇ 'ਤੇ ਸੁਹਾਗੇ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੋਵੇਗੀ।

3. ਵਾਰਤਾਲਾਪ-

ਇਕਾਂਗੀ ਵਿੱਚ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਕਈ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਜਿੱਥੇ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਾਉਣ 'ਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉੱਥੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਮੰਚ ਉੱਪਰ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਹਾਵਾਂ-ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਹੂ-ਬ-ਹੂ ਤਰਜਮਾਨੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਵਾਤਾਵਰਨ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਵਾਰਤਾਲਾਪਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਕਾਂਗੀ ਦੇ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਅਤੇ ਸੰਜਮ ਭਰਪੂਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

4. ਦੇਸ਼-ਕਾਲ ਜਾਂ ਵਾਤਾਵਰਨ-

ਨਾਟਕ ਵਾਂਗ ਇਕਾਂਗੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਦੇਸ਼-ਕਾਲ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਇਕਾਂਗੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਅਨੁਸਾਰ ਦੇਸ਼-ਕਾਲ ਜਾਂ ਵਾਤਾਵਰਨ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਘਟਨਾ, ਵਿਸ਼ਾ, ਸਮਾਂ ਜਾਂ ਸਥਾਨ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਸਿਰਜਿਆ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਨ ਸਿਰਜ ਕੇ ਹੀ ਲੇਖਕ ਉੱਤਮ ਰਚਨਾ ਪਾਠਕ ਜਾਂ ਦਰਸ਼ਕ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਵਿਪਰੀਤ ਦੇਸ਼-ਕਾਲ ਜਾਂ ਵਾਤਾਵਰਨ ਹਾਸੋ-ਹੀਣੀ ਸਥਿਤੀ ਪੈਦਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ।

5. ਸ਼ੈਲੀ-

ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਚੋਣ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਨਿਭਾਅ ਤੱਕ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਸ਼ੈਲੀ ਅਖਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਹਰ ਲੇਖਕ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਕਾਂਗੀ ਰਚਨਾ ਲਈ ਇਕਾਂਗੀਕਾਰ ਦਾ ਵਧੀਆ ਸ਼ੈਲੀਕਾਰ ਹੋਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ।

ਸੰਜਮੀ ਰਚਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸੁਚੱਜਾ ਸ਼ੈਲੀਕਾਰ ਹੀ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਨਿਭਾਅ ਅਤੇ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਅਰਥ-ਭਰਪੂਰ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਕਾਂਗੀ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਬੋਝਲ ਹੋਣ ਦੀ ਬਜਾਇ ਰਵਾਨੀ ਭਰਪੂਰ ਅਤੇ ਪਾਠਕ ਜਾਂ ਦਰਸ਼ਕ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਪੱਧਰ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

6. ਉਦੇਸ਼-

ਇਕਾਂਗੀ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਤੱਖ ਜਾਂ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾ ਕਿਸੇ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਹੀ ਲਿਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਛੋਟੇ ਆਕਾਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਇਕਾਂਗੀ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਜਿੱਥੇ ਨੈਤਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਮਾਨਵੀ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਇਹ ਪਾਠਕ ਜਾਂ ਦਰਸ਼ਕ ਨੂੰ ਸੁਹਜ-ਸੁਆਦ ਵੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

7. ਰੰਗਮੰਚੀ ਅਨੁਕੂਲਤਾ-

ਇਕਾਂਗੀ ਦਾ ਰੰਗਮੰਚ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਸਰੀਰ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਸਫਲ ਇਕਾਂਗੀ ਉਹੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਰੰਗਮੰਚ ਉੱਤੇ ਖੇਡਣ ਸਮੇਂ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ 'ਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦਰਅਸਲ ਰੰਗਮੰਚ ਹੀ ਇਕਾਂਗੀ ਦੀ ਕਸਵੱਟੀ ਹੈ।

ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਇਕਾਂਗੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਉਹ ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਸੁਭਾਅ ਪੱਖੋਂ ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਹਨ। ਰੰਗਮੰਚ ਉੱਪਰ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਇਸ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਦਾ ਮੁੱਖ ਅਧਾਰ ਹੈ। ਇਕਾਂਗੀ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਦੇ ਇਕਹਿਰੇ, ਜਟਿਲ ਅਤੇ ਖੰਡਿਤ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਨਾਟਕ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਥੋੜ੍ਹੀ ਨਾਟ-ਸਮੱਗਰੀ ਨਾਲ ਇੱਕ ਹੀ ਘਟਨਾ-ਬਿੰਬ ਜਾਂ ਪਾਤਰ-ਬਿੰਬ ਨੂੰ ਉਸਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਅਭਿਆਸ-ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਇਕਾਂਗੀ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰਦਿਆਂ ਇਸ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦਿਉ।
2. ਇਕਾਂਗੀ ਦੇ ਤੱਤਾਂ ਬਾਰੇ ਸੰਖੇਪ ਨੋਟ ਲਿਖੋ।

(ਕ) ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ

ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਨ ਅਤੇ ਸੁਣਾਉਣ ਦੀ ਭੁੱਖ ਮਨੁੱਖ ਅੰਦਰ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਹੀ ਹੈ। ਆਦਿ ਕਾਲ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੁਣਦਾ ਅਤੇ ਸੁਣਾਉਂਦਾ ਆਇਆ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਆਧੁਨਿਕ ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ ਆਖਦੇ ਹਾਂ, ਉਹ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਦੀ ਉਪਜ ਹੈ।

ਕਹਾਣੀ ਵੀ ਨਾਵਲ, ਨਾਟਕ, ਇਕਾਂਗੀ ਅਤੇ ਕਵਿਤਾ ਵਾਂਗ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਨਿਵੇਕਲਾ ਰੂਪ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਜਨਮ ਮਨੁੱਖੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਜਨਮ ਨਾਲ ਹੀ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ ਪਰੰਤੂ ਅਜੋਕੀ ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ ਅਤੇ ਉਸ ਵਕਤ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚਕਾਰ ਜ਼ਮੀਨ-ਅਸਮਾਨ ਦਾ ਫ਼ਰਕ ਹੈ। ਪਹਿਲੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਪਾਤਰ ਰਾਜੇ-ਰਾਣੀਆਂ, ਰਾਜਕੁਮਾਰ-ਰਾਜਕੁਮਾਰੀਆਂ ਆਦਿ ਬਣ ਗਏ। ਨਵੇਂ ਯੁੱਗ ਦੇ ਆਰੰਭ ਹੋਣ ਨਾਲ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਿਫ਼ਤੀ ਤਬਦੀਲੀ ਵਾਪਰੀ ਅਤੇ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਨਿੱਕੀ-ਕਹਾਣੀ ਅਖਵਾਈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਕਹਾਣੀ ਪੱਛਮ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਲਿਖੀ ਜਾਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਇਸ ਨੂੰ ♥*◊◄*♥*◊◄*♥*◊◄* ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਇਸਦਾ ਪਰਿਆਇਵਾਚੀ ਸ਼ਬਦ ਨਿੱਕੀ-ਕਹਾਣੀ ਹੈ। ਬਾਤ ਵੀ ਇੱਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਹੀ ਹੈ। ਲੋਕ-ਕਥਾ ਵੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਹੀ ਰੂਪ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵੀ ਕਹਾਣੀ ਉੱਤੇ ਪਲਿਆ ਹੋਇਆ ਰੁੱਖ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਆਲੋਚਨਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਨਾਵਲ ਅਤੇ ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਗਲਪ-ਵਿਧਾ ਵਜੋਂ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿੱਕੀ-ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਇਸਨੇ ਹੋਰਨਾਂ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪਾਂ ਨਾਲੋਂ ਬੜੀ ਤੇਜ਼-ਗਤੀ ਨਾਲ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਵੀ ਪਛਾੜ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਬਹੁਤ ਰੁਝੇਵਿਆਂ ਭਰਪੂਰ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਰੁਝੇਵੇਂ ਦਿਨ-ਬ-ਦਿਨ ਵਧਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ, ਵਿਹਲ ਖਤਮ ਹੁੰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਪਾਠਕ ਵਿੱਚ ਇਤਨਾ ਧੀਰਜ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਕਿ ਸਾਹਿਤਕ ਆਨੰਦ ਲਈ ਉਹ ਕਿਸੇ ਵੱਡੇ-ਆਕਾਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਸਕੇ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨੇ ‘ਲਘੂ ਨਾਵਲ’ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਇਹੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨਿੱਕੀ-ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਰਾਹ ਪੱਧਰਾ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ।

ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ

ਅਨੇਕਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਨਿੱਕੀ-ਕਹਾਣੀ ਬਾਰੇ ਆਪੋ-ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਜਿੰਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ:-

ਐਚ.ਜੀ.ਵੇਲਜ਼ ਅਨੁਸਾਰ, “ਕਹਾਣੀ ਆਕਾਰ ਵਿੱਚ ਏਨੀ ਨਿੱਕੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਉਹ ਵੀਹ ਕੁ ਮਿੰਟਾਂ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹੀ ਜਾ ਸਕੇ।”

ਐਲਗੀ ਸੈਜਵਿਕ ਅਨੁਸਾਰ, “ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ ਘੋੜ-ਦੌੜ ਵਾਂਗ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਆਰੰਭ ਅਤੇ

ਅੰਤ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਨ।”

ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਅਨੁਸਾਰ, “ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਤਿੱਖੀ ਚੁੰਝ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇੱਕ ਸੰਗੀਨ ਦੀ ਚੁੰਝ ਵਰਗੀ, ਇੱਕ ਤੀਰ ਦੀ ਚੁੰਝ ਵਰਗੀ, ਜੋ ਸਿੱਧੀ ਸੁਣਨ, ਪੜ੍ਹਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਖੁੱਭ ਜਾਵੇ।”

ਉਪਰੋਕਤ ਸਮੁੱਚੀਆਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਮੁਖੀ ਘਟਨਾ ਜਾਂ ਪਾਤਰ ਦਾ ਸੰਜਮ ਭਰਪੂਰ, ਇਕਹਿਰਾ ਨਾਟਕੀ ਬਿਆਨ ਹੀ ਗਲਪ ਵਿੱਚ ਨਿੱਕੀ-ਕਹਾਣੀ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਨਿੱਕੀ-ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਤੱਤ

ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਤੱਤ ਨਾਵਲ ਦੇ ਤੱਤਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਨੇਮਾਂ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕ ਵਿੱਚ ਫ਼ਰਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਮੁੱਖ ਤੱਤ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ।

1. ਕਥਾ-ਵਸਤੂ ਜਾਂ ਗੋਂਦ-

ਕਥਾ-ਵਸਤੂ ਦੇ ਢਾਂਚੇ ਉੱਤੇ ਹੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਕਿਲ੍ਹਾ ਉੱਸਰਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸਨੂੰ ਕਹਾਣੀ ਲਈ ਗੀਤ ਦੀ ਗੱਡੀ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਕਥਾ ਵਸਤੂ ਦਾ ਸੀਮਾ ਖੇਤਰ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ। ਕਥਾ ਵਸਤੂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚੋਂ ਲੈ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਕਹਾਣੀ ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਗੋਂਦ ਵਿੱਚ ਸੰਘਰਸ਼ ਜਾਂ ਤਨਾਓ ਦਾ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਹ ਤਨਾਓ ਘਟਨਾ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਗੋਂਦ ਵਿੱਚ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਗੋਂਦ ਵਿੱਚ ਵੀ। ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਗੋਂਦ ਉਹੀ ਉੱਤਮ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਆਪਣੀ ਕਲਾ ਰਾਹੀਂ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿੱਚ ਉਤਸੁਕਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰ ਸਕੇ। ਗੋਂਦ ਦਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੋਣਾ ਬੜਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਕਲਪਨਾ ਜੀਵਨ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਗੋਂਦ ਵਿੱਚ ਰੋਚਕਤਾ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਵਧਦਾ ਹੈ।

2. ਚਰਿੱਤਰ-ਚਿਤਰਨ-

ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਚਰਿੱਤਰ-ਚਿਤਰਨ ਜਾਂ ਪਾਤਰ-ਉਸਾਰੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਹੀ ਕਥਾ-ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਤੋਰਨ ਵਾਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਾਤਰ ਦੀ ਚੋਣ ਨਾਲੋਂ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਦੀ ਪਾਤਰ-ਉਸਾਰੀ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਨਾਵਲ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਘੱਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜ਼ਿਆਦਾ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਔਖਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਦੇ ਚਰਿੱਤਰ-ਚਿਤਰਨ ਉੱਪਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰੱਖਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਚਰਿੱਤਰ-ਚਿਤਰਨ ਲਈ ਚਾਰ ਵਿਧੀਆਂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੁੰਦੀਆਂ

ਹਨ:-

1. ਵਰਨਣ ਰਾਹੀਂ
2. ਸੰਕੇਤਾਂ ਰਾਹੀਂ
3. ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਦੁਆਰਾ
4. ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਕਾਰਜ ਦੁਆਰਾ

3. ਵਾਰਤਾਲਾਪ-

ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਸੁਭਾਵਿਕਤਾ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਚਰਿਤਰ ਨੂੰ ਉਘਾੜਦਾ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਵਰਨਣ ਵਿੱਚ ਰੋਚਕਤਾ, ਸੁਭਾਵਿਕਤਾ ਅਤੇ ਰਵਾਨੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਵਿਅੰਗਾਤਮਕ, ਚੁਸਤ ਅਤੇ ਤਰਕ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।

ਸਫਲ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਦੇਸ਼ਕਾਲ ਜਾਂ ਵਾਤਾਵਰਨ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਹੋਵੇ। ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਲੰਮਾ ਅਤੇ ਅਰੋਚਕ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਸਫਲ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਉੱਤਮਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਲੰਮੇ ਵਾਕ ਜਾਂ ਉਲਝੇ ਹੋਏ ਵਾਕ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਅਕਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

4. ਵਾਤਾਵਰਨ-

ਇਸ ਤੱਤ ਰਾਹੀਂ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਵਾਸਤਵਿਕ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਜੁੜਦਾ ਹੈ। ਵਾਸਤਵਿਕ ਜੀਵਨ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਕਾਲ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਦੇਸ਼ਕਾਲ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਠੀਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਚਿਤਰਿਤ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਰੂਪ ਅਵਾਸਤਵਿਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਜੀਵਨ ਨਾਲੋਂ ਸੰਬੰਧ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਾਤਾਵਰਨ ਦੇ ਸਹੀ ਚਿਤਰਨ ਨਾਲ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਰੋਚਕਤਾ ਵਧਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਏਨਾ ਸੰਜਮ ਭਰਿਆ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਕਿਤੇ ਰੁਕਾਵਟ ਨਾ ਬਣੇ।

5. ਭਾਸ਼ਾ-ਸ਼ੈਲੀ-

ਭਾਸ਼ਾ ਰਾਹੀਂ ਸਾਹਿੱਤਕਾਰ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਜਾਂ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦੂਸਰਿਆਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਵਾਹਕ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਸ਼ਕਤੀਵਾਨ ਹੋਣਾ ਬੜਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਵਰਤੀ ਗਈ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਇੱਕ-ਇੱਕ ਸ਼ਬਦ ਅਜਿਹਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜੋ ਪਾਠਕ ਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਝੰਜੋੜ ਦੇਵੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧਤਾ, ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ, ਸਰਲਤਾ ਵੀ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਸ਼ੈਲੀ ਲੇਖਕ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦੀ ਲਖਾਇਕ ਹੈ। ਸ਼ੈਲੀ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਲੇਖਕ ਪਛਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਭਿੰਨਤਾ ਕਰਕੇ ਹੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਕੁਝ ਭੇਦ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ ਹਨ। ਸ਼ੈਲੀ ਇਤਿਹਾਸਕ, ਵਾਰਤਾਲਾਪੀ, ਡਾਇਰੀ, ਪੱਤਰ ਆਦਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।

6. ਉਦੇਸ਼ ਜਾਂ ਮੰਤਵ-

ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਰਚਨਾ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਸਨ-ਮੁੱਖ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਮਨੋਰਥ ਜ਼ਰੂਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵੀ ਉਦੇਸ਼ਾਤਮਕ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਵਹਿਮ-ਭਰਮ ਜਾਂ ਪਾਖੰਡ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਉਸਦੇ ਮਾੜੇ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰੇਗਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਜਾਂ ਮੰਤਵ ਆਪਣੇ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਸਹੀ ਰਸਤਾ ਦਿਖਾਉਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਲਿਖੀ ਜਾ ਰਹੀ ਨਿੱਕੀ-ਕਹਾਣੀ ਵੀ ਉਦੇਸ਼ ਰਹਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਹਾਂ ਇਹ ਗੱਲ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ ਕਿ ਉਦੇਸ਼ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਉਦੇਸ਼ ਰਾਜਨੀਤਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਕੋਈ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਦੇ ਜਿਸ ਤੱਥ ਜਾਂ ਗੁੰਝਲ ਉੱਤੇ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਾ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਪ੍ਰਤੀ ਉਸਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਹੀ ਉਸਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਲਈ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ਕ ਨਹੀਂ ਬਣਨਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਇੱਕ ਚੰਗਾ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਤਾਂ ਇੱਕ ਵਾਕ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਮਤਲਬ ਦੀ ਗੱਲ ਕਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਪੱਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦਾਂ 'ਚ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹੋਰਨਾਂ ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਾਂਗ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਵੀ ਆਪਣੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦੂਜਿਆਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਲਈ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਅਭਿਆਸ-ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਸਰੂਪ ਉੱਪਰ ਚਾਨਣਾ ਪਾਉ।
2. ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਤੱਤਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਕਰਾਉ।

(ਖ) ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰ

ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰ ਆਧੁਨਿਕ ਵਾਰਤਕ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਇੱਕ ਨਵੀਨ ਵਿਧਾ ਹੈ। ਇਹ ਲਘੂ-ਆਕਾਰੀ ਵਾਰਤਕ ਰੂਪ ਹੈ। ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰ ਲਈ ਨਿਬੰਧ ਜਾਂ ਲੇਖ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿੱਚ ਇਸ ਨੂੰ ਵਾਰਤਕ ਦੀ ਇੱਕ ਸੁਤੰਤਰ ਵੰਨਗੀ ਵਜੋਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ, ਵਸਤੂ, ਘਟਨਾ ਜਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਲੁਪਤ ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਅਰਥ ਅਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ

ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰ ਨੂੰ ਕਈ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ—ਸ਼ਬਦ ਚਿੱਤਰ, ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਚਿੱਤਰ, ਨਕਸ਼ ਚਿੱਤਰ ਆਦਿ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸ਼ਬਦ ‘ਸਕੈਚ’(♥™5“ 38) ਦੇ ਸਮਾਨਾਰਥੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਭਾਵ ਢਾਂਚਾ, ਪਾਸਾ ਜਾਂ ਰੂਪ ਰੇਖਾ ਤੋਂ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦੇ ਚਰਿੱਤਰ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਸ ਨੂੰ 381♣13“ 5♣♥™5“ 38 ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਰਦੂ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਇਸ ਨੂੰ ‘ਖਾਕਾ ਨਿਗਾਹੀ’ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ‘ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰ’ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਇਹ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਚਿੱਤਰ ਕਲਾ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਨਾਲ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰਕਾਰ ਲੇਖਕ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਚਿੱਤਰਕਾਰੀ ਦਾ ਫ਼ਰਜ਼ ਵੀ ਨਿਭਾਅ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਚਿੱਤਰਕਾਰ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੇ ਅੰਤਰੀਵੀ ਮਨ ਵਿੱਚ ਚਿਤਰਿਤ ਕਲਪਨਾਵਾਂ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਾ, ਵਿਚਾਰਾਂ, ਬਿੰਬਾਂ, ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਨੂੰ ਬੁਰਜ਼ ਦੀਆਂ ਛੂਹਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਜੁਗਤਾਂ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਭਾਵਪੂਰਤ ਆਕਾਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰਕਾਰ ਆਪਣੀ ਕਲਮ ਰਾਹੀਂ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਿੱਚ ਖਿੰਡੀਆਂ ਯਾਦਾਂ, ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਅਤੇ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦਾ ਚਿੱਤਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਉਲੀਕਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸ਼ਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਅਜਿਹੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਵਿਤਕਰੀ ਸਾਧਾਰਨ ਨਾ ਰਹਿ ਕੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਅਕਤਿੱਤਵ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ, “ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰ ਛੋਟੀ ਕਹਾਣੀ ਤੋਂ ਵੀ ਉਚੇਚੀ ਸਮਰਥਾ ਵਾਲਾ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਏਨੀ ਲਚਕ ਹੈ ਕਿ ਕਹਾਣੀ, ਨਿਬੰਧ, ਗੱਲਬਾਤ, ਸੰਸਮਰਨ ਅਤੇ ਆਲੋਚਨਾ ਸਭਨਾਂ ਦੇ ਤੱਤ ਆਪਣੇ ਵਿੱਚ ਰਚਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।”

ਡਾ. ਐੱਚ. ਐੱਲ. ਸ਼ਰਮਾ ਅਨੁਸਾਰ, “ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ, ਸਥਾਨ, ਘਟਨਾ, ਦ੍ਰਿਸ਼ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਵਸਤੂ ਵਰਨਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਸ ਦੀਆਂ ਬਾਹਰੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈਆਂ ਦਾ ਸਮਾਵੇਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਸੰਜੀਵ ਅਤੇ ਸਰਲ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।”

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਕੌਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ, “ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰ ਨੂੰ ਚਰਿੱਤਰ ਚਿੱਤਰਨ ਕਹਿਣਾ ਵਧੇਰੇ ਤਾਰਕਿਕ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸ਼ਬਦ ‘ਸਕੈਚ’ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਇੱਕ ਚਿੱਤਰਕਾਰ ਗਿਣੀਆਂ-ਮਿਥੀਆਂ

ਰੇਖਾਵਾਂ ਖਿੱਚ ਕੇ ਕਿਸੇ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਨੂੰ ਉਘਾੜ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਤਿਵੇਂ ਹੀ ਰੇਖਾਕਾਰ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕਲਮ ਦੀ ਛੂਹ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦਾ ਇੱਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਖਾਕਾ ਖਿੱਚ ਦੇਂਦਾ ਹੈ।”

ਲੱਛਣ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ

ਉਪਰੋਕਤ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਤੋਂ ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰ ਦੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਲੱਛਣ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਉੱਭਰ ਕੇ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ-

- (੧) ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰ ਇੱਕ ਸਾਧਾਰਨ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੀਮਾ ਅਧੀਨ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦਾ ਚਿੱਤਰ ਉਲੀਕਦਾ ਹੈ।
- (੨) ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰ ਦਾ ਵਸਤੂ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ, ਘਟਨਾ ਜਾਂ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਿੱਚੋਂ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।
- (੩) ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰਕਾਰ ਘਟਨਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਵਸਤੂ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।
- (੪) ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰਕਾਰ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਸੁਯੋਗ ਵਰਤੋਂ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਅਨੁਭਵ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿੱਚ ਨਿਹਿਤ ਹੈ।
- (੫) ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰਕਾਰ ਬਿੰਬਾਂ, ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ, ਅਲੰਕਾਰਾਂ, ਸ਼ਬਦ-ਚਿੱਤਰਾਂ, ਸ਼ਬਦ ਉਕਤੀਆਂ, ਰੂਪਕਾਂ ਅਤੇ ਢੁੱਕਵੀਆਂ ਉਪਮਾਵਾਂ ਸਹਿਤ ਚਿੱਤਰ ਉਘਾੜਦਾ ਹੈ।

ਉਦੇਸ਼

ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਵਿੱਚ ਉਪਯੋਗੀ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਦਾ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਹਰੇਕ ਇਨਸਾਨ ਦਾ ਜੀਵਨ ਅਨੁਭਵ ਸਾਡੇ ਲਈ ਨਵਾਂ ਆਦਰਸ਼ ਲੈ ਕੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਪਾਤਰ ਦਾ ਜੀਵਨ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਸੀ। ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿੰਦਗੀ ਵਿਚਲੀ ਜਿੰਦਾ-ਦਿਲੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮਾਨਸਿਕ ਪੱਖੋਂ ਤਾਕਤਵਰ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਰਜ ਉਹਨਾਂ ਰਹੱਸਾਂ ਅਤੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਪੱਖਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਕੇ ਪਾਠਕਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ ਹੈ, ਜਿੰਨਾਂ ਨੇ ਪਾਤਰ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਨੂੰ ਨਿਖਾਰਨ ਵਿੱਚ ਅਹਿਮ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੈ।

ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕਰਨਾ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰੇਖਾਕਾਰ ਆਪਣੀ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦੁਆਰਾ ਰਚਨਾ ਕਰਦਾ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਗਿਆਨ ਦੇਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਪਾਠਕ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਨਵਾਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਆਨੰਦ ਦੇਣਾ ਵੀ ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਪਾਠਕ ਦੀ ਸੁਹਜ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਦੂਰਗਾ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਅਦਾ

ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਆਨੰਦ ਵੀ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕੋ ਸੁਮੇਂ ਕਈ ਹੋਰ ਸਾਹਿਤਕ ਵਿਧਾਵਾਂ ਦੇ ਤੱਤ ਸਮਾਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿੰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਹਾਸ-ਰਸੀ ਘਟਨਾਵਾਂ, ਕਲਪਨਾ ਉਡਾਰੀਆਂ, ਨੈਤਿਕ-ਮੁੱਲਾਂ ਤੇ ਸੁਹਜਾਤਮਕ ਚਿਤਰਨ ਵਿੱਚ ਆਨੰਦ ਨੂੰ ਸਿਖਰ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਅਭਿਆਸ-ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਦੇ ਸਰੂਪ ਉੱਪਰ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।
2. ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਉਲੀਕੋ।
3. ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰਕਾਰ ਕਿਹੜੇ ਮਨੋਰਥਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਕੇ ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ?

ਰਸ

ਰਸ

ਕਾਵਿ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਨੇ 'ਰਸ' ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਰਸ ਨੂੰ ਕਾਵਿ ਦੀ ਆਤਮਾ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਰਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਮੋਢੀ ਅਚਾਰੀਆ ਭਰਤ ਮੁਨੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ 'ਨਾਟ ਸ਼ਾਸਤਰ' ਵਿੱਚ ਰਸ ਦੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਅੰਗਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਭਰਤ ਮੁਨੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਭਟ ਲੋਲਟ, ਸ਼ਕੁੰਕ, ਭੱਟ ਨਾਇਕ, ਵਿਸ਼ਵਨਾਥ ਆਦਿ ਅਚਾਰੀਆ ਨੇ ਰਸ ਸਿਧਾਂਤ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਮਤ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਹਨ।

ਰਸ ਇੱਕ ਵਿਆਪਕ ਸੰਕਲਪ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਕਾਵਿ ਆਨੰਦ ਹੀ ਰਸ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਪੜ੍ਹਣ-ਸੁਣਨ ਤੋਂ ਪਾਠਕਾਂ, ਸਰੋਤਿਆਂ ਜਾਂ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਨੂੰ ਟੁੰਬਣ ਵਾਲਾ ਤੇ ਹਿਲੋਰਾ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਜੋ ਵੀ ਸੁਹਜ-ਸੁਆਦ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਹੀ ਰਸ ਹੈ। ਇਹ ਰਸ ਸਾਨੂੰ ਓਪਰੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੁਨਿਆਵੀ ਸੁਆਦ ਵਰਗਾ ਹੀ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਆਪਣੇ ਅੰਤਿਮ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਮਾਨਣ ਵਾਲੇ ਸੁਆਦ ਵਰਗੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਸੁਆਦ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਰਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬਹੁ-ਪਾਸਾਰੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੋਈ ਹੈ, ਜੋ ਸਮੁੱਚੀ ਕਾਵਿ-ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘੇਰੇ ਵਿੱਚ ਲੈ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਰਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਡਾ. ਪ੍ਰੋਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੇ ਹਨ-

- ਕਾਵਿ ਨਾਟਕ ਦੇ ਸੁਆਦ ਦਾ ਨਾਮ ਰਸ ਹੈ।
- ਰਸ ਸਥੂਲ ਤੇ ਸੂਖਮ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਸੁਆਦ-ਆਤਮਕ ਫਲ ਹੈ।
- ਰਸ ਵਿਭਾਵ, ਅਨੁਭਾਵ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰੀ ਆਦਿ ਸਾਰਿਆਂ ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਸੰਯੋਗ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਹੈ, ਰਸ ਦੀ ਮੂਲ ਜੜ੍ਹ ਭਾਵ ਹਨ।
- ਰਸ ਨਿਰਵਿਘਨ ਤੇ ਅਖੰਡ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
- ਰਸ ਅਲੌਕਿਕ ਚਮਤਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ।
- ਰਸ ਚਿੰਨਮਈ, ਸੁਤੰਤਰ ਅਤੇ ਸਵੈ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
- ਰਸ ਹੋਰ ਗਿਆਨਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਰਸ ਦੀ ਉੱਤਪਤੀ ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭਾਵ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਜਮਾਂਦਰੂ ਚਿੱਤ-ਬਿਰਤੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਾਡੇ ਮਨ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਭਾਵ ਸਥਾਈ ਅਤੇ ਕੁਝ ਅਸਥਾਈ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਸਥਾਈ ਭਾਵ ਟਿਕਵੇਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ, ਪਰ ਸਥਾਈ ਭਾਵ ਇੱਕ ਸੰਸਕਾਰ ਵਜੋਂ ਸਾਡੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਮੌਜੂਦ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਾਧਾਰਨ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸਥਾਈ ਭਾਵ ਸੁਸਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਨਾਟਕੀ-ਦ੍ਰਿਸ਼ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹਾਜ਼ਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਇਹ ਭਾਵ ਜਾਗ ਉੱਠਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਰਸ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਿਸ਼ਕਾਸ਼ਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਰਸ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ

ਰਸ ਨੌਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

੧. ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸ-

ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸ ਦਾ ਸਥਾਈ ਭਾਵ ਪ੍ਰੇਮ ਜਾਂ ਪ੍ਰੀਤ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਸਾਰਿਆਂ ਰਸਾਂ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਇਹ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ-ਸੰਜੋਗ ਤੇ ਵਿਜੋਗ। ਸੰਜੋਗ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੇ ਮਿਲਾਪ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਅਤੇ ਵਿਜੋਗ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੇ ਵਿਛੜਣ ਦਾ ਗਮ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
ਸੰਜੋਗ ਰਸ ਦੀ ਉਦਾਹਰਨ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ-

“ਨੀ ਅੱਜ ਕੋਈ ਆਇਆ ਸਾਡੇ ਵਿਹੜੇ,
ਤੱਕਣ ਚੰਨ ਸੂਰਜ ਢੁੱਕ-ਢੁੱਕ ਨੇੜੇ।
ਲੱਸੇ ਨੀ ਉਹਦਾ ਮੱਥਾ ਤਾਰਿਆਂ ਵਾਂਗੂੰ।
ਆਇਆ ਨੀ ਖੌਰੇ ਅੰਬਰ ਘੁੰਮ-ਘੁੰਮ ਕਿਹੜੇ।
ਚੁੰਮੋ ਨੀ ਇਹਦੇ ਹੱਥ ਚੰਬੇ ਦੀਆ ਕਲੀਆਂ
ਧੋਵੋ ਨੀ ਇਹਦੇ ਪੈਰ ਮੱਖਣ ਦੇ ਪੇੜੇ।”

ਵਿਜੋਗ ਰਸ ਦੀ ਉਦਾਹਰਨ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ-

“ਸੋਹਣੀ ਕੂਕਦੀ ਬੇਲੀਆ ਬੇਲੀਆ ਓਇ!
ਦੱਸ ਕੌਣ ਦਰਦੀ ਏਥੇ ਹੈਨ ਤੇਰੇ ?
ਇੱਕ ਸਾਕ ਆਹਾ ਤੇਰਾ ਨਾਲ ਮੇਰੇ,
ਏਥੇ ਹੋਰ ਨਾਹੀ ਸਾਕ-ਸੈਨ ਤੇਰੇ।
ਪਿੱਛਾ ਦੂਰ ਰਹਿਆ ਤੇਰਾ ਸੱਜਣਾ ਓਇ,
ਹੁਣ ਕੋਲ ਨਾਹੀ ਭਾਈ ਭੈਣ ਤੇਰੇ।”

੨. ਹਾਸ ਰਸ-

ਹਾਸ ਰਸ ਦਾ ਸਥਾਈ ਭਾਵ ਹਾਸਾ ਹੈ। ਜਿਹੜੀ ਕਵਿਤਾ ਸਾਨੂੰ ਹਸਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਹਾਸ ਰਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਾਸਾ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਹਾਸਾ ਸਾਡਾ ਜੀਅ ਦੁਖਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਇੱਕ ਮਨ ਪਰਚਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਇੱਕ ਤਨਾਓ ਦੂਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇੱਕ ਹਾਸਾ ਸਮਾਜਕ ਬੁਰਾਈਆਂ ਨੂੰ ਨਸ਼ਤਰ ਲਗਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਕਵੀ ਤੇ ਕਲਾਕਾਰ ਦਾ ਹਾਸਾ ਉਸਾਰੂ ਬਿਰਤੀ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚੋਂ ਅਨਮੋਲ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੇ ਅਨਮੋਲ ਹਰਕਤਾਂ ਰੂਪੀ ਸਮੱਗਰੀ ਇਕੱਠੀ ਕਰ ਕੇ ਕਵੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਹਿਤਕ ਹਾਸਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤਕ ਹਾਸਾ ਕਾਟ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਪੀੜ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦਿੰਦਾ। ਇਸ ਹਾਸੇ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਕ ਬੁਰਾਈਆਂ ਤੇ ਵੀ ਵਿਅੰਗ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ-

“ਮੈਡਮ, ਕੀ ਆਖਾਂ ਤੈਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਆਖਾਂ ?
ਅੱਜ ਆਖਣੇ ਦੀ ਪੈ ਗਈ ਲੋੜ ਹੀਰੇ ।
ਫਸਟ ਏਡ ਦੀ ਥਾਂ ਤੂੰ ਰੇਡ ਕੀਤਾ,
ਸਾਡਾ ਹਿੱਲਿਆ ਏ ਜੋੜ-ਜੋੜ ਹੀਰੇ ।
ਜੇ ਤੂੰ ਖੇੜਿਆਂ ਬਾਝ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦੀ,
ਮੱਝਾਂ ਚਾਰੀਆਂ ਦੇ ਪੈਸੇ ਮੋੜ ਹੀਰੇ ।
ਮੇਰੇ ਟੀ.ਏ. ਤੇ ਡੀ.ਏ. ਦਾ ਕਰ ਲੇਖਾ,
ਮੈਂ ਮੰਗਦਾ ਨਾ ਲੱਖ-ਕਰੋੜ ਹੀਰੇ,
ਹੀਰਾਂ ਹੋਰ ਨੀ ਜੱਗ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਹੀਰਾਂ,
ਐਪਰ ਰਾਂਝਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ਾਰਟੇਜ ਹੀਰੇ ।”

੩. ਕਰੁਣਾ ਰਸ-

ਕਰੁਣਾ ਰਸ ਦਾ ਸਥਾਈ ਭਾਵ ਸ਼ੋਕ ਹੈ। ਕਰੁਣਾ ਰਸ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਬਹੁਤ ਹੀ ਤੀਬਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਹਮਦਰਦੀ ਤੇ ਡੂੰਘੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਚਾਰੀਆ ਵਿਸ਼ਵਨਾਥ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨਚਾਹਤ ਵਸਤੂ ਦੇ ਨਾਸ਼ ਅਤੇ ਅਣ-ਇੱਛਤ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਕੇ ਜਿੱਥੇ ਸ਼ੋਕ ਸਥਾਈ ਭਾਵ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਹੋਵੇ, ਉੱਥੇ ਕਰੁਣਾ ਰਸ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਓ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰੇ ਦੇ ਸ਼ੋਕ ਵਿੱਚ ਏਨਾ ਪਿਘਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੁੱਲ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਦਰਦ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦਾ ਰੋਮ-ਰੋਮ ਪੀੜਤ ਹੋ ਉੱਠਦਾ ਹੈ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਕਰੁਣਾ ਵਿੱਚ ਆਖਦੀ ਹੈ-

“ਅੱਜ ਆਖਾਂ ਵਾਰਸ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ,

ਕਿਤੇ ਕਬਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬੋਲ।
 ਤੇ ਅੱਜ ਕਿਤਾਬੇ ਇਸ਼ਕ ਦਾ,
 ਕੋਈ ਅਗਲਾ ਵਰਕਾ ਫੋਲ।
 ਇੱਕ ਰੋਈ ਸੀ ਧੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ,
 ਤੂੰ ਲਿਖ-ਲਿਖ ਮਾਰੇ ਵੈਣ।
 ਅੱਜ ਲੱਖਾਂ ਧੀਆਂ ਰੋਂਦੀਆਂ,
 ਤੈਨੂੰ ਵਾਰਸ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਕਹਿਣ।
 ਵੇ ਦਰਦਮੰਦਾਂ ਦਿਆ ਦਰਦੀਆਂ!
 ਉੱਠ ਤੱਕ ਆਪਣਾ ਪੰਜਾਬ,
 ਅੱਜ ਬੇਲੇ ਲਾਸ਼ਾਂ ਵਿਛੀਆਂ,
 ਤੇ ਲਹੂ ਦੀ ਭਰੀ ਚਨਾਬ।”

੪. ਰੌਦਰ ਰਸ-

ਰੌਦਰ ਰਸ ਦਾ ਸਥਾਈ ਭਾਵ ਕ੍ਰੋਧ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਬੇਇੱਜ਼ਤੀ, ਨਿਰਾਦਰੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਤੇ ਧਰਮ ਦਾ ਅਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਬਦਲੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪਿੱਛੇ ਕ੍ਰੋਧ ਭਾਵ ਜਾਗਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਦੋਂ ਰੌਦਰ ਰਸ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਮੌਤ, ਕੱਟ-ਵੱਢ ਤੇ ਲਹੂ-ਲੁਹਾਨ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੋਵੇ, ਉੱਥੇ ਰੌਦਰ ਰਸ ਸਿਖਰਾਂ ਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਰੌਦਰ ਰਸ ਦੇ ਸਥਾਈ ਭਾਵ ਕ੍ਰੋਧ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਵੇਕ ਸੁੰਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜ਼ਾਇਜ਼-ਨਾਜ਼ਾਇਜ਼ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਉਹ ਮੌਤ ਨਾਲ ਖੇਡਦਾ ਹੈ। ਕਵੀ ਮੌਕੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਆਪਣੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਕ੍ਰੋਧ ਭਾਵ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਿਤਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰਾ ਵਾਤਾਵਰਨ ਰੌਦਰਮਈ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਉਦਾਹਰਨ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ-

“ਫਉਜਾਂ ਦੋਹਾਂ ਮੁਕਾਬਲਾ ਜਿਉਂ ਬਰਸਣ ਆਈਆਂ।
 ਬੰਦੂਕਾਂ ਦੀਆਂ ਗੋਲੀਆਂ ਕੁਹ ਪਵਨ ਵਸਾਈਆਂ।
 ਗੱਜਣ ਤੋਪਾਂ ਡਾਇਣੀ ਜਿਉਂ ਘਣੀਅਰ ਘਾਈਆਂ।
 ਧੂਹ ਮਿਆਨੋਂ ਕੱਢੀਆਂ ਰਣ ਵਿੱਚ ਚਲਾਈਆਂ।”

੫. ਬੀਰ ਰਸ-

ਜਿੱਥੇ ਜੰਗਾਂ-ਯੁੱਧਾਂ ਵਿੱਚ ਬੀਰਤਾ, ਸੂਰਮਗਤੀ ਤੇ ਬਹਾਦਰੀ ਦਿਖਾਉਣ ਦਾ ਉਤਸ਼ਾਹ ਤੇ ਚਾਅ ਹੋਵੇ, ਉੱਥੇ ਬੀਰ ਰਸ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਤਸ਼ਾਹ ਬੀਰ ਰਸ ਦਾ ਸਥਾਈ ਭਾਵ ਹੈ। ਅਚਾਰੀਆ ਮੰਮਟ ਬੀਰ ਰਸ ਸੰਬੰਧੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਮਹਾਨ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਤੋੜ ਤੱਕ ਨਿਭਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਸਾਂਝੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜਿਹੜੀ ਹੌਂਸਲੇ ਭਰਪੂਰ ਕਿਰਿਆ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਹੀ ਉਤਸ਼ਾਹ ਹੈ। ਇਹ ਉਤਸ਼ਾਹ ਰਣ-ਭੂਮੀ ਤੇ ਹੋਰ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਯੁੱਧਬੀਰ, ਧਰਮ ਬੀਰ, ਦਾਨਬੀਰ, ਦਇਆ ਬੀਰ ਸਾਰੇ ਬੀਰ ਰਸ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਸਾਮਿਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ 'ਚੰਡੀ ਦੀ ਵਾਰ' ਬੀਰ ਰਸ ਦੀ ਉੱਤਮ ਉਦਾਹਰਨ ਹੈ-

“ਜੰਗ ਮੁਸਾਫਾ ਬੱਜਿਆ ਰਣ ਘੁਰੇ ਨਗਾਰੇ ਚਾਵਲੇ।

ਝੂਲਨ ਨੇਜੇ ਬੈਰਕਾਂ ਨੀਸਾਣ ਲਸਣ ਲਸਾਵਲੇ।

ਢੋਲ ਨਗਾਰੇ ਪਉਣ ਦੇ ਉੱਘਣ ਜਾਣ ਜਟਾਵਲੇ।

ਦੁਰਗਾ ਦਾਨੋ ਡਹੇ ਰਣ ਨਾਦ ਵੱਜਨ ਖੇਤ ਭੀਹਾਵਲੇ।”

੬. ਭਿਆਨਕ ਰਸ-

ਭਿਆਨਕ ਰਸ ਦਾ ਸਥਾਈ ਭਾਵ ਭੈਅ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਡਰਾਉਣੀ ਸ਼ੈਅ ਨੂੰ ਦੇਖਣ, ਸੁਣਨ ਕਰਕੇ ਮਨ ਅੰਦਰ ਜਦੋਂ ਭੈਅ ਪ੍ਰਬਲ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ ਪੁਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਦੋਂ ਭਿਆਨਕ ਰਸ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਚਿੱਤ ਦੀ ਬੇਚੈਨੀ ਤੇ ਵਿਆਕੁਲਤਾ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਮਨ ਦੀ ਡਾਵਾਂ ਡੋਲ ਅਵਸਥਾ ਹੀ ਭੈਅ ਹੈ। ਘੋਰ ਜੰਗਲ-ਬੀਆਬਾਨ, ਸ਼ੇਰ, ਸੱਪ, ਭੂਤ-ਪ੍ਰੇਤ ਦੀ ਕਲਪਨਾ, ਸ਼ਮਸ਼ਾਨ ਭੂਮੀ ਅਤੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦਾ ਖਿਆਲ ਆਦਿ ਭਿਆਨਕ ਰਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹਨ। ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਭੈਅ-ਭੀਤ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਰੁਮਾਂਚ, ਕੰਬਣੀ, ਮੁੜਕਾ, ਰੰਗੋ-ਬੇਰੰਗ ਹੋਣਾ, ਰੋਣਾ, ਸ਼ੋਰ ਮਚਾਉਣਾ ਆਦਿ ਕਾਰਜ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਾਹਿਤ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਅਜਿਹੀ ਸਮੱਗਰੀ ਸਰੋਤਿਆਂ, ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਅੱਗੇ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਡਰਾਉਣੇ ਵਾਯੂਮੰਡਲ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ/ਚਿੱਤ ਵਿਚ ਭਿਆਨਕ ਰਸ ਦਾ ਸੁਹਜ ਸੁਆਦ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਰਸ ਦੀ ਉਦਾਹਰਨ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ-

“ਦੋਹੀਂ ਦਲੀਂ ਮੁਕਾਬਲੇ ਰਣ ਸੂਰੇ ਗੜਕਣ,

ਚੜ੍ਹ ਤੋਪਾਂ ਗੱਡੀ ਢੁੱਕੀਆਂ ਲੱਖ ਸੰਗਲ ਖੜਕਣ,

ਉਹ ਦਾਰੂ ਖਾਂਦੀਆਂ ਕੋਹਲੀਆਂ ਮਣ ਗੋਲੇ ਰੜਕਣ,

ਉਹ ਦਾਗ ਪਲੀਤੇ ਛੱਡੀਆਂ ਵਾਂਗ ਬੱਦਲ ਕੜਕਣ,

ਜਿਉਂ ਦਰ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਦੋਜ਼ਖਾਂ ਮੂੰਹ ਭਾਹੀਂ ਭੜਕਣ,

ਜਿਉਂ ਝਾਂਬੇ ਮਾਰੇ ਪੰਖਣੂੰ ਵਿੱਚ ਬਾਗਾਂ ਫੜਕਣ,

ਝੜੇ ਤਰੁੱਟੇ ਹੰਭਲਾ ਵਾਂਗ ਮੱਛਾਂ ਤੜਫਣ,

ਜਿਉਂ ਝੱਲੀਂ ਅੱਗਾਂ ਲਗੀਆਂ ਰਣ ਸੂਰੇ ਤੜਕਣ,
ਉਹ ਹਸਰ ਦਿਹਾੜਾ ਵੇਖ ਕੇ ਦਲ ਦੋਵੇਂ ਧੜਕਣ।”

੭. ਬੀਭਤਸ ਰਸ-

‘ਘ੍ਰਿਣਾ’ ਬੀਭਤਸ ਰਸ ਦਾ ਸਥਾਈ ਭਾਵ ਹੈ। ਮ੍ਰਿਤਕ ਲੋਥ, ਚਰਬੀ, ਸੜ੍ਹਾਂਦ, ਹਵਾੜ, ਮਲ-ਮੂਤਰ, ਹੱਡਾ-ਰੋੜੀ, ਘ੍ਰਿਣੋਨੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਅਤੇ ਘ੍ਰਿਣਾ-ਜਨਕ ਕੁਕਰਮਾਂ ਤੋਂ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿੱਚ ਜਿਹੜੀ ਗਿਲਾਨੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਤੋਂ ਘ੍ਰਿਣਾ ਦਾ ਸਥਾਈ ਭਾਵ ਉੱਭਰਦਾ ਹੈ। ਘ੍ਰਿਣਾ ਸਿਰਫ਼ ਸਰੀਰਕ ਜਾਂ ਭੌਤਿਕ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਮਾਨਸਿਕ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਰੀਰਕ ਨਾਲੋਂ ਮਾਨਸਿਕ ਘ੍ਰਿਣਾ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਬਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਰੱਤ-ਲਹੂ ਅਤੇ ਮਾਸ-ਮਿੱਝ ਦੀ ਬਿਆਨਬਾਜ਼ੀ ਹੀ ਕੇਵਲ ਬੀਭਤਸ ਰਸ ਦੀ ਸਮੱਗਰੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਵਿਭਚਾਰ, ਦੁਰਾਚਾਰ ਅਤੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਵਾਲੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵੀ ਬੀਭਤਸ ਰਸ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਬੀਭਤਸ ਰਸ ਦੀ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਰਸ ਦੀ ਉਦਾਹਰਨ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਅਜ਼ਾਦ ਦੀ ਰਚਨਾ ‘ਮਹਾਂਬਲੀ’ ਵਿੱਚ ਵੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ-

“ਜਿੱਧਰ ਨਜ਼ਰ ਜਾਵੇ ਤਬਾਹੀ ਮੱਚੀ,
ਕਹਾਣੀ ਹੋ ਰਹੀ ਲਹੂ ਮਿਝ ਦੀ,
ਕਿਤੇ ਮਗਜ਼ ਖੋਪੜ ਵਿੱਚੋਂ ਵਹਿ ਰਿਹਾ,
ਗਇਆ ਟੁੱਟ ਮਟਕਾ ਦਹੀਂ ਹੈ ਵਹਿਆ,
ਕਿਤੇ ਧੌਣ ਵਿੱਚੋਂ ਫੁਹਾਰਾ ਫੁਟੇ,
ਕਿਤੇ ਮਗਜ਼ ਦੀ ਖੋਪੜੀ ਪਈ ਟੁੱਟੇ,
ਅਕਾਲੀ ਹੈ ਸਿੰਘ ਨਾਦ ਕਰ ਗਰਜਿਆ,
ਪਠਾਣਾ ਦਾ ਦਲ ਦਹਿਲ ਕੇ ਲਰਜਿਆ।”

੮. ਅਦਭੁਤ ਰਸ-

ਹੈਰਾਨੀਜਨਕ ਗੱਲਾਂ-ਬਾਤਾਂ, ਅਨੋਖੀਆਂ ਕਥਾ-ਕਹਾਣੀਆਂ, ਵਚਿੱਤਰ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਚਕਾਚੌਂਧ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਨਜ਼ਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਜਾਂ ਸੁਣਨ ਕਰਕੇ ਪਾਠਕ/ਦਰਸ਼ਕ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਅਸਚਰਜ ਭਾਵ ਪ੍ਰਬਲ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਅਦਭੁਤ ਰਸ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਦਭੁਤ ਰਸ ਦਾ ਸਥਾਈ ਭਾਵ ‘ਅਸਚਰਜ’ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਨੂੰ ਵਿਸਮੈ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਅਚਾਰੀਆ ਵਿਸ਼ਵਨਾਥ ਅਨੁਸਾਰ, “ਆਮ ਰਿਵਾਇਤੀ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਰੂੜੀਆਂ ਅਤੇ ਰਿਵਾਇਤਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਜਦ ਵਸਤੂਆਂ ਅਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਅਨੋਖਾਪਨ ਤੇ ਅਚੰਭਾ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨਾਲ ਚਿੱਤ ਖਿੜਦਾ ਹੈ ਤੇ ਵਿਸਮਾਦ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਹੀ ਅਸਚਰਜ ਭਾਵ ਹੈ।”

ਅਸਚਰਜ ਭਾਵ ਵਿੱਚ ਚਮਤਕਾਰ ਦੇ ਅੰਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਅਦਭੁੱਤ ਰਸ ਦੀ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਰਸ ਦੀ ਉਦਾਹਰਨ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ-

“ਵਿਸਮਾਦੁ ਨਾਦ ਵਿਸਮਾਦੁ ਵੇਦ ॥
ਵਿਸਮਾਦੁ ਜੀਅ ਵਿਸਮਾਦੁ ਭੇਦ ॥
ਵਿਸਮਾਦੁ ਰੂਪ ਵਿਸਮਾਦੁ ਰੰਗ ॥
ਵਿਸਮਾਦੁ ਨਾਗੇ ਫਿਰਹਿ ਜੰਤ ॥
ਵਿਸਮਾਦੁ ਪਉਣ ਵਿਸਮਾਦੁ ਪਾਣੀ ॥
ਵਿਸਮਾਦੁ ਅਗਨੀ ਖੇਡਹਿ ਵਿਡਾਣੀ ॥
ਵਿਸਮਾਦੁ ਸੰਜੋਗ ਵਿਸਮਾਦੁ ਵਿਜੋਗ ॥
ਵਿਸਮਾਦੁ ਭੁਖ ਵਿਸਮਾਦੁ ਭੋਗ ॥”

੯. ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ-

ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ ਦਾ ਸਥਾਈ ਭਾਵ ‘ਵੈਰਾਗ’ ਹੈ। ਵੈਰਾਗ ਤੋਂ ਸ਼ਾਂਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵੈਰਾਗ ਕੀ ਹੈ? ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ? ਮਨੁੱਖ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭੀੜ ਵਿੱਚ ਗੁਆਚਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਕੀ ਹੈ? ਜੀਵਨ ਕੀ ਹੈ? ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਰੀਰ ਕੀ ਹੈ? ਮੌਤ ਕੀ ਹੈ? ਮਰ ਕੇ ਕਿੱਥੇ ਜਾਣਾ ਹੈ? ਪਰ ਉੱਤਰ ਲਾਪਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰਾਂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਕਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਸੰਸਾਰ ਵੱਲੋਂ ਵੈਰਾਗ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਵਿਚਾਰਸ਼ੀਲ ਕਵੀਆਂ ਤੇ ਅਨੁਭਵੀ ਸੰਤ-ਜਨਾਂ ਦੇ ਬੋਲਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ ਦੀਆਂ ਤਰੰਗਾਂ ਉਠਦੀਆਂ ਹਨ। ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ ਦੀ ਉਦਾਹਰਨ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:

“ਵੈਰੀ ਨਾਗ ਤੇਰਾ ਪਹਿਲਾ ਝਲਕਾ,
ਜਦ ਅੱਖੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਜਦਾ।
ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਕਾਦਰ ਦਾ ਜਲਵਾ,
ਲੈ ਲੈਂਦਾ ਇੱਕ ਸਿਜਦਾ।”

ਅਭਿਆਸ-ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਰਸ ਦੇ ਸਰੂਪ ਉੱਪਰ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।
2. ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਰਸਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ-
ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸ, ਹਾਸ ਰਸ, ਕਰੁਣਾ ਰਸ, ਬੀਰ ਰਸ, ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ।
3. ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਰਸਾਂ ਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਲਿਖੋ-
ਰੌਦਰ ਰਸ, ਬੀਭਤਸ ਰਸ, ਅਦਭੁਤ ਰਸ, ਭਿਆਨਕ ਰਸ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਇਤਿਹਾਸ
(ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ)

(ੳ) ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ

ਕਵਿਤਾ ਆਦਿ ਕਾਲ ਤੋਂ ਨਿਰੰਤਰ ਚੱਲੀ ਆ ਰਹੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਧਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ ਹੋਰਨਾਂ ਵਿਧਾਵਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲਤਨ ਇਸ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਕੁਝ ਵਧੇਰੇ ਡੂੰਘੀਆਂ ਜਾਪਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਰਵੇਖਣ ਕਰਨ ਲੱਗਿਆ, ਇਸ ਦੇ ਨਿਕਾਸ ਸੰਬੰਧੀ ਕਈ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਧੜਾ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਮੁੱਢ ਨੂੰ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨਾਲ ਜਾ ਜੋੜਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕੁਝ ਵਿਚਾਰਕ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਮੋਢੀ ਐਲਾਨਦੇ ਹਨ। ਇੰਝ ਇਤਿਹਾਸ ਉਲੀਕਣ ਲੱਗਿਆਂ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਕਾਲ, ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਵੀ ਆਧਾਰ ਮੰਨ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਰ ਪੜਾਅ ਵੀ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਅਕਾਦਮੀ ਦਿੱਲੀ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ 'ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ'(ਰਾਜਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ) ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾ ਪੜਾਅ- ਮੁੱਢਲਾ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਕਾਲ(1849-1900), ਦੂਜਾ ਪੜਾਅ- ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਕਾਲ(1900-1947), ਤੀਜਾ ਪੜਾਅ- ਉੱਤਰ ਬਸਤੀਵਾਦ ਕਾਲ(1900-1947), ਚੌਥਾ ਪੜਾਅ- ਉੱਤਰ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਕਾਲ(1947-2005) ਨਿਰਧਾਰਤ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਡਾ. ਰਾਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਨਵੀਨ ਇਤਿਹਾਸ(ਆਦਿ ਕਾਲ ਤੋਂ ਸਮਕਾਲ ਤੱਕ) ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਮੂਲਕ ਅਧਿਐਨ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਅਸੀਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਬੌਧਿਕ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਤੋਂ ਸੇਧ ਲੈ ਕੇ ਕਵੀਆਂ/ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਗੋਚਰੇ ਰੱਖ ਕੇ ਹੀ ਅਧਿਐਨ ਕਰਾਂਗੇ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਮੋਢੀ ਵਜੋਂ ਸਵੀਕਾਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਾਗਤ ਤੇ ਵਿਧਾਗਤ ਪੱਖੋਂ ਨਵੀਨਤਾ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਰੁਬਾਈ, ਗਜ਼ਲ, ਖੁੱਲੀ ਕਵਿਤਾ, ਨਜ਼ਮ, ਹਾਇਕੂ, ਗੀਤ ਆਦਿ ਸੂਚੀ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਸਹਾਇਕ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ-

੧. ਨਵ-ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ

ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਨਵ-ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਇਸ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਤਮਕਤਾ ਨੂੰ ਨਵੀਨਤਮ ਲਹਿਜ਼ੇ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਧਾਰਾ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇੰਝ ਹੈ-

ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੱਝਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ 'ਛੋਟੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ' ਦੇ ਰਚੇਤਾ ਵਜੋਂ ਵੀ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 'ਰਾਣਾ ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ'(ਮਹਾਂਕਾਵਿ), 'ਲਹਿਰਾਂ ਦੇ ਹਾਰ', 'ਮਟਕ ਹੁਲਾਰੇ', 'ਬਿਜਲੀਆਂ ਦੇ ਹਾਰ', 'ਪ੍ਰੀਤ ਵੀਣਾ', 'ਕੰਬਦੀ ਕਲਾਈ', 'ਬਾਰਾਂਮਾਹ', 'ਕੰਤ ਮਹੇਲੀ', 'ਮੇਰੇ ਸਾਈਆਂ ਜੀਓ'(ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ ਪੁਰਸਕਾਰ ਜੇਤੂ ਕਾਵਿ ਪੁਸਤਕ) ਆਦਿ ਉਸ ਦੀਆਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ

ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੁਦਰਤ ਤੇ ਕਾਦਰ(ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ) ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ ਤੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਚਿਤਰਨ, ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਅਨੁਭਵ ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਖਾਸ ਲੱਛਣ ਹਨ। ਨਵ-ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਰੰਗਣ ਵਾਲੀਆਂ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਕਾਵਿ ਸਤਰਾਂ ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ ਹਨ-

- “ਮੇਰੇ ਛਿਪੇ ਰਹਿਣ ਦੀ ਚਾਹ
ਤੇ ਛਿਪੇ ਤੁਰ ਜਾਨ ਦੀ
ਹਾਏ ! ਪੂਰੀ ਹੁੰਦੀ ਨਾ
ਮੈਂ ਤਰਲੇ ਲੈ ਰਿਹਾ ”
- “ਸੁਪਨੇ ਵਿੱਚ ਤੁਸੀਂ ਮਿਲੇ ਅਸਾਨੂੰ
ਅਸਾਂ ਧਾ ਗਲਵਕੜੀ ਪਾਈ।
ਨਿਰਾ ਨੂਰ ਤੁਸੀਂ ਹੱਥ ਨਾ ਆਏ
ਸਾਡੀ ਕੰਬਦੀ ਰਹੀ ਕਲਾਈ।”

ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਰੂਪ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਨਵੀਂ ਪਿਰਤ ਪਾ ਕੇ ਕਾਵਿ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੰਨਣ 'ਚ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ।

ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਰੁਮਾਂਸਵਾਦੀ ਕਵੀ ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚੋਂ ਅਧਿਆਤਮਵਾਦੀ ਛੋਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਟੋਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ, ਪੰਜਾਬੀ, ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਨਿਵੇਕਲੇ ਅੰਦਾਜ਼ 'ਚ ਪਰਿਭਾਸ਼ਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ‘ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਮੈਦਾਨ’, ‘ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਘੁੰਡ’, ‘ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਰੰਗ ਅਸਮਾਨੀ’, ਆਦਿ ਉਸ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਇਸ ਦੀ ਪੁਖਤਾ ਮਿਸਾਲ ਹਨ।

ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਗੁਰਮਤਿ ਫਲਸਫੇ ਨੂੰ ਪਛਾਣਦਿਆਂ, ਨਵ-ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚਲੀ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਿੰਦੂ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਹੈ।

ਗੁਰਮਤਿ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤੀ ਸੇਧ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਕਰਮ-ਕਾਂਡਾਂ ਨੂੰ ਬੇਲੋੜਾ ਦੱਸਦਾ ਹੈ-

“ਆਵੀਂ ਤੂੰ ਰੱਬਾ ਮੇਰਿਆ
ਵਹਿਲਾ ਵਹਿਲਾ ਆਵੀਂ
ਤੇ ਸਟੀਂ ਪਰੇ, ਹੱਥ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚੋਂ ਖੋਹ ਕੇ
ਇਹ ਘੰਟੀਆਂ, ਟੱਲੀਆਂ——— ”

ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾਤ੍ਰਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਚੇਤਨਾ ਵਾਲਾ ਕਵੀ ਹੈ। ਰੋਮਾਨੀ, ਦੇਸ਼ ਭਗਤੀ, ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਭਰਪੂਰ ਵਰਨਣ ਚਾਤ੍ਰਕ ਕਾਵਿ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਣ ਹੈ। ਪਰ ਉਸ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਅੰਸ਼ ਵੀ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ‘ਰਾਧਾ ਸੰਦੇਸ਼’, ‘ਭਗਵਾਨ’ ਆਦਿ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਉਦਾਹਰਨ ਮਾਤਰ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ‘ਸੂਫੀਖਾਨਾ’ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ‘ਚੋਂ ਵੀ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਅੰਸ਼ ਲੱਭੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਚਾਤ੍ਰਕ ਪਪੀਹੇ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਰਾਹੀਂ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇਉਂ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕਰਦਾ ਹੈ:

“ਪੀਆ ਜੀ ਦੇ ਨਾਲ ਤੇਰੀ ਪ੍ਰੀਤ ਹੈ ਪੁਰਾਣੀ
ਦੱਸੀ ਜਾ ਕਲੇਜਾ ਫੋਲ ਫੋਲ ਵੇ ਪਪੀਹਾ”

ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਸਫੀਰ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੇਮ, ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਤੇ ਰੱਗ ਤਿੰਨ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇ ਪੇਸ਼ ਹੋਏ ਹਨ। ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਤੇ ਰੁਮਾਂਸਵਾਦੀ ਰੰਗ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਉਹ ਅੰਤਲੇ ਪੜਾਅ ਤੇ ਕਰਦਾ ਹੈ। ‘ਆਦਿ ਜੁਗਾਦਿ’, ‘ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ’, ‘ਸਰਬ ਕਲਾ’, ‘ਅਪਾਰ ਅਨੂਪ’, ‘ਅਨਿਕ ਵਿਸਥਾਰ’, ‘ਅਗਮ-ਅਗੋਚਰ’ ਆਦਿ ਵਰਨਣਯੋਗ ਕਾਵਿ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਹਨ। ਸਫੀਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਤਮਵਾਦ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਉੱਚਾ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਨਿੱਜੀ ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਵੀ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਰੰਗ ਵਿੱਚ ਢਾਲਿਆ ਹੈ ਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਹਵਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ਸੇਧ ਲੈ ਕੇ ਵੀ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਹਨ-

“ਦੇਖ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਕਿਣਕਿਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖ
ਆਪਣੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਪਛਾਣ।
ਹਵਾ ਵਿੱਚ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਾਣੀ
ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਨਹੀਂ
ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁਝ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਜਾਣ।”

ਡਾ. ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ ਦਰਦੀ ਖੋਜੀ, ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ, ਆਲੋਚਕ ਅਤੇ ਲੇਖਕ ਹੈ। ‘ਝਨਾਂ ਦੀ ਸਵੇਰ’, ‘ਹਨੇਰੇ ਸਵੇਰੇ’, ‘ਅਨਹਦ ਨਾਦ’, ‘ਚਾਨਣ ਦਾ ਪਹਾੜ’ ਆਦਿ ਕਾਵਿ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਰਚੈਤਾ ਹੈ। ‘ਚਾਨਣ ਦਾ ਪਹਾੜ’ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੇ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਅਤੇ ‘ਮਰਦ ਦਾ ਚੇਲਾ’ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਸਿਮਰਿਆ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ-

“ਹੁਣ ਕਾਇਨਾਤ ਦੇ ਸਿਰਮੌਰ ਮਨੁੱਖ ਵਿੱਚ
ਕੁਝ ਵੀ ਰਹੱਸਵਾਦ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ
ਅੰਦਰ ਜੋ ਵਸਤ ਸਾਡੇ ਭਾਂਡੇ ਵਿੱਚ ਢਕੀ ਪਈ ਸੀ

ਉਸ ਦੀ ਹੁੰਮਸ ਹੁਣ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਵਰੀ ਹੈ।”

ਡਾ. ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇਕੀ ਪੇਸ਼ੇ ਵੱਲੋਂ ਚਿਕਿਤਸਕ ਹੈ। ਵਿਗਿਆਨਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕੀਤੀ। ਨੇਕੀ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ—‘ਅਸਲੇ ਦੇ ਓਹਲੇ’, ‘ਇਹ ਮੇਰੇ ਸੰਸੇ ਇਹ ਮੇਰੇ ਗੀਤ’, ‘ਸਿਮਰਤੀ ਦੀ ਕਿਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ’, ‘ਕਰੁਣਾ ਦੀ ਛੁਹ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ’, ‘ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬਾਂ ਦੇ ਸਰੋਵਰ ਵਿੱਚੋਂ’, ‘ਗੀਤ ਮੇਰਾ ਸੋਹਿਲਾ ਤੇਰਾ’, ‘ਕੋਈ ਨਾਉਂ ਨਾ ਜਾਣੇ ਮੇਰਾ’ ਆਦਿ। ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਰੋਲ ਸੁਹਜਾਤਮਕ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ—

“ਅੱਖੀਓ ਨੀਂ! ਜਾਚ ਸਿੱਖੋ ਵੇਖਣ ਦੀ
ਰੂਪ ਦੁਹਾਈਆਂ ਦਿੰਦਾ ਨੀ।
ਇਹ ਲਿਸ਼ਕੰਦੜਾ ਕੱਚ, ਪਰਦਾ
ਸੁਹਣਾ ਪਾਰ ਵਸੇਂਦਾ ਨੀ।”

ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵੀਆਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਰਪਾ ਸਾਗਰ(ਮਨ-ਤਰੰਗ), ਡਾ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀਵਾਨਾ(ਮਸਤੀ ਤੇ ਸੋਮਰਸ), ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰੇਮ(ਸੁੱਤਾ ਇਸ਼ਕ ਜਾਗਿਆ ਅਤੇ ਪੀੜ ਨਰੋਈ) ਆਦਿ ਨੇ ਵੀ ਨਵ-ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਭਾਵ ਵਾਲੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਲਿਖੀਆਂ।

੨. ਸਟੇਜੀ ਕਵਿਤਾ

ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਸਟੇਜੀ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਵੀ ਅਮੀਰ ਪਰੰਪਰਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਰਾਜਸੀ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ। ਆਜਾਦੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੌਰਾਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੇ ਭਰਵਾਂ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਮਨਸਾ ਸਿੰਘ ਦੁਖੀ, ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦਰਦ, ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਮੁਸਾਫਿਰ ਆਦਿ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਾਂ ਹਨ। ਮੌਲਾ ਬਖਸ਼ ਕੁਸ਼ਤਾ ਨੇ ਵੀ ਸਟੇਜੀ ਨਾਮਣਾ ਖੱਟਿਆ ਹੈ।

ਮੁਹੰਮਦ ਰਮਜ਼ਾਨ ‘ਹਮਦਮ’ ਵੀ ਸਟੇਜੀ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਰਿਹਾ। ‘ਹੀਰਿਆਂ ਦੀ ਖਾਣ’, ‘ਲਾਲਾਂ ਦੀਆਂ ਲੜੀਆਂ’ ਉਸ ਦੀਆਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਵਿ ਪੁਸਤਕਾਂ ਹਨ।

ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦਰਦ ਦੀਆਂ ਕਾਵਿ-ਪੁਸਤਕਾਂ ‘ਦਰਦ ਸੁਨੇਹੇ’, ‘ਫੁਲਵਾੜੀ’, ‘ਚਿੱਤਰਾਵਲੀ’, ‘ਕਿਸਾਨ ਦੀਆਂ ਆਹੀਂ’ ਸਟੇਜੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਬਿਹਤਰੀਨ ਨਮੂਨਾ ਹਨ।

ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਅਵਾਰਾ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸੁਰ ਵਾਲਾ ਕਵੀ ਹੈ। ‘ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਕੜਕ’, ‘ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਖਿਲਾਫ’ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਨੂੰ ਜ਼ਬਤ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। ‘ਬਗਾਵਤ’, ‘ਇਨਕਲਾਬ ਦੇਰਾਹ’, ‘ਹਲਚਲ’, ‘ਗੁਸਤਾਖੀਆਂ’, ‘ਆਵਰਗੀਆਂ’, ‘ਬੇਦੋਸੀਆਂ’, ‘ਮਜ਼ਬੂਰੀਆਂ’ ਆਦਿ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਵਿ—

ਪੁਸਤਕਾਂ ਹਨ।

ਮੁਨਸ਼ਾ ਸਿੰਘ ਦੁਖੀ ਵੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਕਵੀ ਸੀ। ‘ਗਦਰ ਦੀ ਗੂੰਜ’ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਛਪਦੀਆਂ ਸਨ। ‘ਪ੍ਰੇਮ ਕਾਂਗਾ’, ‘ਪ੍ਰੇਮ ਬਾਂਗਾ’, ‘ਪ੍ਰੇਮ ਚਾਂਗਾ’, ‘ਦੁੱਖ ਹਰਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼’ ਆਦਿ ਉਸ ਦੀਆਂ ਚਰਚਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਹਨ।

ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਸਾਬਰ(ਪਰਛਾਵੇਂ, ਯਾਦਗਾਰ, ਮਨ ਮੰਦਰ), ਵਿਧਾਤਾ ਸਿੰਘ ਤੀਰ(ਤੀਰ ਤਰੰਗ, ਅਣਿਆਲੇ ਤੀਰ, ਧਰੂ ਭਗਤ, ਬਚਨ ਵਿਲਾਸ, ਨਲ ਦਮਯੰਤੀ, ਨਵੇਂ ਨਿਸ਼ਾਨੇ, ਦਸਮੇਸ਼ ਦਰਸ਼ਨ, ਗੂੰਗੇ ਗੀਤ) ਆਦਿ ਚਰਚਿਤ ਸਟੇਜੀ ਸ਼ਾਇਰ ਰਹੇ ਹਨ।

ਫਿਰੋਜ਼ਦੀਨ ਸ਼ਰਫ ਨੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਟੇਜੀ ਕਵੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਖੱਟੀ। ਉਹ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਚੇਤਨਾ ਵਾਲਾ ਕਵੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ‘ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਬੁਲਬੁਲ’ ਕਹਿ ਕੇ ਨਿਵਾਜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਬੈਂਤ ਲਿਖਣ ਵਿੱਚ ਮਾਹਰ ਸੀ। ‘ਦੁੱਖਾਂ ਦੇ ਕੀਰਨੇ’, ‘ਲਾਲਾਂ ਦੀਆਂ ਜੋੜੀਆਂ’, ‘ਸ਼ਰਫ ਹੁਲਾਰੇ’, ‘ਸੁਨਹਿਰੀ ਕਲੀਆਂ’, ‘ਨੂਰੀ ਦਰਸ਼ਨ’, ‘ਸ਼ਰਫ ਸੁਨੇਹੇ’, ‘ਜੋਗਣ’, ‘ਸ਼ੀਹਰਫੀ ਮਜਦੂਰ’ ਆਦਿ ਉਸ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ, ਪੰਜਾਬੀ, ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਨਾਲ ਉਸਦਾ ਮੋਹ ਡੁੱਲ੍ਹ ਡੁੱਲ੍ਹ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾਤ੍ਰਕ ਦੀਆਂ ‘ਸਾਉਣ’, ‘ਮੇਲੇ ਵਿੱਚ ਜੱਟ’, ‘ਵਿਸਾਖੀ’ ਆਦਿ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵੀ ਸਟੇਜੀ ਲਹਿਜੇ ਵਾਲੀਆਂ ਹਨ। ਚਰਨ ਦਾਸ ਸ਼ਹੀਦ(ਬਾਦਸ਼ਾਹੀਆਂ, ਅਰਸ਼ੀ ਕਿੰਗਰੇ, ਇਸ਼ਕ ਮੁਸ਼ਕ ਤੇ ਬੇਪਰਵਾਹੀਆਂ), ਈਸਰ ਸਿੰਘ ਭਾਈਆ(ਧਰਮ ਭਾਈਆ, ਭਾਈਆ ਤਿਲਕ ਗਿਆ, ਪ੍ਰੇਮੀ ਭਾਈਆ, ਹਸਮੁੱਖ ਭਾਈਆ, ਇਨਕਲਾਬੀ ਭਾਈਆ, ਓੜਤੋ ਉੜਤੀ ਭਾਈਆ, ਰੰਗੀਲਾ ਭਾਈਆ, ਨਵਾਂ ਭਾਈਆ, ਨਿਰਾਲਾ ਭਾਈਆ), ਨੰਦ ਲਾਲ ਨੂਰਪੁਰੀ, ਗੁਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਮਾਨ ਆਦਿ ਲੰਮੀ ਸੂਚੀ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਿਵ ਕੁਮਾਰ ਬਟਾਲਵੀ ਸਟੇਜੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸਿਰਕੱਢ ਨਾਂ ਹੈ। ਜਿੰਨੀ ਮਕਬੂਲੀਅਤ ਸ਼ਿਵ ਨੂੰ ਮਿਲੀ, ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਏਨੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਕਵੀ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਆਈ ਹੋਵੇ।

ਇਹ ਸਟੇਜੀ ਕਵਿਤਾ ਅੱਜ ਵੀ ਜਾਰੀ ਹੈ। ਰੇਡੀਓ, ਟੀ.ਵੀ., ਅੰਤਰ ਸਕੂਲੀ ਕਾਲਜੀ ਮੁਕਾਬਲਿਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਨਾਭਾ ਕਾਵਿ ਉਤਸਵ ਇਸ ਸਟੇਜੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦਾ ਹੀ ਹਿੱਸਾ ਹਨ।

੩. ਰੁਮਾਂਸਵਾਦੀ ਕਾਵਿ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ

ਇਸ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਾਹਕ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ‘ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਮੈਦਾਨ’ ਕਾਵਿ ਪੁਸਤਕ ਜਰੀਏ ਇਸ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ‘ਸਾਵੇ ਪੱਤਰ’, ‘ਕਸੁੰਭੜਾ’, ‘ਅੱਧਵਾਟੇ’ ਆਦਿ ਕਾਵਿ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿੱਚ ਰੁਮਾਂਸਵਾਦੀ ਰੰਗ ਵਾਲੀ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖੀ। ਜਿਵੇਂ—

“ਮੈਂ ਸ਼ਾਇਰ ਰੰਗ ਰੰਗੀਲਾ
ਮੈਂ ਪਲ ਪਲ ਰੰਗ ਵਟਾਵਾਂ

ਮੈਨੂੰ ਜੇ ਰੱਬ ਵੀ ਆਖੇ
ਆ ਮੇਰੇ ਚੌੜੇਪਣ ਵਿੱਚ ਰਲ ਜਾ
ਕਦੀ ਨਾ ਰਲਾਂ
ਵੱਖ ਹੀ ਖਲਾਂ”

‘ਛੱਤੇ ਦੀ ਬੇਰੀ’, ‘ਕੁੜੀ ਪੋਠੋਹਾਰ ਦੀ’, ‘ਹਵਾ ਦਾ ਜੀਵਨ’, ‘ਬਸੰਤ’, ‘ਨੂਰ ਜਹਾਂ’, ‘ਅਨਾਰਕਲੀ’ ਆਦਿ ਅਨੇਕਾਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਰੁਮਾਂਸਵਾਦੀ ਕਵੀ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਇਸ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਾਂ ਹੈ। ‘ਠੰਡੀਆਂ ਕਿਰਨਾਂ’, ‘ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਲਹਿਰਾਂ’, ‘ਜਿਉਂਦਾ ਜੀਵਨ’, ‘ਤ੍ਰੇਲ ਧੋਤੇ ਫੁੱਲ’, ‘ਓ ਗੀਤਾਂ ਵਾਲਿਆ’, ‘ਬੱਦਲਾਂ ਦੇ ਪੱਲੇ ਵਿੱਚ’, ਸੰਝ ਦੀ ਲਾਲੀ’, ਆਦਿ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪਿਛਲੇ ਸਮੇਂ ਵਾਲੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਤੀ ਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵੀ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਲੱਗਦੀ ਹੈ ਜੋ ਰੁਮਾਂਟਿਕ-ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਲੱਗਦੀ ਹੈ।

ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੌਰ ’ਤੇ ਪ੍ਰਗਤੀ ਵਾਦੀ ਕਵੀ ਹੈ। ‘ਉਸ ਦਾ ਹਾਰ’, ‘ਤੇਰਾ ਇੱਕ ਦਿਲ ਹੈ ਜਾਂ ਦੋ’, ਆਦਿ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਰੁਮਾਂਸਵਾਦੀ ਭਾਅ ਵੀ ਮਾਰਦੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਸਫੀਰ ਵੀ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਵੀ ਹੈ। ਪਰ ਕੁਝ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਰੁਮਾਂਸਵਾਦੀ ਲਹਿਜਾ ਵੀ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇੰਝ ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾਤ੍ਰਕ, ਕਿਰਪਾ ਸਾਗਰ ਆਦਿ ਕਵੀ ਵੀ ਇਸ ਲੜੀ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਦੇ ਹਨ।

ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਬੰਧਨਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ, ਕਲਪਨਾ ਦੀ ਉਡਾਰੀ, ਅਤੀਤ ਦਾ ਮੋਹ, ਪਰਾਸਰੀਰਕਤਾ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਆਦਿ ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਮੁੱਖ ਲੱਛਣ ਹਨ।

੪. ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਾਵਿ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ

ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਸੁਚੇਤ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਹੈ, ਜੋ ਮਰਕਸਵਾਦੀ ਵਿਸ਼ਵ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਪੈਰਵੀਂ ਕਰਦੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। 1936 ਵਿੱਚ ਮੁਲਕ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਸੰਘ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਨੇ ਇਸ ਧਾਰਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਫੁਲਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ। ਮੁਨਸ਼ੀ ਪ੍ਰੇਮ ਚੰਦ ਵਰਗੇ ਪ੍ਰਬੁੱਧ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੇ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰਾਂ ਝੰਜੋੜਿਆ। ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਆਦਿ ਇਸ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਲੱਛਣ ਹਨ। ਲੋਕ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਪੈਰਵੀ ਕਰਨਾ ਇਸ ਧਾਰਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਏਜੰਡਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਵੀ ਵੀ ਇਸ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ’ਚ ਅਹਿਮ ਹਿੱਸਾ ਪਾਉਂਦੇ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾਵਾਂ (ਕੱਚ ਸੱਚ, ਆਵਾਜ਼ਾਂ, ਵੱਡਾ ਵੇਲਾ, ਜੰਦਰੇ, ਜੈਮੀਰ, ਬੂਹੇ) ’ਚੋਂ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਅੰਸ਼ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ‘ਦੋ ਟੋਟਿਆਂ ਵਿੱਚ ਭੋਂ ਟੁੱਟੀ’, ਜਾਂ ‘ਤਾਜਮੱਹਲ’ ਹਵਾਲੇ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਹਨ—

“ਦੋ ਟੋਟਿਆਂ ਵਿੱਚ ਭੋਂ ਟੁੱਟੀ
 ਇੱਕ ਮਹਿਲਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਢੋਕਾਂ ਦਾ
 ਦੋ ਧੜਿਆਂ ਵਿੱਚ ਖਲਕਤ ਵੰਡੀ
 ਇੱਕ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਜੋਕਾਂ ਦਾ।”

ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਵੀ ਲੋਕ ਪੀੜਾ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸਦੀ ਹੈ ਤੇ ‘ਅੱਜ ਆਖਾਂ ਵਾਰਸ਼ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ’ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਜਰੀਏ ਲੋਕ ਆਵਾਜ਼ ਬਣਦੀ ਹੈ। ‘ਲੰਮੀਆਂ ਵਾਟਾਂ’, ‘ਸਰਘੀ ਵੇਲਾ’, ‘ਅਸ਼ੋਕਾ ਚੇਤੀ’, ‘ਨਾਗਮਣੀ’, ‘ਤਿੰਝਣ’ ਆਦਿ ਵਰਨਣਯੋਗ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਪੰਜਾਬ, ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਅਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਦੀ ਜ਼ੁਬਾਨ ਬਣਦੀ ਵੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ—

“ਕਿੱਕਰਾ ਵੇ ਕੰਡਿਆਲਿਆ
 ਉੱਤੋਂ ਚੜਿਆ ਪੋਹ
 ਹੱਕ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ
 ਆਪ ਲੈਣਗੇ ਖੋਹ।”

ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਨਿਰੋਲ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ‘ਅਮਰਗੀਤ’, ‘ਜਵਾਲਾਮੁਖੀ’, ‘ਬੰਦਰਗਾਹ’, ‘ਸੁਰੰਧ ਸਮੀਰ’ ਆਦਿ ਕਾਵਿ ਪੁਸਤਕਾਂ ਉਸ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਹਾਮੀ ਭਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਬਾਵਾ ਨੇ ਵਿਸ਼ਵ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਜੋ ਕੁਝ ਦੇਖਿਆ ਪਰਖਿਆ, ਉਹ ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾਕਾਰੀ ਦਾ ਵਸਤੂ ਬਣਿਆ।

“ਇਹ ਈਸ਼ਵਰ ਪਾਖੰਡ
 ਤੇ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਪਾਖੰਡ
 ਹੈ ਆਦਮੀ ਦਾ ਅਮਲ ‘ਚ
 ਆਦਮੀ ਹੀ ਦਾਰੂ।”

ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਸਫੀਰ(ਕੱਤਕ ਕੁੰਜਾਂ, ਰਕਤ ਬੂੰਦਾਂ), ਗੁਰਚਰਨ ਰਾਮਪੁਰੀ(ਕਿਣਕਾਂ, ਦੀ ਖੁਸ਼ਬੋ), ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਧੀਰ (ਧਰਤੀ ਮੰਗਦੀ ਮੀਂਹ ਵੇ, ਪੱਤਝੜੇ ਪੁਰਾਣੇ) ਅਜਾਇਬ ਚਿੱਤਰਕਾਰ(ਭੁਲੇਖਾ, ਸੱਜਰੀ ਪੈੜ, ਸੂਰਜਮੁਖੀਆ) ਆਦਿ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਜਾਰੀ ਰੱਖੀ।

੫. ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ

ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਲਹਿਰ ਦੀ ਕਵਿਤਾ, ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਵਜੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ। ਇਸ ਲਹਿਰ ਦੇ ਸਮਰਥਕਾਂ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਸੀ ਕਿ ਰਮਾਂਟਿਕ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਨਾਅਰੇਬਾਜ਼ੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸੋ ਪ੍ਰਯੋਗ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। 30 ਦਸੰਬਰ 1962 ਨੂੰ ਜਲੰਧਰ ਵਿਖੇ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਸੰਮੇਲਨ ਬੁਲਾਇਆ ਤੇ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਸਿਧਾਂਤ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ-

- ਕਿਸੇ ਵਾਦ ਵਿੱਚ ਨਾ ਬੱਝਣਾ
- ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਛੋਟੀ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਕ੍ਰਿਆ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ
- ਅਨਿਆਇ ਦਾ ਵਿਰੋਧ
- ਆਤਮਹੀਣ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ
- ਹਰੇਕ ਕਿਸਮ ਦੇ ਪਾਖੰਡ ਦਾ ਵਿਰੋਧ
- ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨ 'ਚ ਰੂਪਾਂਤਰਨ ਕਰਨਾ ਆਦਿ

ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਤੋਂ ਦਿਸ਼ਾ ਲੈਂਦਿਆਂ ਕਾਵਿ ਸਿਰਜਣਾ ਆਰੰਭ ਕੀਤੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸੁਖਪਾਲ ਵੀਰ ਹਸਰਤ(ਹਯਾਤੀ ਦੇ ਸੋਮੇ, ਵਣ ਕੰਬਿਆ, ਮੋਹ ਮਾਇਆ, ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਦ, ਵਿਸਮਾਦ ਰੰਗ, ਦਿਲ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਆਦਿ) ਦਾ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ।

ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ(ਕਾਗਜ਼ ਦੇ ਰਾਵਣ, ਕੂੜ ਰਾਜਾ ਕੂੜ ਪਰਜਾ, ਸੱਚ ਕੀ ਬੇਲਾ, ਬਾਹਰੋਂ ਸਰਾਪੇ ਅੰਦਰੋਂ ਗਵਾਚੇ, ਕਇਆ ਕਪੜੁ ਟੁਕ ਟੁਕ ਹੋਸੀ) ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਮੋਢੀਆਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਖਾਸ ਨਾਂ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਨਵੀਂ ਰੂਪ ਵਿਧੀ ਘੜਣ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਅਹਿਮ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਜਿਵੇਂ-

“ਲੰਬੇ ਸਫ਼ਰ ਦੇ ਸਾਥ ਦੀ
ਜੋ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਦੀਂ
ਪਲ ਹੀ ਪਲ ਵਿੱਚ ਹੋ ਗਏ ਕਿਉਂ
ਸ਼ਕਲ ਤੋਂ ਹੀ ਅਜਨਬੀ।”

ਇਸ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਵਿੱਚ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਨੇ ‘ਦਿਲ ਦਰਿਆ ਸਮੁੰਦਰੋਂ ਡੁੰਘੇ’, ‘ਬੁੱਕਲ ਦੇ ਵਿੱਚ ਚੋਰ’, ‘ਬਿੰਦੂ’, ‘ਮੌਨ ਹਾਦਸੇ’, ‘ਦਿਲ ਟਰਾਂਸਪਲਾਂਟ ਤੋਂ ਬਾਅਦ’, ‘ਸ਼ਹਿਰ ਜੰਗਲੀ’, ‘ਮੇਰੇ ਮੌਸਮਾਂ ਦੀ ਵਾਰੀ’, ‘ਸੂਰਜ ਤੇਰਾ ਮੇਰਾ’ ਆਦਿ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਲਹਿਰ ਵਿੱਚਕਾਰ ਪੁਲ ਦਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਮਾਨਵਵਾਦ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਕਵਿਤਾ ਰਚ ਕੇ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਅਰਥ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ।

ਅਜਾਇਬ ਕਮਲ(ਤਾਸ਼ ਦੇ ਪੱਤੇ, ਸ਼ਤਰੰਜ ਦੀ ਖੇਡ, ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਖਲਾਅ, ਇਕੋਤਰ ਸੌ ਅੱਖਾਂ ਵਾਲਾ ਮਹਾਂਭਾਰਤ, ਮੈਂ ਜੋ ਪੈਰੰਬਰ, ਧਤਰੀਨਾਮਾ, ਸੂਰਜਨਾਮਾ ਆਦਿ) ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਜਗਤਾਰ(ਰੁੱਤਾਂ ਰਾਂਗਲੀਆਂ ਅਤੇ ਤਲਖੀਆਂ ਰੰਗੀਨੀਆਂ), ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ (ਨਾ ਧੁੱਪੇ ਨਾ ਛਾਵੇਂ, ਸੜਕ ਦੇ ਸਫੇ ਉੱਤੇ), ਐੱਸ. ਐੱਸ.

ਮੀਸ਼ਾ(ਚੁਰੱਸਤਾ) ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਲਹਿਰ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਾਲੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਰਚੀਆਂ।

੬. ਜੁਝਾਰਵਾਦੀ ਕਾਵਿ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ

ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਖੜੋਤ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਤੁਰਦੀ ਹੋਈ ਜੁਝਾਰ ਵਿਦਰੋਹੀ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ 'ਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਧਾਰਾ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਉਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਵੀ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਉੱਗੀ ਨਕਸਲਬਾੜੀ ਲਹਿਰ ਨਾਲ ਵੀ ਜੋੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਜੁਝਾਰਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰ ਨਕਸਲਬਾੜੀ ਜਾਂ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਕਵਿਤਾ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਈ ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਨੇ 'ਨਵ-ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ' ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਸੰਗਿਆ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਮੰਦਭਾਗੀਆਂ ਤਤਕਾਲੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੇ ਤਿੱਖਾ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਕਰਨਾ ਇਸ ਕਾਵਿ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲੱਛਣ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇੰਝ ਇਸ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਵੀ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ-

- ਅਣਸੁਖਾਵੇਂ ਮਾਹੌਲ ਪ੍ਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜਾਗਰੂਕ ਕਰਨਾ।
- ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਬਜਾਇ ਵਿਵਹਾਰਕ ਪੱਖੋਂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਤਵੱਜੋ ਦੇਣਾ।
- ਕਵੀ ਕਤਲ ਤੇ ਹਿੰਸਾ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਾਧਨ ਵਜੋਂ ਵਰਤਣਾ।
- ਜਨ ਸਾਧਾਰਨ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਬਜਾਇ ਗੁਰੀਲਾ ਯੁੱਧ ਦਾ ਸਮਰਥਨ।
- ਮਜ਼ਦੂਰ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਹੱਕਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ।
- ਪਰੰਪਰਕ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਖੰਡਣ।
- ਦੁਸ਼ਮਨ ਨੂੰ ਸਿੱਧੀ ਲਲਕਾਰ।

ਪਾਸ਼(ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ) 'ਲੋਹ ਕਥਾ', 'ਉੱਡਦੇ ਬਾਜ਼ਾਂ ਮਗਰ', 'ਸਾਡੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿੱਚ' ਆਦਿ ਰਚਨਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਦੇ ਮੋਢੀ ਵਜੋਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਾਸ਼ ਦੀ ਕਵਿਤਾ 'ਚੋਂ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਲਲਕਾਰੇ-ਝਲਕਾਰੇ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਪਛਾਣੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਸਥਾਪਤ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਘਿਨੌਣੀ ਹਰਕਤ ਦੇ ਪਾਸ਼ ਉਧੇੜਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਭਾਰਤੀ ਕੌਮੀ ਏਕਤਾ ਦੇ ਵਿਖਾਵੇ ਤੇ ਵੀ ਕਿੰਤੂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ ਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਦੇ ਦਰਦ ਨੂੰ ਵੀ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਸਮਝਦਾ ਹੈ-

“ਰੋਜ਼ ਹੀ ਬਲਦਾਂ ਦਿਆਂ ਬੁੱਟਾਂ 'ਚ ਤਰਦਾ ਹੈ।
ਤੂੜੀ ਦੇ ਮੋਟੇ ਟੰਡਲਾ ਦਾ ਸਹਿਮਾ ਸੁਆਦ
ਜਿਵੇਂ ਬੀਮਾਰੀ ਨਾਲ ਮਰੀ ਹੋਈ
ਪਾਲਤੂ ਕੁਕੜੀ ਦੀ ਦਾਲ ਸੰਘ ਵਿੱਚ ਫਸਦੀ ਹੈ।”

ਡਾ. ਜਗਤਾਰ ਨਵ-ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਦਾ ਵਿਲੱਖਣ ਅਤੇ ਸਿਰਮੌਰ ਨਾਂ ਹੈ। 'ਰੁੱਤਾਂ

ਰਾਂਗਲੀਆਂ’, ‘ਸ਼ੋਖੀਆਂ ਰੰਗੀਨੀਆਂ’, ‘ਦੁੱਧ ਪੱਥਰੀ’, ‘ਲਹੂ ਦੇ ਨਕਸ਼’, ‘ਛਾਂਗਿਆ ਰੁੱਖ’, ‘ਸੀਸ਼ੇ ਦਾ ਜੰਗਲ’ ਆਦਿ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹਨ। ਉਸ ਕੋਲ ਇੱਕ ਚੰਗੇ ਕਵੀ ਵਾਲਾ ਸੁਹਜ ਤੇ ਸੰਜਮ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਪਕਿਆਈ ਤੇ ਡੂੰਘਾਈ ਉਸ ਨੂੰ ਕਲਾ ਪੱਖੋਂ ਨਿਪੁੰਨ ਕਵੀ ਸਿੱਧ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਗਜ਼ਲ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੰਗ ਨੂੰ ਨਿਖਾਰਨ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦਾ ਵੱਡਾ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ।

ਇਸ ਧਾਰਾ ਵਿੱਚ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਦਿਲ(ਸਤਲੁਜ ਦੀ ਹਵਾ, ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੂਰਜ, ਨਾਗ ਲੋਕ ਆਦਿ), ਸੰਤ ਰਾਮ ਉਦਾਸੀ (ਸੈਨਤਾਂ, ਚੋ-ਨੁਕਰੀਆਂ, ਸੀਖਾਂ, ਲਹੂ ਤੋਂ ਲੋਹੇ ਤੱਕ ਆਦਿ) ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਵੀ ਹਨ। ਸੰਤ ਰਾਮ ਉਦਾਸੀ ਦੀਆਂ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾਵਾਂ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਸੁਨੇਹੇ ਪੱਖੋਂ ਲੋਕ ਜੁਬਾਨ ਦਾ ਸਿੰਗਾਰ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਸ ਨੇ ਹਾਸ਼ੀਆਗਤ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਕੌਰ ਦਰਦਮਈ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਕਾਵਿ-ਜੁਬਾਨ ਦਿੱਤੀ। ਓਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸ਼ਰਮਾ (ਲੱਪ ਚਿਣਗਾਂ ਦੀ) ਅਣਗੌਲਿਆ ਕਵੀ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਨਕਸਲਬਾੜੀ ‘ਚ ਖੁਦ ਹਿੱਸਾ ਲੈ ਕੇ, ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਾਇਆ।

ਦਰਸ਼ਨ ਖਟਕੜ (ਸੰਗੀ ਸਾਥੀ), ਸੰਤ ਸੰਧੂ, ਸੁਦੀਪ ਗਰੇਵਾਲ, ਪਿੰਦਰਪਾਲ ਭੱਠਲ, ਅਮਰਜੀਤ ਚੰਦਨ(ਕੌਣ ਨਹੀਂ ਚਾਹੇਗਾ) ਆਦਿ ਕਵੀ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ।

੭. ਸੁਹਜਵਾਦੀ ਕਾਵਿ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ

1960 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਿਹੜੀ ਕਵਿਤਾ ਰਚੀ ਗਈ, ਉਸ ਨੂੰ ਨਵੀਨ, ਆਧੁਨਿਕ, ਸੁਹਜਵਾਦੀ ਕਹਿ ਕੇ ਵੱਖਰਿਆਇਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਆੰਤਰਿਕ ਸਮਾਜਕ ਯਥਾਰਥ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨੋ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਕਰਮਾਂ-ਪ੍ਰਤੀ ਕਰਮਾਂ, ਤਰਕਾਂ-ਵਿਤਰਕਾਂ, ਇੱਛਾਵਾਂ, ਅਪੂਰਤੀਆਂ ਆਦਿ ਕੇਂਦਰੀ ਸੁਰ ਵਜੋਂ ਉਭਰਦੇ ਹਨ। ਮਨੋਬਚਨੀ, ਇਕਬਾਲੀਆ ਬਿਆਨ, ਸਵੈ ਕਥਨ, ਤਨਜ਼, ਕਟਾਖ਼ਸ਼ ਆਦਿ ਕਾਵਿ ਜੁਗਤਾਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਵੈ-ਸੰਬੋਧਨ ਇਸ ਕਾਵਿ ਦਾ ਖਾਸ ਗੁਣ ਹੈ, ਇਸ ਧਾਰਾ ਦੇ ਮੁੱਖ ਸ਼ਾਇਰ ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ, ਸ.ਸ.ਮੀਸ਼ਾ, ਜਸਵੰਤ ਨੇਕੀ, ਸ਼ਿਵ ਕੁਮਾਰ ਬਟਾਲਵੀ, ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ, ਭਗਵੰਤ ਸਿੰਘ ਆਦਿਕ ਹਨ।

ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ(ਲਾਸਾਂ, ਅਧਰੈਣੀ, ਨਾ ਧੁੱਪੇ ਨਾ ਛਾਵੇਂ, ਸੜਕ ਦੇ ਸਢੇ ਤੇ, ਟੁੱਕੀਆਂ ਜੀਭਾਂ ਵਾਲੇ, ਮੱਥਾ ਦੀਵੇ ਵਾਲਾ, ਮਹਿਕਾਂ ਨੂੰ ਜੰਦਰੇ ਨਾ ਮਾਰੀ, ਅਲਵਿਦਾ ਕਹਿਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਦਿ) ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਸੁਹਜਵਾਦੀ ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ। ਪ੍ਰਗੀਤਕਤਾ ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੁਰ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਗੀਤਾਂ ਵਿੱਚ ਜਜ਼ਬੇ ਦੀ ਗਹਿਰਾਈ, ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਰਵਾਨਗੀ ਅਤੇ ਸਰੋਦੀਪਨ ਹੈ:

- “ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਬਲੂੰਗਾ ਵਿੱਲਕੇ
ਨੀ ਮਾਏਂ ਮੇਰੀਏ।”
- “ਵੇ ਮੈਂ ਭਰੀ ਸੁਗੰਧੀਆਂ ਪੌਣ
ਸੱਜਣ ਤੇਰੇ ਬੂਹੇ।

ਵੇ ਤੂੰ ਇੱਕ ਵਾਰੀ ਤੱਕ ਲੈ ਕੌਣ
ਸੱਜਣ ਤੇਰੇ ਬੂਹੇ।”

ਉਹ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਤੀਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਾ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸ਼ਾਇਰ ਹੈ।

ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇਕੀ (ਅਸਲੇ ਤੇ ਓਹਲੇ, ਇਹ ਮੇਰੇ ਸੰਸੇ ਇਹ ਮੇਰੇ ਗੀਤ, ਕਰੁਣਾ ਦੀ ਛੋਹ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ, ਸਿਮਰਤੀ ਦੇ ਕਿਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਦਿ) ਪੇਸ਼ੇ ਵਜੋਂ ਮਨੋਚਕਿਤਸਕ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਸੱਚ ਦਾ ਪਾਸਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਾਇਨਾਤੀ ਪਰਪੰਚ ਅਤੇ ਇਨਸਾਨੀ ਹੋਂਦ ਦੇ ਸਦੀਵੀਂ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਚਿੱਤਰਣ 'ਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।

ਸ.ਸ.ਮੀਸ਼ਾ(ਚੁਰੱਸਤਾ, ਦਸਤਕ, ਕੱਚ ਦੇ ਵਸਤਰ, ਧੀਮੇ ਲੋਕ) ਨਵੇਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਉੱਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਲਿਖਣ ਵਾਲਾ ਸ਼ਾਇਰ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਨਿੱਕੀ ਕਵਿਤਾ ਤੇ ਗਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਬੌਧਿਕਤਾ ਦੇ ਅੰਸ਼ ਵਿਦਮਾਨ ਹਨ। ਉਹ ਸੂਖਮ, ਮਨੋਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣੀ ਜੁਗਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦੀਆਂ ਪਰਤਾਂ ਖੋਲਦਾ ਹੈ। ‘ਚੀਕ ਬੁਲਬੁਲੀ’ ਕਵਿਤਾ ਇਸ ਦਾ ਪੁਖਤਾ ਸਬੂਤ ਹੈ।

ਸ਼ਿਵ ਕੁਮਾਰ ਬਟਾਲਵੀ (ਪੀੜਾਂ ਦਾ ਪਰਾਗਾ, ਲਾਜਵੰਤੀ, ਆਟੇ ਦੀਆਂ ਚਿੜੀਆਂ, ਮੈਨੂੰ ਵਿਦਾ ਕਰੋ, ਬਿਰਹਾ ਤੂੰ ਸੁਲਤਾਨ, ਦਰਦਮੰਦਾਂ ਦੀਆਂ ਆਹੀਂ, ਲੂਣਾ, ਮੈਂ ਤੇ ਮੈਂ, ਆਰਤੀ, ਅਲਵਿਦਾ, ਅਸਾਂ ਤਾਂ ਜੋਬਨ ਰੁੱਤੇ ਮਰਨਾ ਆਦਿ) ਆਦਿ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਕਬੂਲ ਹੋਇਆ ਸ਼ਾਇਰ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਾਵਿ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਉੱਚੀ ਸੁਰੀਲੀ ਸਰੋਦੀ ਕਵਿਤਾ ਗਾ ਕੇ ਸਟੇਜ ਉੱਪਰ ਵੀ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਪੱਸਰੀ ਬੱਜਰਤਾ, ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚਲੀ ਵੀਰਾਨਗੀ, ਵਪਾਰੀਕਰਨ ਆਦਿ ਨੂੰ ਤਿੱਖੀ ਸੁਰ ਵਿੱਚ ਭੰਡਿਆ ਹੈ। ‘ਲੂਣਾ’ ਵਰਗੀ ਸ਼ਾਹਕਾਰ ਕਿਰਤ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਹਾਰੀ ਸਾਰੀ ਦੇ ਵੱਸ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕਿੱਸਾ ਪੂਰਨ ਭਗਤ 'ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਦੇਖਣਯੋਗ ਹੈ—

“ਪਿਤਾ ਜੇ ਧੀ ਦਾ ਰੂਪ ਹੰਢਾਵੇ
ਲੋਕਾਂ ਵੇ ਤੈਨੂੰ ਲਾਜ ਨਾ ਆਵੇ
ਜੇ ਲੂਣਾ ਪੂਰਨ ਨੂੰ ਚਾਵੇ
ਚਰਿੱਤਰਹੀਣ ਕਿਉਂ ਕਹੇ ਜੀਭ ਜਹਾਨ ਦੀ।”

ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਕਾਮਿਲ (ਸਿੰਮਦੇ ਪੱਥਰ, ਮੇਘਲੇਮ ਅਸੀਂ ਤੁਸੀਂ, ਸੂਰਜ ਦਾ ਲੈਟਰ ਬਾਕਸ, ਕਹਿਕਸ਼ਾਂ ਸਰਗੋਸ਼ੀਆਂ, ਨਾਥ ਬਾਣੀ), ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਸਹਿਰਾਈ (ਧਰਤੀ ਦੇ ਗੀਤ, ਸਮੇਂ ਦੀ ਵਾਗ, ਲਗਰਾਂ, ਰੁਣ-ਝੁਣ, ਗੁਜਰਗਾਹ) ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਧੀਰ (ਧਰਤੀ ਮੰਗਦੀ ਮੀਂਹ, ਪਤਝੜ ਪੁਰਾਣੇ ਬਿਰਹੜੇ, ਕਾਲੀ ਬਰਛੀ), ਸੁਰਜੀਤ ਰਾਮਪੁਰੀ (ਗੀਤਾਂ ਭਰੀ ਸਵੇਰ, ਠਰੀ ਚਾਨਣੀ, ਸੁਪਨਿਆਂ ਦੇ ਪਰਛਾਵੇਂ, ਦਰਦ ਕਹਾਣੀ ਰਾਤਾਂ ਦੀ, ਬੁੱਢਾ ਦਰਿਆ ਗਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤਨਹਾਈ), ਵਿਸ਼ਵਨਾਥ ਤਿਵਾੜੀ (ਯਾਦਾਂ 'ਚੋਂ ਯਾਦਾਂ, ਤਨ ਦੀ ਚਿਖਾ, ਅੱਕ ਦੀ ਅੰਬੀ, ਚੁੱਪ ਦੀ ਪੈੜ, ਇੱਕਲੇ ਤੋਂ ਇੱਕਲੇ ਦਾ ਸਫ਼ਰ, ਗਰਾਜ਼ ਤੋਂ ਫੁੱਟਪਾਥ ਤੀਕ(ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ ਪੁਰਸਕ੍ਰਿਤ)) ਆਦਿ ਅਨੇਕਾਂ ਨਾਂ ਹਨ।

ਇਸ ਸਮੇਂ ਕਈ ਨਵੇਂ ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਜਿਕਰ ਵੀ ਇਸ ਧਾਰਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ

ਜਿਵੇਂ: ਅਨੂਪ ਵਿਰਕ(ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਅੱਥਰੂ, ਪੌਣਾਂ ਦਾ ਸਿਰਨਾਵਾਂ, ਪਿੱਪਲ ਦੇ ਪੱਤਿਆ ਵੇ, ਦਿਲ ਅੰਦਰ ਦਰਿਆਓ), ਸਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂਰ(ਜਲਾਵਤਨੀ, ਸਰਦਲ ਦੇ ਆਰ-ਪਾਰ), ਮੋਹਨਜੀਤ(ਸਹਿਕਦਾ ਸਹਿਰ, ਵਰ ਵਰੀਕ, ਤੁਰਦੇ ਫਿਰਦੇ ਮਸਖਰੇ, ਗੂੜੀ ਲਿਖਤ ਵਾਲਾ ਵਰਕਾ, ਕੀ ਨਈ ਕੀ ਕਰੇ), ਜੋਗਾ ਸਿੰਘ(ਕੱਚੀ ਮਿੱਟੀ ਪੱਕੀ ਮਿੱਟੀ, ਹੁਣ ਉਹ ਵਕਤ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ), ਪ੍ਰਮਿੰਦਰਜੀਤ(ਲਿਖਤਮ ਪ੍ਰਮਿੰਦਰਜੀਤ, ਮੇਰੀ ਮਾਰਫਤ), ਮਨਜੀਤ ਟਿਵਾਣਾ(ਉਣੀਂਦਾ ਵਰਤਮਾਨ(ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ ਪੁਰਸਕ੍ਰਿਤ), ਇਲਜਾਮ, ਸਵਿੱਤਰੀ, ਦਰਗਾਹ, ਜਿਨ ਪ੍ਰੇਮ ਕੀਓ), ਸੁਰਜੀਤ ਸਖੀ(ਕਿਰਨਾਂ, ਅੰਗੂਠੇ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ, ਜਵਾਬੀ ਖਤ), ਸਹਰਯਾਰ(ਅੱਖਰੀ ਵਾਅ, ਹਲਫੀਆ ਬਿਆਨ, ਸਿਧਾਰਥ ਦੀ ਵਾਪਸੀ, ਬੇਚੈਨ ਰਾਤਾਂ ਦੀ ਦਾਸਤਾਨ, ਕੌਣ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਮਾਰੇ), ਗੁਰਭਜਨ ਗਿੱਲ(ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਝੂਠ ਬੋਲਦਾ ਹੈ, ਹਰ ਧੁਖਦਾ ਪਿੰਡ ਮੇਰਾ ਹੈ, ਬੋਲ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਬਾਵਿਆ, ਸੁਰਖ ਸਮੁੰਦਰ, ਧਰਤੀ ਨਾਦ, ਖੈਰ ਪੰਜਾਂ ਪਾਣੀਆਂ ਦੀ), ਮਨਜੀਤ ਇੰਦਰਾ(ਕਾਲਾ ਬਾਗ, ਚੰਦਰੇ ਹਨੇਰੇ, ਅਪੂਰਤੀ), ਡਾ. ਪਾਲ ਕੌਰ(ਸੁਪਣਿਆਂ ਦੀ ਪਗਡੰਡੀ, ਹਰੀਆਂ ਛਾਵਾਂ ਦੀ ਕਬਰ) ਆਦਿ ਨੇ ਵੀ ਸਿਰਮੌਰ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ।

੭. ਪੰਜਾਬੀ ਗਜ਼ਲ ਧਾਰਾ

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਗਜ਼ਲ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਬੜਾ ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਗਜ਼ਲ ਦਾ ਮੁੱਢ ਸ਼ਾਹ ਮੁਰਾਦ ਦੇ ‘ਦੀਵਾਨ ਗੁਲਜ਼ਾਰਿ ਸ਼ਾਹ ਮੁਰਾਦ’ ਨਾਲ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਸਮੇਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਤੇ ਜਿਸ ਦੀ ਮੌਤ 1702 ਵਿੱਚ ਹੋਈ। ਇਤਿਹਾਸਕ ਜੜ੍ਹਾਂ ਡੂੰਘੀਆਂ ਹਨ। ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਮੌਲਾ ਬਖ਼ਸ਼ ਕੁਸ਼ਤਾ ਨੇ 1905 ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਦੀਵਾਨਾ ਨਾਲ ਇਸ ਵਿਧਾ ਦਾ ਰੰਗ ਬੰਨ੍ਹਿਆ। ਫਿਰੋਜ਼ਦੀਨ ਸ਼ਰਫ਼, ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾਤ੍ਰਕ, ਵਿਧਾਤਾ ਸਿੰਘ ਤੀਰ, ਨੰਦ ਲਾਲ ਨੂਰਪੁਰੀ, ਫਕੀਰ ਮੁਹੰਮਦ ਫਕੀਰ ਆਦਿ ਨਾਮ ਵਰਨਣਯੋਗ ਹਨ। ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ, ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ, ਪ੍ਰਿ. ਤਖ਼ਤ ਸਿੰਘ, ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗਜ਼ਲ ਨੂੰ ਸੰਵਾਰਨ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ।

ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਹਮਦਰਦ ਦੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਗਜ਼ਲ ਦਾ ਮੁਹਾਂਦਰਾ ਤਬਦੀਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ‘ਗਜ਼ਲ’, ‘ਮਾਡਰਨ ਗਜ਼ਲ’, ‘ਰੰਗ ਸੁਗੰਧੇ’, ‘ਗਜ਼ਲ ਦੇ ਰੰਗ’, ‘ਵਾਸ-ਸਵਾਸ’, ‘ਕਾਕਟੇਲ’ ਆਦਿ ਗਜ਼ਲ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕੀਤੀ। ਦੀਪਕ ਜੈਤੋਈ (ਮਾਲਾ ਕਿਉਂ ਤਲਵਾਰ ਬਣੀ, ਦੀਪਕ ਦੀ ਲੋਅ, ਗਜ਼ਲ ਦੀ ਖੁਸ਼ਬੋ) ਨੇ ਤਕਨੀਕ ਪੱਖੋਂ ਨਵੀਂ ਲੀਹ ਪਾਈ। ਠਾਕਰ ਭਾਰਤੀ (ਮੇਰੀ ਗਜ਼ਲ, ਕੰਡਿਆਲੀ ਤਾਰਾਂ, ਤਰੰਗਾ, ਹੋਰ ਸੌ ਗਜ਼ਲਾਂ), ਅਜਾਇਬ ਹੁੰਦਲ (ਅੱਗ ਦੇ ਘੁੱਟ), ਦਵਿੰਦਰ ਜੋਸ਼(ਚਾਂਦੀ ਰੰਗੇ ਫੁੱਲ, ਹਾਸ਼ੀਏ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਰੰਗ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ, ਰੂਹਾਂ ਉਦਾਸੀਆਂ ਨੇ), ਡਾ. ਜਗਤਾਰ, ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ, ਐੱਸ. ਤਰਸੇਮ, ਸੁਰਜੀਤ ਜੱਜ, ਸਤੀਸ਼ ਗੁਲਾਟੀ, ਗੁਰਭਜਨ ਗਿੱਲ, ਗੁਰਤੇਜ ਕੋਹਾਰਵਾਲਾ, ਤ੍ਰੈਲੋਚਨ ਲੋਚੀ, ਲਖਵਿੰਦਰ ਜੌਹਲ ਆਦਿ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਵਿਧਾ ਨੂੰ ਵਿਧਾਗਤ ਪੱਖ ਤੋਂ ਨਿਖਾਰਦੇ ਹਨ। ਅਖਬਾਰਾਂ, ਮੈਗਜ਼ੀਨਾਂ-ਰਸਾਲਿਆਂ ‘ਚ ਛਪ ਰਹੀ ਗਜ਼ਲ ਇਸ ਵਿਧਾ ਦੀ ਪਕਿਆਈ ਦੀ ਹਾਮੀ ਭਰਦੀ ਹੈ। ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ ਤੇ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣਾ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਕੁਝ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦੇ ਇੱਥੇ ਹਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ-

- ਨਾ ਰੋਸ਼ਨਦਾਨ, ਨਾ ਬੁਹਾ ਤੇ ਨਾ ਖਿੜਕੀ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ।
ਮੇਰੇ ਹੁਣ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਹਰ ਮਿਸਤਰੀ ਕੁਰਸੀ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। (ਐੱਸ ਤਰਸੇਮ)

- ਘਰ ਲਈ ਤਾਂ ਬਾਹਰਲੀ ਕੰਧ ਹੈ ਬਹੁਤ
ਕੰਧਾਂ ਅੰਦਰ ਹੋਰ ਕੰਧਾਂ ਐਨੀਆਂ ਨਾ ਕਰਿਆ ਕਰ। (ਅਜਾਇਬ ਕਮਲ)

੮. ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ ਸੰਬੰਧੀ ਕਵਿਤਾ

ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ ਸੱਤਵੇਂ ਦਹਾਕੇ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਕੇ ਸਮਕਾਲ ਤੱਕ ਪੱਸਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਆਰਥਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਝੰਜੋੜਿਆਂ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਬਾਰੇ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਪਾਉਣਾ ਕਠਿਨ ਹੈ। ਮੌਜੂਦਾ ਪੰਜਾਬ ਵੀ ਅਨੇਕਾਂ ਸੰਕਟਾਂ 'ਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕਵੀ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਮਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਵਾਪਰ ਰਹੇ ਵਰਤਾਰੇ ਤੋਂ ਅਭਿੱਜ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ ਸੰਬੰਧੀ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਚਿੰਤਾ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕਰਦਿਆਂ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ/ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੌਰ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨੇ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਨਕਾਰਦਿਆਂ ਭਾਈਚਾਰਕ ਸਾਂਝ ਦੀ ਬਾਤ ਪਾਈ। ਮਕਬੂਲ ਸ਼ਾਇਰ ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਨੇ ਅਜਿਹੇ ਮਾਰੋਲ ਸੰਬੰਧੀ ਲਿਖਿਆ-

“ਉਦੋਂ ਵਾਰਸ਼ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਵੰਡਿਆ ਸੀ, ਹੁਣ ਸ਼ਿਵ ਦੀ ਵਾਰੀ ਏ।

ਉਹ ਜਖ਼ਮ ਤੁਹਾਨੂੰ ਭੁੱਲ ਵੀ ਗਏ, ਨਵਿਆਂ ਦੀ ਜੋ ਫੇਰ ਤਿਆਰੀ ਏ।”

ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਦੀ ਇੱਕ ਹੋਰ ਰਚਨਾ ਹੈ:

“ਲੱਗੀ ਨਜ਼ਰ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ

ਇਹਦੀ ਨਜ਼ਰ ਉਤਾਰੋ

ਲੈ ਕੇ ਮਿਰਚਾਂ ਕੌੜੀਆਂ

ਇਹਦੇ ਸਿਰ ਤੋਂ ਵਾਰੋ।”

ਗੁਰਤੇਜ ਕੋਹਾਰਵਾਲਾ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਹੈ-

“ਪਹਿਲਾਂ ਨਦੀਆਂ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਸੀ, ਹੁਣ ਜਾਪਦੈ

ਇਥੇ ਨੈਣਾਂ ਦੇ ਪਾਣੀ ਵੀ ਮੁੱਕ ਜਾਣਗੇ

ਔੜ ਏਦਾਂ ਹੀ ਜੇਕਰ ਜਾਰੀ ਰਹੀ

ਰੂਹਾਂ ਤੇਹਾਂ ਦੇ ਮਸਲੇ ਹੀ ਮੁੱਕ ਜਾਣਗੇ।”

ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਸੰਵਾਦ ਵੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਜਗਤਾਰ, ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਹੁੰਦਲ, ਮੋਹਨਜੀਤ, ਸਹਰਯਾਰ ਆਦਿ ਅਹਿਮ ਸ਼ਾਇਰ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਹਸ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧਤਾ ਨਾਲ ਇੰਨਾਂ ਕਾਲੇ ਦਿਨਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ। ਪੰਜਾਬ ਨੇ 1947 ਵੰਡ, 1984 ਦਾ ਕਤਲੇਆਮ, 1987 'ਚ ਗਵਰਨਰੀ ਰਾਜ ਤੋਂ ਲੈਕੇ 1992 ਵਿੱਚ ਬਣੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ ਦੇ

ਪ੍ਰਮਾਣ ਹਨ। ਇੱਕ ਸਮਾਂ ਉਹ ਵੀ ਸੀ ਜਦੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਸ਼ਾਮ ਪੈਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੜ ਕੇ ਸੌਂ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸੰਕਟ ਬਚਪਨ, ਜਵਾਨੀ, ਕਿਸਾਨੀ, ਨਸ਼ਿਆਂ, ਸਮਾਜਕ ਅਲਾਮਤਾਂ ਆਦਿ ਨਾਲ ਜੂਝ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਵੀ ਕਾਵਿ-ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਜਾਰੀ ਹਨ।

੯. ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ

ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਪਿਛਲੀ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਦਹਾਕੇ ਵਿੱਚ ਉੱਤਰ ਆਧੁਨਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਰਚੀ ਗਈ ਅਤੇ ਰਚੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਨਵੀਂ ਜਾਂ ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਪੁਰਾਤਨ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਨਾਲੋਂ ਮਹਿਜ਼ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਾ ਅੰਤਰ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਪਿਛਲੇ ਦੋ ਦਹਾਕਿਆਂ ਤੋਂ ਬੀਮਗਤ, ਸੰਚਾਰਗਤ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਮੂਲਕ ਬਦਲਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ। ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਪਛਾਣ-ਚਿੰਨ੍ਹ ਸਵੈ-ਕੇਂਦਰਿਤ/ਮੈਂ ਮੂਲਕਤਾ ਵਾਲਾ ਹੈ। 'ਇਹ ਜੈਕਪਾਟ ਮੇਰਾ ਹੈ' (ਬੀ ਐੱਸ ਬੀਰ), 'ਮੈਂ ਉਡਾਨ 'ਚ ਹਾਂ', 'ਚੁੱਪ ਨਦੀ ਤੇ ਮੈਂ' (ਸਤੀਸ਼ ਗੁਲਾਟੀ), 'ਆਪਣੇ ਖਿਲਾਫ਼' (ਹਰਮੀਤ ਵਿਦਿਆਰਥੀ), 'ਮਨੋਵੇਗ' (ਲਖਵਿੰਦਰ ਜੌਹਲ) ਆਦਿ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ। ਜਸਵੰਤ ਦੀਦ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਸਵੈ-ਪਹਿਚਾਣ ਇੰਝ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ-

“ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਭੇਦ ਮਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ
ਬਦਲਿਆਂ ਦੀ ਭਾਵਨਾ
ਮੁਹੱਬਤਾਂ ਦੀਆਂ ਛਹਿਬਰਾਂ
ਨਫ਼ਰਤਾਂ ਦੇ ਗੁਬਾਰਾਂ
ਤੇ ਹਜ਼ਾਰ ਕਿਸਮ ਦੇ ਲੁਕ-ਓਹਲਿਆਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ
ਸਿੱਧਾ ਸਾਦਾ ਆਦਮੀ ਹਾਂ।”

ਨਵੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਕਵਿੱਤਰੀਆਂ ਦੀ ਵੀ ਖਾਸ ਭੂਮਿਕਾ ਹੈ। ਮਨਜੀਤ ਟਿਵਾਣਾ (ਸਵਿੱਤਰੀ, ਦਰਗਾਹ, ਜਿੰਨ ਪ੍ਰੇਮ ਕੀਓ), ਡਾ. ਵਨੀਤਾ (ਬੋਲ ਅਲਾਪ, ਮੰਦਰ ਸਪਤਕ, ਖਰਜ ਨਾਦ), ਮਨਜੀਤ ਪਾਲ ਕੌਰ (ਮਿਜ਼ਰਾਬ ਤੇ ਆਪਾਂ ਨਾ ਮਿਲਦੇ), ਸੁਖਵਿੰਦਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ (ਸੂਰਜ ਦੀ ਦਹਿਲੀਜ਼, ਚਿਰਾਗਾਂ ਦੀ ਡਾਰ, ਕਣੀਆਂ, ਪੱਤਝੜ ਵਿੱਚ ਪੁੰਗਰਦੇ ਪੱਤੇ ਆਦਿ), ਭੁਪਿੰਦਰ ਕੌਰ ਪ੍ਰੀਤ (ਸਲੀਬ ਤੇ ਲਟਕੇ ਹਰਫ਼), ਨਿਰਪੁਮਾ ਦੱਤ (ਇੱਕ ਨਦੀ ਸਾਵਲੀ ਜਿਹੀ) ਆਦਿ ਨੇ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਲਿਖ ਕੇ ਕਾਵਿ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ।

ਖਪਤ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਹਰੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਰਤਾਰੇ ਸੰਬੰਧੀ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਨਾਗੀ, ਦਲਿਤ, ਪਰਵਾਸ, ਹਾਸ਼ੀਏ ਤੋਂ ਪਾਰ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ, ਘਰ-ਪਰਿਵਾਰ ਆਦਿ ਹਰੇਕ ਵਿਸ਼ੇ ਸੰਬੰਧੀ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਸਵਰਨਜੀਤ ਸਵੀ (ਦੇਹੀ ਨਾਦ, ਕਾਮੇਸ਼ਵਰੀ, ਅਵੱਗਿਆ, ਕਾਲਾ ਹਾਸ਼ੀਆ ਤੇ ਸੂਹਾ ਗੁਲਾਬ, ਆਸ਼ਰਮ ਆਦਿ), ਸਤੀਸ਼ ਗੁਲਾਟੀ (ਚੁੱਪ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼, ਚੁੱਪ ਨਦੀ ਤੇ ਮੈਂ), ਮਨਮੋਹਨ (ਅਗਲੇ ਚੌਰਾਹੇ ਤੱਕ, ਮਨ ਮਹੀਅਨ, ਸੁਰ ਸੰਕੇਤ, ਨਮਿਤ, ਬੈਥਰੀ), ਅਮਰਜੀਤ ਕੌਂਕੇ (ਦਾਇਰਿਆਂ ਦੀ ਕਬਰ 'ਚੋਂ, ਨਿਰਵਾਣ

ਦੀ ਤਲਾਸ਼, ਦਵੰਦ ਕਥਾ, ਯਕੀਨ, ਸ਼ਬਦ ਰਹਿਣਗੇ ਕੋਲ, ਸਿਮਰਤੀਆਂ ਦੀ ਲਾਲਟੈਣ), ਗੁਰਤੇਜ ਕੋਹਾਰਵਾਲਾ(ਪਾਣੀ ਦਾ ਹਾਸ਼ੀਆ), ਜਸਵੰਤ ਜਫਰ(ਅਸੀਂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਕੀ ਲੱਗਦੇ ਹਾਂ, ਦੋ ਸਾਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਆਦਿ), ਤ੍ਰੈਲੋਚਨ ਲੋਚੀ(ਦਿਲ ਦਰਵਾਜ਼ੇ), ਜਸਵਿੰਦਰ(ਕਾਲੇ ਹਰਫਾਂ ਦੀ ਲੋਅ, ਕੱਕੀ ਰੇਤ ਦੇ ਵਰਕੇ) ਆਦਿ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਵੀ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ। ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਪੱਖੋਂ ਹਰਵਿੰਦਰ, ਸੁਸ਼ੀਲ ਦੁਸਾਂਝ, ਹਰਭਜਨ ਕੋਮਲ, ਬੀਬਾ ਬਲਵੰਤ, ਜਗਵਿੰਦਰ ਜੋਧਾ, ਸ਼ਬਦੀਸ਼, ਓਂਕਾਰਪ੍ਰੀਤ, ਹਰਪ੍ਰੀਤ, ਸਰਬਜੀਤ ਔਲਖ ਆਦਿ ਅਣਗਿਣਤ ਕਵੀ ਆਪਣਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾ ਰਹੇ ਹਨ।

♦ ਰਾਜਸਥਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਂਤਕ ਪੱਧਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਤੱਕ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਰਾਜਸਥਾਨ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਲਈ ਰਾਜਸਥਾਨ ਵਿੱਚ ਰਚੀ ਜਾ ਰਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਸੰਖੇਪ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣੀ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ।

ਸੰਤ ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਪਿਆਰ ਸੁਨੇਹੜਾ, ਅਣਖੀ ਵਲਵਲੇ ਮਿੱਠੀਆਂ ਰਮਜ਼ਾਂ, ਮੱਚਦੀਆਂ ਲਾਟਾਂ, ਚੰਨਣ ਬਨ, ਰਵਾਇਤੀ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਾਲੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਰਾਜਸਥਾਨ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਦੌਰ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ।

ਰਾਜਸਥਾਨ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਮਰਹੂਮ ਡਾ. ਸ਼ਿੰਦਰ ਚਰਚਿਤ ਨਾਂ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਿਰਮੌਰ ਸਾਹਿਤਕ ਪਰਚਿਆਂ ਨਾਗਮਣੀ, ਲੋਅ, ਕੰਵਲ, ਪ੍ਰੀਤਲੜੀ, ਆਰਸੀ ਆਦਿ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਅਖਬਾਰਾਂ 'ਚ ਛਪਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। 'ਅਧੂਰਾ ਪਿਆਲਾ', 'ਜਦ ਤੁਸੀਂ ਪਰਤੇ', 'ਇਹ ਸੁਪਨਾ ਨਹੀਂ' ਆਦਿ ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਾਵਿ ਪੁਸਤਕਾਂ ਹਨ। ਪੇਸ਼ੇ ਵਜੋਂ ਡਾਕਟਰ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਸਨੂੰ ਧਰਮ, ਸਾਹਿਤ, ਇਤਿਹਾਸ, ਕਲਾ, ਦਰਸ਼ਨ, ਵਿਗਿਆਨ ਆਦਿ ਦੀ ਵੀ ਸੋਝੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾਇਆ। 'ਇਹ ਸੁਪਨਾ ਨਹੀਂ' ਕਾਵਿ ਪੁਸਤਕ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਬਾਰਾਂ ਖੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਕੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਖੰਡ ਕਾਵਿ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਸਾਦੀ, ਸਪੱਸ਼ਟ ਅਤੇ ਅਰਥ ਭਰਪੂਰ ਹੈ। ਰਚਨਾ ਲੰਬੀ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਅਕੇਵਾਂ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ ਉਹ ਰੁੱਖਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਸੰਤਾਪੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਬਾਤ ਇੰਝ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ-

“ਜ਼ਖਮਾਂ ਨੂੰ
ਨਿੱਤ ਕੌਣ ਨਿਹਾਰੇ
ਜ਼ਖਮਾਂ ਦੀ
ਗੱਲ ਕੌਣ ਕਰੇ
ਸਰਾਪੇ ਰੁੱਖ
ਸੰਤਾਪੇ ਰੁੱਖ
ਇਹਨਾਂ ਰੁੱਖਾਂ ਨੂੰ

ਨਿੱਤ ਕੌਣ ਛੂਹੇ
ਦਰਦ ਇਹਨਾਂ ਦੇ।”

ਗੁਰਮੀਤ ਬਰਾੜ ਕਾਵਿ ਖੇਤਰ 'ਚ ਹੋਰ ਚਰਚਿਤ ਨਾਂ ਹੈ। 'ਪਰਛਾਵਿਆਂ ਦੇ ਮਗਰੇ ਮਗਰੇ', 'ਚੁੱਪ ਤੋਂ ਮਗਰੋ', 'ਕੱਚੇ ਕੱਚ ਤੇ ਕੰਗਣ' ਆਦਿ ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹਨ। ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਹਰੇਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਅੰਸ਼ ਦੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਰਤੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਕਿਰਤ ਦੇ ਮੁੱਲ ਨੂੰ ਵੀ ਪਛਾਣਿਆ ਹੈ। ਸਮਾਜਕ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਅਨਿਆ ਖਿਲਾਫ ਅਵਾਜ਼ ਵੀ ਉਠਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਰਾਜਸਥਾਨ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਨੌਜਵਾਨ ਕਵੀ ਇੰਦਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਇੰਦੂ ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰਯੋਗ ਹੈ। 'ਕੰਡਿਆਂ ਦੀ ਹਸਤੀ' ਉਸ ਦੀ ਕਾਵਿ ਪੁਸਤਕ ਪਿੱਛੇ ਜਿਹੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਈ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਰਾਜਸਥਾਨ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਨ, ਪਿਆਰ, ਬੇਵਫਾਈ, ਸਮਾਜਕ ਰੰਗ, ਮਨੁੱਖੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਕਵੀ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰੇਮ(ਬਿਨ ਸਤਿਗੁਰ ਦੇ, ਵਤਨੋਂ ਦੂਰ), ਮੋਹਨ ਆਲੋਕ(ਡੱਕੇ), ਬਖ਼ਸ਼ੀਸ਼ ਸਿੰਘ(ਦਸਤਕ, ਬੱਦਲਾਂ ਤੇ ਲਿਖੀ ਇਬਾਰਤ), ਅਜਮੇਰ ਵਸਨੀਰ ਆਦਿ ਨਵੇਂ ਪੌਚ ਦੇ ਕਵੀ ਵੀ ਕਾਵਿ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ।

ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੇ ਪਰਵਾਸ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵੱਡੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਕਵਿਤਾ ਰਚੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ।

♦ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ

ਆਪਣੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪੜਾਵਾਂ ਦੌਰਾਨ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਭਿੰਨ ਰੂਪਾਂਕਾਰਾਂ/ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰੀ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਬੌਧਿਕ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਸਿਰਫ ਕੁਝ ਕੁ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਹੀ ਦਿੱਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ- ਕਾਸਰ ਹਕੀਮ, ਗੁਲਾਮ ਯਾਕੂਬ ਅਨਵਰ, ਜ਼ਫ਼ਰ ਇਕਬਾਲ, ਨਜ਼ੀਰ ਚੌਧਰੀ, ਬਾਬ ਨਜ਼ਮੀ, ਅਬਦੁੱਲ ਮਜੀਦ ਭੱਟੀ, ਅਖਤਰ ਕਸ਼ਮੀਰੀ, ਹਫੀਜ਼ ਤਾਲਿਬ ਆਦਿ ਕਵੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਗਿਣਣਯੋਗ ਨਾਂ ਹਨ।

♦ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ

ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਇੰਗਲੈਂਡ, ਕਨੇਡਾ, ਜਪਾਨ, ਅਮਰੀਕਾ, ਜਰਮਨੀ, ਸਵਿੱਟਜ਼ਰ ਲੈਂਡ, ਕੀਨੀਆ, ਨਾਰਵੇ ਆਦਿ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਰਚੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਵਾਸੀ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕਾਫੀ ਲੰਮੀ ਹੈ। ਜਿੰਨਾਂ 'ਚੋਂ ਕੁਝ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ- ਅਵਤਾਰ ਜੰਡਿਆਲਵੀ(ਉਜਲੇ ਹਨ੍ਹੇਰੇ, ਰੰਗ ਰੂਪ, ਲਾਲ ਸ਼ੇਰ ਵਾਲਾ ਚੌਂਕ, ਯੋਧਾ, ਪੈਰਿਸ ਦੀ ਪਿਆਸ), ਜਗਤਾਰ ਢਾਅ(ਭਟਕਨ ਦਾ ਸਫ਼ਰ, ਗੁਆਚੇ ਘਰ ਦੀ ਤਲਾਸ਼, ਚਾਂਦੀ ਨਗਰ ਤੇ ਪਰਿੰਦਾ, ਇੱਕ ਵਾਰ ਫੇਰ ਮਿਲ), ਭੁਪਿੰਦਰ ਗਰੇਵਾਲ(ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਰੰਗ), ਵਰਿੰਦਰ ਪਰਿਹਾਰ(ਮੈਂ ਕਿਤੇ ਹੋਰ ਸੀ, ਕੁਦਰਤ), ਹਰਜੀਤ ਦੌਧਰੀਆ(ਸੱਚੇ ਮਾਰਗ ਚਲਦਿਆਂ, ਹੈ ਭੀ ਸੱਚ ਹੋਸੀ ਭੀ ਸੱਚ), ਸ਼ਿਵ ਚਰਨ ਗਿੱਲ(ਕਰਤਾ ਅਲੱਖ), ਇਕਬਾਲ ਰਾਮੂਵਾਲੀਆ(ਸੁਲਗਦੇ ਅਹਿਸਾਸ, ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ, ਪਾਣੀ ਦਾ ਪਰਛਾਵਾਂ,

ਕਵਿਤਾ ਮੈਨੂੰ ਲਿਖਦੀ ਹੈ), ਰਵਿੰਦਰ ਸਹਿਰਾਅ(ਚਰਾਏ ਪਲਾਂ ਦਾ ਹਿਸਾਬ, ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਪਲ, ਰਿਸ਼ਤਾ ਸ਼ਬਦ ਸਲੀਬਾਂ ਦਾ) ਆਦਿ ਕਵੀ ਪ੍ਰਵਾਸ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ।

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਮੁੱਚੀ ਚਰਚਾ ਨੂੰ ਸਮੇਟਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਲੰਮੇਂ ਵਿਕਾਸ ਪੜਾਅ ਵਿੱਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰਦੀ ਹੋਈ ਗਿਣਾਤਮਕ ਤੇ ਗੁਣਾਤਮਕ ਦੋਹਾਂ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਵਿਕਸਤ ਆਪਣੇ ਆਧੁਨਿਕ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹੈ। ਅਤੇ ਅਗਲੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਵੱਲ ਅਗਰਸਰ ਹੈ।

ਅਭਿਆਸ-ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਪੜਾਅ ਉੱਪਰ ਚਾਨਣਾ ਪਾਉ।
2. ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਕਾਵਿ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਉੱਪਰ ਨੋਟ ਲਿਖੋ-
ਰੁਮਾਂਸਵਾਦੀ, ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ, ਸਟੇਜੀ, ਰਾਜਸਥਾਨ ਵਿੱਚ ਰਚਿਤ, ਪ੍ਰਵਾਸੀ।
3. ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ ਉਲੀਕੋ-
ਪਾਸ਼, ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ, ਸ.ਸ.ਮੀਸ਼ਾ, ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ।
4. ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਉੱਪਰ ਸੰਖੇਪ ਨੋਟ ਲਿਖੋ।

(ਅ) ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ

‘ਨਾਵਲ’ ਗਲਪ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਧਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਵਿਆਪਕ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ, ਪਾਤਰਾਂ, ਘਟਨਾਵਾਂ, ਸਥਾਨਕ ਵੇਰਵਿਆਂ, ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੁਆਰਾ ਵਿਲੱਖਣ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਾਹੀਂ ਕਥਾ ਸਿਰਜਨ ਵਿਧੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਗਲਪੀ ਸੰਸਾਰ ਸਿਰਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਵਾਸਤਵਿਕ ਨਾ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਦੇ ਨੇੜੇ ਜਾਪਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਕ੍ਰਮ ਜਾਨਣ ਲਈ ਵਿਭਿੰਨ ਅਧਿਐਨ ਵਿਧੀਆਂ ਅਪਣਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਦੇ ਕਾਲਕ੍ਰਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜਾਂ ਫਿਰ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਮੁਤਾਬਕ ਇਤਿਹਾਸ ਉਲੀਕਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਅਸੀਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੀ ਨਾਵਲ ਦੀ ਵਿਕਾਸ-ਰੇਖਾ ਨੂੰ ਉਲੀਕਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਾਂਗੇ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਨਾਲ ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਜਿਸ ਤਹਿਤ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਨਾਵਲ ਲਿਖਵਾਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਾਵਲਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਅਨੁਵਾਦ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਛਾਪਿਆ। 1859 ਈ. ਵਿਚ ‘ਪਿਲਗ੍ਰਿਮਜ਼ ਪ੍ਰੋਗਰੈਸ’ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਅਨੁਵਾਦ ‘ਮਸੀਹੀ ਮੁਸਾਫਰ ਦੀ ਯਾਤਰਾ’ ਨਾਂ ਹੇਠ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ 1892 ਈ. ਵਿਚ ‘ਜਯੋਤਿਰੁਦਯ’ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰ ਕੇ ਛਾਪਿਆ ਗਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿੱਚ ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ‘ਖਾਲਸਾ ਟ੍ਰੈਕਟ ਸੁਸਾਇਟੀ’ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਕੁਝ ਨਾਵਲਕਾਰ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਣ ਲੱਗੇ।

ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ (1872-1957) ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਮੋਢੀ ਨਾਵਲਕਾਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਮੁੱਢਲੇ ਦੌਰ ‘ਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲ ‘ਸੁੰਦਰੀ’ (1858) ਨੂੰ ਮੋਢੀ ਨਾਵਲ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ‘ਸੁੰਦਰੀ’, ‘ਸਤਵੰਤ ਕੌਰ’ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਨਾਵਲ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ‘ਬਿਜੈ ਸਿੰਘ’ ਤੇ ‘ਬਾਬਾ ਨੌਧ’ ਸਿੰਘ ਉਸਦੇ ਦੋ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਨਾਵਲ ਹਨ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨਿਜ਼ਾਮ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਉਸਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰਵਾਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦੇ ਅੰਸ਼ ਤਲਾਸ਼ੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਵੈਦ (1881-1936) ਮੁੱਢਲੇ ਦੌਰ ਦੇ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ‘ਚ ਇਕ ਹੋਰ ਚਰਚਿਤ ਨਾਂ ਹੈ। ਉਸਦੇ ‘ਸੁਭਾਗ ਕੌਰ’, ‘ਸੁਖਦੇਵ ਕੌਰ’, ‘ਸੁਸ਼ੀਲ ਨੂੰਹ’, ‘ਇਕ ਸਿੱਖ ਘਰਾਣਾ’, ‘ਸੁਖੀ ਪਰਿਵਾਰ’, ‘ਵਕੀਲ ਦੀ ਕਿਸਮਤ’, ‘ਸੁਸ਼ੀਲ ਵਿਧਵਾ’, ‘ਪਛਤਾਵਾ’, ‘ਕਮਾਈ ਦੀ ਬਰਕਤ’, ‘ਕਪਟੀ ਮਿੱਤਰ’, ‘ਸੁਖੜ ਕੌਰ’ ਤੇ ‘ਲੜਾਕੀ

ਸੱਸ' ਆਦਿ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਧਰਮ ਦੀ ਥਾਂ ਸਮਾਜਿਕਤਾ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।

ਚਰਨ ਸਿੰਘ (1891-1935) ਨੇ 'ਦਲੇਰ ਕੌਰ', 'ਰਣਜੀਤ ਕੌਰ', 'ਚੰਚਲ ਮੂਰਤੀ', 'ਸ਼ਰਾਬ ਕੌਰ', 'ਦੋ ਵਹੁਟੀਆਂ' ਆਦਿ ਨਾਵਲਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ। ਉਸਦੇ ਨਾਵਲ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਮੁੱਢਲੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਾਵਲ 'ਬਾਬਾ ਤੇਗ ਸਿੰਘ' ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰੀਤਲੜੀ ਦਾ ਨਾਵਲ 'ਅਣਵਿਆਹੀ ਮਾਂ', ਈਸ਼ਵਰ ਚੰਦਰ ਨੰਦਾ ਦਾ ਨਾਵਲ 'ਮੁਰਾਦ' ਤੇ 'ਤੇਜ ਕੌਰ', ਜੋਸ਼ੂਆ ਫਜ਼ਲਦੀਨ ਦਾ ਨਾਵਲ 'ਪ੍ਰਭਾ', 'ਮੁੰਡੇ ਦਾ ਮੁੱਲ', 'ਕਮਲਾ' ਆਦਿ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦਾ ਮੁਹਾਂਦਰਾ ਸੰਵਾਰਦੀ ਹੈ।

ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ (1897-1971) ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਸਤਾਖਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਜਗਤ ਦੀ ਝੋਲੀ ਕਰੀਬ ਤਿੰਨ ਦਰਜਨ ਦੇ ਕਰੀਬ ਨਾਵਲ ਪਾਏ। 'ਗਰੀਬ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ', 'ਪਿਆਰ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ', 'ਲਵ ਮੈਰਿਜ', 'ਪਵਿੱਤਰ ਪਾਪੀ' ਆਦਿ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਮ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਹੈ। 'ਟੁੱਟੀ ਵੀਣਾ', 'ਗੰਗਾਜਲੀ', 'ਅੱਧਖਿੜਿਆ ਫੁੱਲ' ਆਦਿ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦੀ ਤ੍ਰਾਸਦਕ ਹੋਣੀ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। 'ਚਿੱਟਾ ਲਹੂ' ਵਿਚ ਭਾਈਚਾਰਕ ਸਾਂਝ ਦੇ ਮੁੱਦੇ ਨੂੰ ਉਭਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਨਾਵਲ 'ਇਕ ਮਿਆਨ ਦੋ ਤਲਵਾਰਾਂ' ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ ਦਾ ਪੁਰਸਕਾਰ ਮਿਲਿਆ ਹੈ। 'ਅੱਗ ਦੀ ਖੇਡ', 'ਕੋਈ ਹਰਿਆ ਬੂਟ ਰਹੀਓ ਰੀ', 'ਗਗਨ ਦਮਾਮਾ ਬਾਜਿਓ' ਆਦਿ ਉਸਦੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਾਵਲ ਹਨ।

ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ (1900-1997) ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਨਾਲ ਨਵਾਂ ਦੌਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। 'ਲਹੂ ਮਿੱਟੀ', 'ਬਾਬਾ ਉਸਮਾਨ' ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਉਸਨੇ ਮੱਧ ਵਰਗੀ ਕਿਸਾਨੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨਰੂਲਾ (1917-2007) ਨੂੰ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਨਾਵਲਕਾਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 'ਪਿਉ ਪੁੱਤਰ' ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਨਾਵਲ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 'ਰੰਗ ਮਹਿਲ', 'ਦੀਨ ਤੇ ਦੁਨੀਆਂ', 'ਜਗਰਾਤਾ', 'ਨੀਲੀ ਬਾਰ', 'ਲੋਕ ਦੁਸ਼ਮਣ', 'ਦਿਲ ਦਰਿਆ', 'ਆਪਣੇ ਪਰਾਏ', 'ਰਾਹੇ ਕੁਰਾਹੇ' ਆਦਿ ਉਸਦੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਾਵਲ ਹਨ। ਉਸਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਪੱਖੋਂ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਹੈ ਤੇ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ, ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ (1919) ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਾਵਲਕਾਰ ਹੈ। 'ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ', 'ਹਾਣੀ', 'ਸੱਚ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ', 'ਰਾਤ ਬਾਕੀ ਹੈ', 'ਰੂਪਧਾਰਾ', 'ਸਿਵਲ ਲਾਇਨਜ਼', 'ਐਨਿਆ ਚੋਂ ਉਠੇ ਸੂਰਮਾ', 'ਬਰਫ ਦੀ ਅੱਗ', 'ਲਹੂ ਦੀ ਲੋਅ' ਆਦਿ ਉਸਦੇ ਚਰਚਿਤ ਨਾਵਲ ਹਨ। 'ਤੋਸ਼ਾਲੀ ਦੀ ਹੰਸੋ' ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ ਪੁਰਸਕਾਰ ਹਾਸਲ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪੇਂਡੂ ਰਹਿਤਲ ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਮਲਵਈ ਜੀਵਨ-ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਅੰਸ਼ ਤਲਾਸ਼ੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਦੌਰ ਵਿਚ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਾਵਲ 'ਵਗਦੀ ਸੀ ਰਾਵੀ', ਤਰਲੋਕ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲ 'ਦਿਲ ਧੜਕੇ ਮੇਰਾ', 'ਸਬਰ ਦਾ ਘੁੱਟ', 'ਲੱਗੀਆਂ ਤੋੜ ਨਿਭਾਈਏ', 'ਮਹਾਂਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾ', 'ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਮਾਂ' ਆਦਿ, ਸੰਤ ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ ਚੱਕਰਵਰਤੀ ਦੇ ਨਾਵਲ 'ਜੈ', 'ਅੜਬੰਗੀ', 'ਬੀਤ ਰਾਗ' ਆਦਿ, ਨੌਰੰਗ ਸਿੰਘ ਦਾ

ਨਾਵਲ 'ਮਿੰਦੇ', ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਅਵਾਰਾ ਦਾ ਨਾਵਲ 'ਸਵਰਗ ਨਰਕ', ਦਵਿੰਦਰ ਸਤਿਆਰਥੀ ਦਾ ਨਾਵਲ 'ਘੋੜਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ' ਵੀ ਚਰਚਾ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੁੱਗਲ (1917-2012) ਕਹਾਣੀ ਖੇਤਰ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਵੀ ਭਰਵਾਂ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। 'ਆਂਦਰਾਂ', 'ਨੰਹੁ ਤੇ ਮਾਸ', 'ਇਕ ਦਿਲ ਵਿਕਾਊ ਹੈ', 'ਹਾਲ ਮੁਰੀਦਾਂ ਦਾ', 'ਉਸ ਦੀਆਂ ਚੂੜੀਆਂ', 'ਨਾਨਕ ਨਾਮ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ', 'ਤੇਰੇ ਭਾਣੇ ਸਰਬੱਤ ਦਾ ਭਲਾ' ਆਦਿ ਨਾਵਲਾਂ ਨੇ ਵੀ ਖੂਬ ਚਰਚਾ ਬਣੇਗੀ। ਉਸਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿੱਚ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਧੇਰੇ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਜਿਨਸੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ (1909-2000) ਨੇ ਯਥਾਰਥਾਦੀ ਨਾਵਲ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਪਕੇਰਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਭਰਪੂਰ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। 'ਤੂਤਾਂ ਵਾਲਾ ਖੂਹ', 'ਦੀਵੇ ਦੀ ਲੋਅ', 'ਮੁੱਲ ਦਾ ਮਾਸ', 'ਬਦਲਾ', 'ਈਚੋਗਿਲ ਨਹਿਰ ਤੱਕ', 'ਜੁਗ ਬਦਲ ਗਿਆ', 'ਜੰਗ ਜਾ ਅਮਨ' ਆਦਿ ਉਸਦੇ ਚਰਚਾ 'ਚ ਰਹੇ ਨਾਵਲ ਹਨ। 'ਜੁਗ ਬਦਲ ਗਿਆ' ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ ਦਾ ਇਨਾਮ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਸਦੀਆਂ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਨਾਵਲ ਰਚਨਾਵਾਂ 'ਸਿਖ ਰਾਜ ਕਿਵੇਂ ਗਿਆ', 'ਸਿੱਖ ਮਿਸਲਾਂ', 'ਸ਼ੇਰੇ ਪੰਜਾਬ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ' ਗੌਲਣਯੋਗ ਹਨ।

ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ (1933-2016) ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਮਾਣਮੱਤਾ ਨਾਵਲਕਾਰ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ 'ਅਣਹੋਇਆ ਦਾ ਨਾਵਲਕਾਰ' ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 'ਅਣਹੋਏ', 'ਅੱਧ ਚਾਨਣੀ ਰਾਤ', 'ਰੇਤੇ ਦੀ ਇਕ ਮੁੱਠੀ', 'ਕੁਵੇਲਾ', 'ਆਬਣ-ਉਗਣ', 'ਪਹੁ ਫੁਟਾਲੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ', 'ਅੰਨ੍ਹੇ ਘੋੜੇ ਦਾ ਦਾਨ', 'ਪਰਸਾ' ਆਦਿ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਾਵਲ ਹਨ। 'ਅੱਧ ਚਾਨਣੀ ਰਾਤ' ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ ਪੁਰਸਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਉਹ ਅਜਿਹਾ ਨਾਵਲਕਾਰ ਹੈ, ਜਿਸਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦਾ ਸਰਵੋਤਮ ਸਾਹਿਤਕ ਇਨਾਮ 'ਗਿਆਨਪੀਠ ਪੁਰਸਕਾਰ' ਮਿਲਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਪੇਂਡੂ ਜੀਵਨ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਬਾਖੂਬੀ ਚਿਤਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। 'ਮੜੀ ਦਾ ਦੀਵਾ' ਉੱਤੇ ਫਿਲਮ ਵੀ ਬਣ ਚੁੱਕੀ ਹੈ।

ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੇਠੀ ਨਾਟਕਕਾਰ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਨਾਵਲਕਾਰ ਵੀ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਨਾਵਲਕਾਰ ਦੀ ਸੰਗਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ 'ਜਨਤਾ ਜਾਗੀ', 'ਰੇਤ ਦਾ ਪਹਾੜ', 'ਕੰਧੀ ਉੱਤੇ ਰੁੱਖੜਾ', 'ਸੈਲ ਪੱਥਰ', 'ਇਕ ਖਾਲੀ ਪਿਆਲਾ', 'ਭੁੱਬਦੇ ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਸਲਾਮ', 'ਆਬਰਾ ਕਦਾਬਰਾ', ਆਦਿ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਲੁਕੇ ਜਿਨਸੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮਾਹਰ ਹੈ।

ਨਿਰੰਜਨ ਤਸਨੀਮ (1929) ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਖਾਸ ਨਾਂ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਬਹੁ-ਭਾਸ਼ੀ ਨਾਵਲ ਲੇਖਕ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਨਾਵਲ ਆਲੋਚਕ ਵੀ ਹੈ। 'ਪਰਛਾਵੇਂ', 'ਕਸਕ', 'ਰੇਤ ਛਲ', 'ਹਨੇਰਾ ਹੋਣ ਤੱਕ', 'ਇਕ ਹੋਰ ਨਵਾਂ ਸਾਲ', 'ਗੁਆਚੇ ਅਰਥ' ਆਦਿ ਉਸਦੇ ਚਰਚਿਤ ਨਾਵਲ ਹਨ। 'ਗੁਆਚੇ ਅਰਥ' ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ ਇਨਾਮ ਨਾਲ ਨਿਵਾਜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਸੇਠੀ ਵਾਂਗ ਨਿਵੇਕਲੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਉਸਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਮਨੋ-ਬਿਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸੁਖਬੀਰ (1929) ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਜਗਤ ਦਾ ਉਹ ਹਸਤਾਖਰ ਹੈ ਜਿਸਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਮਹਾਂਨਗਰੀ ਜੀਵਨ-ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। 'ਪਾਣੀ ਤੇ ਪੁੱਲ', 'ਰਾਤ ਦਾ ਚਿਹਰਾ', 'ਸੜਕਾਂ ਤੇ ਕਮਰੇ', 'ਅੱਧੇ ਪੌਣੇ' ਆਦਿ ਨਾਵਲ ਇਸਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਉਦਾਹਰਨ ਹਨ। ਉਸਦੀ ਨਾਵਲਕਾਰੀ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦਾ ਖੇਤਰ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ।

ਮੋਹਨ ਕਾਹਲੋਂ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਖਿੱਤੇ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਸਨੇ 'ਮੱਛਲੀ ਇਕ ਦਰਿਆ ਦੀ', 'ਬੇੜੀ ਤੇ ਬਰੇਤਾ', 'ਪਰਦੇਸੀ ਰੁੱਖ', 'ਮੈਂ ਕੁਆਰੀ ਨਹੀਂ', 'ਬਾਰਾਂਦਰੀ ਦੀ ਰਾਣੀ', 'ਵਗਦੇ ਪਾਣੀ' ਆਦਿ ਨਾਵਲਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ।

ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ 'ਬਾਬਾ ਹਰੀ ਸਿੰਘ', 'ਉਸਮਾਨ', 'ਅਮਰ ਸ਼ਹੀਦ ਮਦਨ ਲਾਲ ਢੀਂਗਰਾ', 'ਅਮਰ ਸ਼ਹੀਦ ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਲੋਪੋਕੇ', 'ਲਹਿਰ ਵਧਦੀ ਗਈ', 'ਜੰਗੀ ਕੈਦੀ' ਆਦਿ ਨਾਂ ਲਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਉਸਦੇ ਨਾਵਲ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਾਧਾਰਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹਨ।

ਇਸ ਸਮੇਂ ਕੁਝ ਇਸਤਰੀ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਨੇ ਵੀ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ 'ਚੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ (1919-2005) ਖਾਸ ਨਾਂ ਹੈ। ਉਸਨੇ 'ਡਾ. ਦੇਵ' 'ਪਿੰਜਰ', 'ਆਲ੍ਹਣਾ', 'ਇਕ ਸਵਾਲ', 'ਬੁਲਾਵਾ', 'ਚੱਕ ਨੰਬਰ ਛੱਤੀ', 'ਇਕ ਸੀ ਅਨੀਤਾ', 'ਦਿਲ ਦੀਆਂ ਗਲੀਆਂ', 'ਯਾਤਰੀ', 'ਸਾਗਰ ਤੇ ਸਿੱਪੀਆਂ', 'ਜੇਬ ਕਤਰੇ', 'ਅੱਕ ਦਾ ਬੂਟਾ', 'ਅੱਗ ਦੀ ਲਕੀਰ' ਆਦਿ ਨਾਵਲਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ। ਉਸਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਬਹੁਭਾਂਤੀ ਹਨ। ੧੯੪੭ ਦੀ ਵੰਡ ਦਾ ਦੁਖਾਂਤ, ਇਸਤਰੀ ਮਰਦ ਸੰਬੰਧ, ਸਰੀਰਕ-ਮਾਨਸਿਕ ਖਾਹਿਸ਼ਾਂ ਆਦਿ ਇਸਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਹਵਾਲੇ ਹਨ।

ਦਲੀਪ ਕੌਰ ਟਿਵਾਣਾ ਦਾ ਇਸਤਰੀ ਨਾਵਲਕਾਰ ਵਜੋਂ ਸਾਹਿਤਕ ਕੱਦ ਹੋਰਨਾਂ ਨਾਲੋਂ ਉੱਚਾ ਹੈ। ਉਸਨੇ 'ਅਗਨੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ', 'ਏਹੁ ਹਮਾਰਾ ਜੀਵਣਾ', 'ਤੀਲ੍ਹੀ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ', 'ਦੂਸਰੀ ਸੀਤਾ', 'ਪੈੜ ਚਾਲ', 'ਲੰਘ ਗਏ ਦਰਿਆ', 'ਕਥਾ ਕੁਕਨੁਸ ਦੀ' ਆਦਿ ਨਾਵਲਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। 'ਏਹੁ ਹਮਾਰਾ ਜੀਵਣਾ' ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ ਇਨਾਮ ਨਾਲ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਖੇਤਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਰਸਵਤੀ ਸਨਮਾਨ ਵੀ ਹਾਸਲ ਹੈ।

ਅਜੀਤ ਕੌਰ (1934) ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਇਸਤਰੀ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਸਨੇ ਨਾਵਲ ਵਿਧਾ ਵਿਚ ਵੀ ਚੰਗਾ ਨਾਮਣਾ ਖੱਟਿਆ ਹੈ। ਉਸਨੇ 'ਪੋਸਟਮਾਰਟਮ', 'ਫਾਲਤੂ ਔਰਤ', 'ਪੁੱਪ ਵਾਲਾ ਸ਼ਹਿਰ', 'ਕੱਟੀਆਂ ਲਕੀਰਾਂ', 'ਟੁੱਟੇ ਤਿਕੋਣ' ਆਦਿ ਨਾਵਲਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ। ਆਕਾਰ ਪੱਖੋਂ ਉਸਦੇ ਨਾਵਲ ਛੋਟੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਾਵਲਿਟ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ 'ਚ ਵੀ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਨਾਵਲ ਮਹਾਂਨਗਰਾਂ 'ਚ ਵੱਸਦੀਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਬਹੁ-ਪਾਸਾਰੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰ 'ਚ ਰੱਖਕੇ ਲਿਖੇ ਗਏ ਹਨ।

ਬਲਜੀਤ ਕੌਰ ਬੱਲੀ (1939) ਇਕ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਇਸਤਰੀ ਨਾਵਲਕਾਰ ਹੈ। 'ਠਰੀ ਰਾਤ', 'ਪੁੱਪ ਦੀ ਵਾਟ', 'ਗੁਆਚੇ ਸੂਰਜ', 'ਆਪਣੀ ਛਾਵੇਂ' ਆਦਿ ਨਾਵਲਾਂ ਨੇ ਕਾਫੀ ਧਿਆਨ ਖਿੱਚਿਆ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਬਿੰਬ ਨੂੰ ਨਿਵੇਕਲੀ ਸ਼ੈਲੀ 'ਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ (1932-2010) ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸ਼ੁੱਧ ਆਂਚਲਿਕ ਨਾਵਲਕਾਰ ਹੈ। ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਕਿਸਾਨੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਪੇਂਡੂ ਆਂਚਲਿਕਤਾ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਉਸਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਵੱਡੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਹੋਈ ਹੈ। 'ਸੁਲਗਦੀ ਰਾਤ', 'ਕੱਖ ਕਾਨਿਆਂ ਦੇ ਪੁੱਲ', 'ਜ਼ਖਮੀ ਅਤੀਤ', 'ਦੁੱਲੇ ਦੀ ਢਾਬ', 'ਸਰਦਾਰੋ', 'ਜੱਸੀ

ਸਰਪੰਚ', 'ਸਲਫ਼ਾਸ', 'ਹਮੀਰਗੜ੍ਹ', 'ਕਣਕਾਂ ਦਾ ਕਤਲਾਮ' ਆਦਿ ਉਸਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਾਵਲ ਹਨ। 'ਕੋਠੇ ਖੜਕ ਸਿੰਘ' ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ ਇਨਾਮ ਹਾਸਲ 'ਚੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ।

ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕੁੱਸਾ (1954-1998) ਨੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਯਥਾਰਥਕਤਾ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਖਾਸ ਨਾਮਣਾ ਖੱਟਿਆ ਹੈ। 'ਬੁਰਕੇ ਵਾਲੇ ਲੁਟੇਰੇ', 'ਅੱਗ ਦਾ ਗੀਤ', 'ਰੋਹੀ ਬੀਆਬਾਨ', 'ਜ਼ਖਮੀ ਦਰਿਆ' ਆਦਿ ਉਸ ਦੇ ਵਰਣਨਯੋਗ ਨਾਵਲ ਹਨ। ਕੁੱਸੇ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ 'ਚ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਪੱਖੋਂ ਵਿਵਿਧਤਾ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਦੌਰ ਵਿਚ ਹਰਨਾਮ ਦਾਸ ਸਹਿਰਾਈ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ। 'ਲੋਹਗੜ੍ਹ', 'ਸਫੈਦ ਪੋਸ਼', 'ਗਲੀ ਮੁਹੱਲੇ ਦੇ ਲੋਕ', 'ਮੱਸਾ ਰੰਗੜ', 'ਭਗਤ ਨਾਮਦੇਵ', 'ਬਾਬਾ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ', 'ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ' ਆਦਿ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਾਵਲ ਹਨ।

ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸਰਨਾ (ਕਾਂਗਾ ਦੇ ਕੰਢੇ, ਸੂਹਾ ਰੰਗ ਮਜੀਠ ਦਾ, ਪੀੜਾਂ ਮੱਲੇ ਰਾਹ ਆਦਿ), ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਦਿਲਬਰ (ਜਿਸ ਪਿਆਰ ਸਿਉਂ ਨੇਹੂੰ, ਤੈਂ ਕੀ ਦਰਦ ਨਾ ਆਇਆ, ਹਾਲ ਮੁਰੀਦਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਆਦਿ) ਨਾਵਲਾਂ ਨੇ ਵੀ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ।

ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਧੀਰ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਉਸਦੇ ਨਾਵਲ 'ਸ਼ਰਾਬੀ', 'ਯਾਦਗਾਰ', 'ਨਵਾਂ ਜਨਮ', 'ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਹਮਾਰਾ' ਆਦਿ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਨਾਵਲ ਲਿਖੇ।

ਓਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਗਾਸੋ ਦੇ ਮਲਵਈ ਭਾਸ਼ਾ 'ਚ ਸਿਰਜੇ ਨਾਵਲ 'ਬੁੱਝ ਰਹੀ ਬੱਤੀ ਦਾ ਚਾਨਣਾ', 'ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਮੁੱਲ', 'ਲੋਹੇ ਲਾਖੇ', 'ਤੱਤੀ ਹਵਾ', 'ਮੌਤ ਦਰ ਮੌਤ', 'ਤਾਂਬੇ ਦਾ ਰੰਗ', 'ਸੁਪਨੇ ਤੇ ਸੰਸਾਰ' ਆਦਿ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ। ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਦ ਦੇ ਨਾਵਲ 'ਕੁੱਤਿਆਂ ਵਾਲੇ ਸਰਦਾਰ', 'ਸਿੱਖ ਹੀਰੋ', 'ਪਾਪੀ ਪਾਪ ਕਮਾਂਵਦੇ', 'ਰੂਹ ਦੀ ਹਾਣੀ', 'ਦਿਲ ਦਰਿਆ ਸਮੁੰਦਰੋਂ ਡੂੰਘੇ' ਆਦਿ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲੜੀ ਵਿਚ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਵਿਰਦੀ ਨੇ 'ਮਹਿਕ ਨਾ ਮਾਰੋ', 'ਬਿਖਰੇ ਬਿਖਰੇ', 'ਅੱਧੀ ਰਾਤ', 'ਤਰਕਾਲਾਂ', 'ਅੰਦਰਲੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ', 'ਚਾਨਣ ਲੀਕਾਂ', 'ਵਰਖਾ ਰੁੱਖ', 'ਲਹੂ ਭਿੱਜੇ ਵਰ੍ਹਕੇ' ਆਦਿ ਨਾਵਲਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ।

ਐੱਸ. ਸਾਕੀ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਗਲਪਕਾਰ ਹੈ। ਉਸਨੇ 'ਨਿਕਰਮੀ', 'ਵੱਡਾ ਆਦਮੀ', 'ਛੋਟਾ ਸਿੰਘ' ਆਦਿ ਨਾਵਲ ਲਿਖ ਕੇ ਨਾਵਲ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਮੋਕਲਾ ਕੀਤਾ। ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਜਸਵੀਰ ਭੁੱਲਰ ਨੇ 'ਨੰਗੇ ਪਹਾੜ ਦੀ ਮੌਤ', 'ਚਿੱਟੀ ਗੁਫਾ ਤੇ ਮੌਲਸਰੀ', 'ਚਾਬੀ ਵਾਲਾ ਖਿਡੌਣਾ' ਤੇ 'ਵਾਵਰੋਲਾ' ਨਾਵਲ ਲਿਖੇ।

ਰਾਜਸਥਾਨ (ਗੰਗਾਨਗਰ) ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਡਾ. ਸ਼ਿੰਦਰ ਨੇ 'ਸਟੋਨਕਿਸ', 'ਅੰਮੀ ਜਾਏ', 'ਗੁਲਮੋਹਰ ਦੇ ਫੁੱਲ', 'ਮੋਸਮਾਂ ਦੀ ਖਾਮੋਸ਼ੀ', 'ਆਂਟੀ ਦਾ ਘਰ', 'ਸੂਰਜਮੁਖੀ ਉਦਾਸ ਹੈ', 'ਉਥੇ ਹੈ ਕੌਣ', 'ਨਿੰਮ ਦਾ ਦਰਖੱਤ' ਆਦਿ ਨਾਵਲ ਲਿਖੇ। ਉਸਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨੂੰ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਨਿਵੇਕਲੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵੀ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਦਰਸ਼ਨ ਮਿਤਵਾ ਮਾਲਵੇ ਦੀ ਜੀਵਨਕਾਰੀ ਨੂੰ ਬਿਆਨਣ ਵਾਲਾ ਇਕ ਹੋਰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਾਵਲਕਾਰ ਹੈ। 'ਚੁੱਪ', 'ਰਾਤ ਦਾ ਸਿਵਾ', 'ਇਕ ਰਾਤ ਦਾ ਜ਼ਖਮ', 'ਨੰਗੇ ਸਿਰ ਵਾਲੀ ਤੀਵੀਂ', 'ਮੌੜ ਤੇ ਮੁੜਦਿਆਂ' ਆਦਿ ਉਸਦੇ ਚਰਚਿਤ ਨਾਵਲ ਹਨ। ਪੇਸ਼ੇ ਵਜੋਂ ਰਿਟਾਇਰਡ ਫੌਜੀ ਪਰਗਟ ਸਿੰਘ ਸਿੱਧੂ ਦਾ ਵੀ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਾਂ ਹੈ। 'ਪ੍ਰੀਤੋ', 'ਮੀਤੋ', 'ਆਪਣੀ ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਸਾਜਿਸ਼', 'ਬਤਖ ਦੇ ਪਰਾਂ ਜਿਹੇ ਦਿਨ' ਆਦਿ ਉਸਦੇ ਨਾਵਲ ਹਨ। ਉਸਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਮਲਵਈ ਭੋਇੰ-ਮੰਡਲ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਅਗਲੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ ਖਾਮੋਸ਼ (1931) ਨਾਵਲਕਾਰ ਦਾ ਨਾਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸਨੇ ਗੁਣਾਤਮਕ ਪੱਖੋਂ ਨਾਵਲਕਾਰੀ ਨੂੰ ਅਮੀਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। 'ਚਾਨਣ ਦਾ ਜੰਗਲ', 'ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਰੰਗ', 'ਇਕ ਤਾਜ ਮਹਿਲ ਹੋਰ', 'ਕਰਜ਼ਈ ਸੁਪਨੇ', 'ਕਾਫ਼ਰ ਮਸੀਹਾ' ਉਸਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਾਵਲ ਹਨ।

ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ (1952) ਅਜਿਹਾ ਨਾਵਲਕਾਰ ਹੈ ਜਿਸਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਤਜਰਬੇ ਕੀਤੇ। 'ਅੱਗ ਦੇ ਬੀਜ', 'ਕਟਹਿਰਾ', 'ਤਫ਼ਤੀਸ਼', 'ਸੁਧਾਰ ਘਰ' ਆਦਿ ਉਸਦੇ ਨਾਵਲ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਉਸਨੇ ਨਿਆਂ, ਪੁਲਿਸ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਤੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀ ਅਦਾਰਿਆਂ ਦੇ ਨਿਘਾਰ ਨੂੰ ਚਰਚਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਇਆ।

ਐਸ. ਸੋਜ਼ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰਕ ਪੱਖ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹੋਏ 'ਕੋਲਾਜ', 'ਮਕਾਨ ਇਕ ਖਾਲੀ ਜਿਹਾ', 'ਮਰਸੀਆ', 'ਨਾਨਸੈਂਸ', 'ਪਾਤਰ ਵਿਪਾਤਰ', 'ਉਣੇ-ਸੱਖਣੇ', 'ਹੈਲੋ', 'ਅੱਖਰ', 'ਹਰਫ਼ ਕਿਤਾਬ' ਆਦਿ ਨਾਵਲਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ।

ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਬਹੁਵਿਧਾਈ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਹੈ। 'ਸੂਲੀ ਟੰਗੇ ਪਹਿਰ', 'ਕੱਚੀਆਂ ਕੰਧਾਂ', 'ਜੀ ਟੀ ਰੋਡ', 'ਕੱਲੀ ਧਰਤੀ', 'ਦੂਸਰਾ ਹੀਰੋਸ਼ੀਮਾ', 'ਢਾਹਵਾਂ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਕਿੰਗਰੇ' ਆਦਿ ਉਸਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਨਾਵਲ ਹਨ। ਉਸਨੇ ਹਾਸ਼ੀਏ ਤੋਂ ਪਾਰ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਡਰਾਇਵਰਾਂ, ਵੇਸ਼ਵਾਗਿਰੀ ਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਪੀੜਤ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਾਇਆ। 'ਪੰਜਵਾਂ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ' ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਹੈ। 'ਢਾਹਵਾਂ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਕਿੰਗਰੇ' ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ ਦਾ ਇਨਾਮ ਹਾਸਲ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ।

ਨਿੰਦਰ ਗਿੱਲ ਦਾ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਜਗਤ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਾਂ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦੇ ਨਾਮ 'ਪੰਜਾਬ ੮੪', 'ਦਹਿਸ਼ਤ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ', 'ਚੋਣ ਹਲਕਾ ਪਾਇਲ', 'ਪਲ ਪਲ ਮਰਨਾ', 'ਦਾਸਤਾਂ ਦਲਿਤਾਂ ਦੀ' ਆਦਿ ਹਨ। ਉਸਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਇਸ ਸਮੇਂ ਬਲਵਿੰਦਰ ਕੌਰ ਬਰਾੜ ਦੇ ਨਾਵਲ 'ਸੱਭੇ ਸਾਕ ਕੁੜਾਵੇ', 'ਮਿੱਟੀ ਨਾ ਫਰੋਲ ਜੋਗੀਆ', 'ਚਿੱਤ ਨਾ ਚੇਤੇ', ਬਲਜਿੰਦਰ ਨਸਰਾਲ (ਹਾਰੇ ਦੀ ਅੱਗ, ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਅੱਖ), ਮਨਮੋਹਨ ਬਾਵਾ (ਯੁੱਧ ਨਾਦ), ਜਸਬੀਰ ਮੰਡ (ਔੜ ਦੇ ਬੀਜ, ਆਖਰੀ ਪਿੰਡ ਦੀ ਕਥਾ), ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਬਿਲਿੰਗ (ਖੇੜੇ ਸੁਖ ਵਿਹੜੇ ਸੁੱਖ), ਚੰਦਨ ਨੇਗੀ (ਕਨਿਕ ਕਾਸਨੀ, ਜਲ ਬਿਨ ਕੁੰਭ, ਕਲਰ ਕੇਰੀ ਛੱਪੜੀ), ਜਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੈਰੋ (ਨਾਦ ਬਿੰਦ, ਸਭਨਾ ਜਿੱਤੀਆਂ ਬਾਜ਼ੀਆਂ), ਜਤਿੰਦਰ ਹਾਂਸ (ਬਸ ਅਜੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ), ਪਰਗਟ ਸਿੰਘ ਸਤੌਜ (ਖਬਰ ਇਕ ਪਿੰਡ ਦੀ) ਆਦਿ ਅਨੇਕਾਂ ਨਾਂ ਵਰਣਨਯੋਗ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦੇ ਵਿਕਾਸ 'ਚ ਪਰਵਾਸੀ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰਵਾਸੀ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਹਰਿੰਦਰ ਬਜਾਜ (ਅੰਬੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਪਿਆਰ, ਸੱਜਣਾ ਬਾਝ ਹਨੇਰਾ ਆਦਿ), ਦਿਲਬਾਗ ਬਾਸੀ (ਦੇਸੀ ਕੁੜੀਆਂ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਲਾੜੇ, ਮਾਪੇ ਕੁਮਾਪੇ ਆਦਿ), ਮਨਜੀਤ ਰਾਣਾ (ਅੰਗਰੇਜ਼ ਕੁੜੀਆਂ), ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ (ਗੁੱਡੀ, ਗੁਲਾਮੀ, ਖੂਨ ਗਰੀਬਾਂ ਦਾ, ਚਾਨਣੀ ਰਾਤ ਦਾ ਤੜਕਾ, ਮੇਰਾ ਗੁਆਚਾ ਪਿਆਰ) ਆਦਿ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸੀ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਕੈਲਾਸਪੁਰੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਾਂ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਔਰਤ ਦੀਆਂ ਸਰੀਰਕ-ਮਾਨਸਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ

ਤਰਜੀਹ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ 'ਮੈਂ ਇਕ ਔਰਤ ਹਾਂ', 'ਕਟਹਿਰੇ ਵਿਚ ਖੜੀ ਔਰਤ', 'ਸੂਜੀ ਰੋਂਦੀ ਰਹੀ' ਆਦਿ ਨਾਵਲਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ।

ਦਰਸ਼ਨ ਧੀਰ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲਕਾਰੀ ਦਾ ਬਹੁ-ਚਰਚਿਤ ਨਾਂ ਹੈ। 'ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਰਾਹ', 'ਧੁੰਦਲਾ ਸੂਰਜ', 'ਘਰ ਤੇ ਕਮਰੇ', 'ਪੈੜਾਂ ਦੇ ਆਰ-ਪਾਰ' ਆਦਿ ਉਸ ਦੀਆਂ ਨਾਵਲ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ। ਉਸਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸਵਰਨ ਚੰਦਨ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਸਮਰਥਕ ਨਾਵਲਕਾਰ ਹੈ। 'ਨਵੇਂ ਰਿਸ਼ਤੇ', 'ਕੱਚੇ ਘਰ', 'ਕੱਖ ਕਾਣ ਤੇ ਦਰਿਆ', 'ਉਜਾੜਾ', 'ਤਸਦੀਕ' ਆਦਿ ਉਸਦੇ ਨਾਵਲ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਅੰਸ਼ ਵੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਹਰਜੀਤ ਅਟਵਾਲ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲਕਾਰੀ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਸਤਾਖਰ ਹੈ। 'ਵਨ ਵੇ', 'ਸਵਾਰੀ' ਆਦਿ ਉਸਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਨਾਵਲ ਹਨ। ਉਸਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਬੰਦੇ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਝਲਕਦੀ ਹੈ।

ਸ਼ਿਵਚਰਨ ਗਿੱਲ (ਮੋਹ ਜਾਲ), ਲਕਸ਼ਦੀਪ (ਪਾਰ ਬਣਾਏ ਆਲਣੇ, ਗਿਰਵੀਂ ਹੋਏ ਪਲ), ਨਦੀਮ ਪਰਮਾਰ (ਚਿਟੀ ਮੌਤ), ਗੁਰਨਾਮ ਗਿੱਲ (ਹਵਾ ਰੁਕ ਗਈ) ਆਦਿ ਹੋਰ ਅਨੇਕਾਂ ਨਾਂ ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਰੱਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਨੇ ਵਿਸ਼ਾਗਤ-ਵਿਧਾਗਤ ਪੱਖ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਨਵੀਨ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ।

ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਅਫਜ਼ਲ ਅਹਿਸਨ ਰੰਧਾਵਾ (ਦੀਵਾ ਤੇ ਦਰਿਆ, ਸੂਰਜ ਗ੍ਰਹਿਣ, ਦੁਆਬਾ ਆਦਿ), ਸਲੀਮ ਖਾਂ ਗਿੰਨੀ (ਸਾਂਝ) ਫਖਰ ਜਮਾਨ (ਬੰਦੀਵਾਨ, ਸੱਤ ਬਿਗਾਨੇ ਲੋਕ ਆਦਿ), ਰਜ਼ੀਆ ਨੂਰ ਮੁਹੰਮਦ (ਬਲਦੇ ਦੀਵੇ) ਆਦਿ ਨਾਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦੀ ਵਿਕਾਸ-ਰੇਖਾ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ।

ਕੁਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਨੇ ਆਦਿ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸਮਕਾਲ ਤੱਕ ਕਾਫੀ ਲੰਬਾ ਪੈਂਡਾ ਤੈਅ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਨਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਨਵੇਂ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਨਾਵਲ ਵਿਧਾ ਨੂੰ ਢੇਰ ਸਾਰੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੀ ਆਸ ਹੈ।

ਅਭਿਆਸ-ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਸਰੂਪ ਨਾਲ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਕਰਾਓ।
2. ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿਓ।
3. ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਉੱਪਰ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰੋ।
4. ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਉੱਪਰ ਸੰਖੇਪ ਝਾਤ ਪਾਓ।

(ੲ) ਪੰਜਾਬੀ ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ

ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਤੇ ਝਾਤ ਮਾਰਦਿਆਂ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸੋਝੀ ਭਰੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਹੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੱਝ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ, ਜਜ਼ਬੇ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਸਾਂਝੇ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਵਿਚਕਰਦੇ ਜਾਨਵਰਾਂ, ਵਾਪਰਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਾਥੀਆਂ ਸਾਹਮਣੇ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਕਾਲਪਨਾ ਉਡਾਰੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ 'ਚ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤੇ, ਪਰੀਆਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਗੱਲਬਾਤਾਂ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਨ ਲੱਗੇ। ਇਉਂ ਹੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਈ ਵਰਤਾਰਾ ਬਣਨ ਲੱਗਿਆ। ਮੰਨੋਰੰਜਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕਹਾਣੀ ਆਪਣਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਣ ਲੱਗੀ। ਮੁੱਢਲੇ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ 'ਪੰਚਤੰਤਰ' ਤੇ 'ਅਲਫ ਲੈਲਾ' ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ 'ਚੋਂ ਇਸ ਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਦੇਖੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਨਾ ਤੇ ਕਹਾਣੀ ਪਾਉਣਾ ਮਨੁੱਖੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦਾ ਅਹਿਮ ਹਿੱਸਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਮੁੱਢ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨ ਇਕ ਮੱਤ ਨਹੀਂ। ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਬਾਈਬਲ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਆਧਾਰਿਤ ਚਪੱਤਰਿਆਂ, ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਰਚਿਤ ਟ੍ਰੈਕਟਾਂ, ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਵੈਦ ਰਚਿਤ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ ਨੂੰ ਪਲੇਠਾ ਕਾਰਜ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੌਜੀ ਹੰਸ, ਪੰਜ ਦਰਿਆ, ਫੁਲਵਾੜੀ ਆਦਿ ਪੱਤਰਕਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਛਪਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਮੁੱਢ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਧਾਲੀਵਾਲ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ' ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਕਾਲ-ਵੰਡ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ-

ਪਹਿਲਾ ਪੜਾਅ: 1913-1935 ਤੱਕ(ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ)

ਦੂਜਾ ਪੜਾਅ: 1936-1965 ਤੱਕ(ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਕਹਾਣੀ ਕਹਾਣੀ)

ਤੀਜਾ ਪੜਾਅ: 1966-1990 ਤੱਕ(ਵਸਤੂਮੁਖੀ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ)

ਚੌਥਾ ਪੜਾਅ: 1991 - ਨਿਰੰਤਰ(ਉੱਤਰ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ)

ਇੰਜ ਹੀ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਧਾਲੀਵਾਲ ਨੇ ਪੰਦਰਾਂ ਸੌ ਦੇ ਕਰੀਬ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਪਰ ਇੱਥੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਸੰਖੇਪ 'ਚ ਦਰਸਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ।

ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਸਮੇਂ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਇਸ ਵਿੱਚ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਵੈਦ, ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦਰਦ, ਚਰਨ ਦਾਸ ਸ਼ਹੀਦ ਆਦਿ ਦੇ ਨਾਂ ਲਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਵੈਦ ਵੱਲੋਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਤਿੰਨ ਸੰਗ੍ਰਹ 'ਸਿਆਣੀ ਮਾਤਾ', 'ਰੰਗ ਬਿਰੰਗੇ ਫੁੱਲ' ਅਤੇ 'ਹੀਰੇ ਦੀਆਂ ਕਣੀਆਂ' ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਵਾਏ ਗਏ। ਇੰਨਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਉਹ ਭਾਰਤੀ/ਪੰਜਾਬੀ

ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਪੱਛਮੀ ਜੀਵਨ ਨਾਲੋਂ ਵਧੀਆ ਸਿੱਧ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਵੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦਰਦ(1867-1965) ਵਾਰਤਕਕਾਰ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਵਜੋਂ ਵੀ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ 1924 ਵਿੱਚ 'ਫੁਲਵਾੜੀ' ਨਾਂ ਦਾ ਰਸਾਲਾ ਵੀ ਕੱਢਿਆ। 'ਆਸ ਦੀ ਤੰਦ' ਉਸ ਦਾ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚੋਂ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਅਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਲਹਿਰ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵੀ ਤਲਾਸ਼ੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਨੇ 'ਪੰਜਾਬੀ ਸਧਰਾਂ' ਨਾਂ ਦਾ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵੀ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਹ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਕਮਲਾ ਅਕਾਲੀ ਦੀ ਲਿਖੀ ਕਹਾਣੀ 'ਕਮਲਾ ਅਕਾਲੀ' ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਮੌਲਿਕ ਕਹਾਣੀ ਮੰਨਣ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਚਰਨ ਦਾਸ ਸ਼ਹੀਦ(1891-1935) ਰਚਿਤ 'ਹੱਸਦੇ ਹੰਝੂ' ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵੀ ਮੁੱਢਲੇ ਦੌਰ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ। ਹਾਸ-ਰਸੀ ਲਹਿਜੇ ਵਿੱਚ ਲਿਖੀਆਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਅੰਗ ਦੀ ਸੁਰ ਭਾਰੂ ਹੈ।

ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ(1897-1971) ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲਕਾਰ ਹੈ, ਪਰ 'ਸਧਰਾਂ ਦੇ ਹਾਰ', 'ਮਿੱਥੇ ਹੋਏ ਫੁੱਲ', 'ਠੰਡੀਆਂ ਛਾਵਾਂ', 'ਸੁਪਨਿਆਂ ਦੀ ਕਬਰ', 'ਸਵਰਗ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਵਾਰਸ' ਆਦਿ ਉਸ ਦੇ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹਨ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਨਿਮਨ ਵਰਗ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਭਰਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਸੰਕੋਚਵਾਂ ਕਹਾਣੀ ਵਿਸਥਾਰ, ਵਸਤੂ ਚੋਣ, ਕਥਾ ਰਸ, ਪਾਤਰ ਚਿਤਰਨ ਆਦਿ ਪੱਖੋਂ ਉਹ ਨਿਵੇਕਲਾ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਹੈ।

ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰੀਤਲੜੀ(1895-1977) ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੀਤ ਫਲਸਫੇ 'ਪਿਆਰ ਕਬਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਪਹਿਚਾਣ ਹੈ', ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। 'ਪ੍ਰੀਤ ਕਹਾਣੀਆਂ', 'ਨਾਗ ਪ੍ਰੀਤ ਦਾ ਜਾਦੂ', 'ਅਨੋਖੇ ਤੇ ਇਕੱਲੇ', 'ਵੀਣਾ ਵਿਨੋਦ', 'ਪ੍ਰੀਤਾਂ ਦੇ ਪਹਿਰੇਦਾਰ', 'ਭਾਬੀ ਮੈਨਾ', 'ਜਿੰਦਗੀ ਵਾਰਸ ਹੈ', 'ਰੰਗ ਸਹਿਕਦਾ ਦਿਲ' ਆਦਿ ਉਸ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹਨ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਈਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੀਤ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਨ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਸੰਚਾਲਿਤ 'ਪ੍ਰੀਤਲੜੀ' ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਅੱਜ ਵੀ ਮਕਬੂਲ ਹੈ।

ਗੁਰਮੁੱਖ ਸਿੰਘ ਮੁਸਾਫਿਰ(1899-1976) ਦੇ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ 'ਵੱਖਰੀ ਦੁਨੀਆਂ', 'ਸਭ ਅੱਛਾ', 'ਆਲਣੇ ਦਾ ਬੋਟ', 'ਸਸਤਾ ਤਮਾਸ਼ਾ', 'ਕੰਧਾਂ ਬੋਲ ਪਈਆਂ' ਆਦਿ ਵਿੱਚੋਂ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦੀ-ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਟਟੋਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। 1978 ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੇ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ 'ਉਰਵਾਰਪਾਰ' ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ ਦਾ ਪੁਰਸਕਾਰ ਵੀ ਹਾਸਲ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ।

ਮੁੱਢਲੇ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਜੋਸ਼ੂਆ ਫ਼ਜ਼ਲਦੀਨ(1903-1976) ਦੇ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ 'ਅਦਬੀ ਅਫ਼ਸਾਨੈਂ', ਇਖ਼ਲਾਕੀ ਕਹਾਣੀਆਂ', 'ਨਿੱਕੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ' ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਨੇ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਾਂਝੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਵਡਿਆਇਆ ਹੈ।

ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ(1905-1978) ਅਗਲੇ ਪੜਾਅ ਦਾ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਹੈ। ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਹ ਭਾਵੇਂ ਕਵੀ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਇਆ, ਪਰ 'ਨਿੱਕੀ ਨਿੱਕੀ ਵਾਸ਼ਨਾ' ਉਸ ਦਾ ਚਰਚਿਤ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵੀ ਹੈ। ਪੋਠੋਹਾਰੀ ਰੰਗਨ ਵਾਲੀਆਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਯਥਾਰਥਕ ਜੀਵਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਸਰਬਾਂਗੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਹੈ। 'ਸਮਾਚਾਰ', 'ਕਾਮੇ ਤੇ ਯੋਧੇ', 'ਅੱਧੀ ਵਾਟ', 'ਤੀਹਾ ਪਹਿਰ', 'ਸਿਆਣਪਾਂ' ਆਦਿ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਰੂਪ 'ਚ ਤਕਨੀਕ ਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਪੱਖੋਂ ਨਵੇਂ ਤਜਰਬੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ। ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਇੰਨਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ 'ਚ ਬੌਧਿਕ ਵਿਅੰਗ, ਮਲਵਈ ਉਪਭਾਸ਼ਾ, ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਨਾਟਕੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਆਦਿ ਕਥਾ ਜੁਗਤਾਂ ਨੂੰ ਪਛਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ(1909-1993) ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧਤਾ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਸਮਾਜ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਨਾਲ ਹੈ। 'ਦੁੱਖ-ਸੁੱਖ', 'ਦੁੱਖ-ਸੁੱਖ ਪਿਛੋਂ', 'ਸਭ ਰੰਗ', 'ਨਰਕਾਂ ਦੇ ਦੇਵਤੇ', 'ਨਵਾਂ ਰੰਗ', 'ਮਨੁੱਖ ਤੇ ਪਸ਼ੂ', 'ਸਵਾਲ ਜਵਾਬ', 'ਕਲਗੀ ਦੀਆਂ ਅਣੀਆਂ', 'ਪੱਤਣ ਤੇ ਗਰਾਂ', 'ਸ਼ਹਿਰ ਤੇ ਗਰਾਂ', 'ਵੱਡੇ ਦੀਆਂ ਵਡਿਆਈਆਂ' ਆਦਿ ਉਸ ਦੇ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹਨ। ਸੇਖੋਂ ਵਾਂਗ ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵੀ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਲੱਛਣ ਵੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। 'ਸ਼ਹਿਰ ਤੇ ਗਰਾਂ' ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ ਪੁਰਸਕਾਰ ਹਾਸਲ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ।

ਨੌਰੰਗ ਸਿੰਘ(1905-1963) ਨੇ ਪ੍ਰੀਤਲੜੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਕਹਾਣੀ ਸਿਰਜਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। 'ਬੋਝਲ ਪੰਡਾਂ', 'ਭੁੱਖੀਆਂ ਰੂਹਾਂ' ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪੇਂਡੂ ਜੀਵਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੇ ਕਿਸਾਨੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। 'ਮਿਰਜੇ ਦੀ ਜੂਹ', 'ਅੰਨ੍ਹਾ ਖੂਹ', 'ਬੂਹਾ ਖੁੱਲ੍ਹ ਗਿਆ' ਵਿੱਚ ਰਚਨਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ।

ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੁੱਗਲ(1917) ਦੂਸਰੇ ਪੜਾਅ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਹੈ। 'ਸਵੇਰ ਸਾਰ', 'ਪਿੱਪਲ ਪੱਤੀਆਂ', 'ਕੁੜੀ ਕਹਾਣੀ ਕਰਦੀ ਗਈ', 'ਡੰਗਰ', 'ਕੱਚਾ ਦੁੱਧ', 'ਅੱਗ ਖਾਣ ਵਾਲੇ', 'ਨਵਾਂ ਘਰ', 'ਨਵਾਂ ਆਦਮੀ', 'ਲੜਾਈ ਨਹੀਂ', 'ਫੁੱਲ ਤੋੜਣਾ ਮਨ੍ਹਾ ਹੈ', 'ਕਰਾਮਾਤ', 'ਗੈਰਜ', 'ਪਾਰੇ ਪੈਰੇ', 'ਇੱਕ ਛਿਟ ਚਾਨਣ ਦੀ', 'ਹੰਸਾ ਆਦਮੀ' ਆਦਿ ਮਹੱਤਵਪੂਨ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹਨ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ 'ਚ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਧੀਰ(1920- ?) ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ-ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਅਧੀਨ ਲਿਖਿਆ। 'ਸਿੱਟਿਆਂ ਦੀ ਛਾਂ', 'ਸਵੇਰ ਹੋਣ ਤੱਕ', 'ਸਾਂਝੀ ਕੰਧ', 'ਸ਼ਰਾਬ ਦਾ ਗਿਲਾਸ', 'ਉਸ਼ ਭੈਣ ਜੀ' ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹਨ। 'ਪੱਖੀ' ਪੁਸਤਕ ਉੱਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ ਦਾ ਪੁਰਸਕਾਰ ਮਿਲ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਸੰਘਰਸ਼ਸ਼ੀਲ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ, ਮਲਵਈ ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਰੰਗਤ, ਵਿਅੰਗ ਦੀ ਜੁਗਤ ਉਸ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਕਲਾ ਦੀਆਂ ਵਿਲੱਖਣਤਾਵਾਂ ਹਨ।

ਕੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਵਿਰਕ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਹੈ। ਸਾਧਰਣ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਾਧਾਰਣਤਾ ਸਹਿਤ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਉਸ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਕਲਾ ਦਾ ਆਯਾਮ ਹੈ। 'ਛਾਹ ਵੇਲਾ', 'ਧਰਤੀ ਤੇ ਆਕਾਸ਼', 'ਤੂੜੀ ਦੀ ਪੰਡ', 'ਏਕਸ ਕੇ ਹਮ ਬਾਰਕ', 'ਦੁੱਧ ਦਾ ਛੱਪੜ', 'ਗੋਲ੍ਹਾਂ', 'ਨਵੇਂ ਲੋਕ', 'ਆਤਸ਼ਬਾਜ਼ੀ' ਆਦਿ ਉਸ ਦੇ ਸੁਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹਨ। 'ਨਵੇਂ ਲੋਕ' ਪੁਸਤਕ ਨੂੰ 1968 ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ ਦਾ ਇਨਾਮ ਮਿਲ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਸਹਿਜ ਬਿਰਤਾਂਤ, ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਪਾਤਰ ਉਸਾਰੀ, ਉੱਤਮ ਪੁਰਖੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਆਦਿ ਕਥਾ ਜੁਗਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਅੱਡਰਾ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਬਣਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ(19੩੩-201੬) ਪੰਜਾਬੀ ਗਲਪ ਖੇਤਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਾਂ ਹੈ। 'ਸੱਗੀ ਫੁੱਲ', 'ਚੰਨ

ਦਾ ਬੂਟਾ', 'ਓਪਰਾ ਘਰ', 'ਕੁੱਤਾ ਤੇ ਆਦਮੀ', 'ਬਿਗਾਨਾ ਪਿੰਡ', 'ਪੱਕਾ ਟਿਕਾਣਾ' ਆਦਿ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹਨ। ਨਿਮਨ ਵਰਗ ਦੀਆਂ ਸੱਮਸਿਆਵਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ।

ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸਰਨਾ(1923-2001) ਨੇ 'ਪੱਥਰ ਤੇ ਆਦਮੀ', 'ਸ਼ਗਨਾਂ ਭਰੀ ਸਵੇਰ', 'ਸੁਪਨਿਆਂ ਦੀ ਸੀਮਾ', 'ਵੰਝਲੀ ਤੇ ਵਿਲਕਣੀ', 'ਛਵੀਆਂ ਦੀ ਰੁੱਤ', 'ਕਲਿੰਗਾ', 'ਸੁੰਦਰ ਘਾਟੀ ਦੀ ਸਹੁੰ', 'ਸੂਹਾ ਗੁਲਾਬ', 'ਕਾਲਾ ਬੱਦਲ', ਆਦਿ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਇਹਨਾਂ 'ਚ ਉਸ ਨੇ ਮੱਧ ਵਰਗੀ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। 1994 'ਚ 'ਔਰਤ ਈਮਾਨ' ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ ਦਾ ਪੁਰਸਕਾਰ ਮਿਲ ਚੁਕਾ ਹੈ।

ਇਸਤਰੀ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪ੍ਰਭਜੋਤ ਕੌਰ ਨੇ 'ਕਿਣਕੇ', 'ਅਮਨ ਦੇ ਨਾਂ', ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਕੁਝ ਪਲ', ਦਲੀਪ ਕੌਰ ਟਿਵਾਣਾ ਨੇ 'ਪ੍ਰਬਲ ਵਹਿਣ', 'ਛਾਂਟਾ', 'ਵੈਰਾਗੇ ਨੈਣ', 'ਵੇਦਨਾ', 'ਤੂੰ ਭਰੀ ਹੁੰਗਾਰਾ', 'ਸਾਧਨਾ', 'ਯਾਤਰਾ' ਆਦਿ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਲਿਖੇ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਨੇ ਵੀ 'ਛੱਬੀ ਵਰ੍ਹੇ ਬਾਅਦ', 'ਕੁੰਜੀਆਂ', 'ਨੇੜੇ ਨੇੜੇ', 'ਆਖਰੀ ਖਤ', 'ਅਜਨਬੀ' ਆਦਿ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਲਿਖੇ। ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਮਨੋ-ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੈ।

ਸੁਖਬੀਰ ਨੇ ਮਹਾਂਨਗਰੀ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। 'ਫੁੱਬਦਾ ਚੜਦਾ ਸੂਰਜ', 'ਮਿੱਟੀ ਤੇ ਮਨੁੱਖ', 'ਕੱਲੀਆਂ ਕਾਰੀਆਂ', 'ਮਨੁੱਖ ਤੇ ਜੜ੍ਹਾਂ' ਆਦਿ ਉਸ ਦੇ ਚਰਚਿਤ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹਨ।

ਨਵਤੇਜ ਸਿੰਘ(1925-1981) ਦੇ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ 'ਦੇਸ਼ ਵਾਪਸੀ', 'ਨਵੀਂ ਰੁੱਤ', 'ਬਾਸਮਤੀ ਦੀ ਮਹਿਕ', 'ਚਾਨਣ ਦੇ ਬੀਜ' ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਹਾਸਲ ਹਨ।

ਅਗਲੇ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ(1932-2010) ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਗਲਪਕਾਰ ਵਜੋਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। 'ਕੱਚਾ ਧਾਗਾ', 'ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮੌਤ', 'ਟੀਸੀ ਦਾ ਬੇਰ', 'ਕੰਧ ਵਿੱਚ ਉੱਗਿਆ ਰੁੱਖ', 'ਖਾਰਾ ਦੁੱਧ', 'ਅੱਧਾ ਆਦਮੀ', 'ਸਵਾਲ ਦਰ ਸਵਾਲ', 'ਛਪੜੀ ਵਿਹੜਾ', 'ਕਦੋਂ ਫਿਰਨਗੇ ਦਿਨ', 'ਕਿੱਲੇ ਨਾਲ ਬੰਨਿਆ ਆਦਮੀ' ਆਦਿ ਵਰਨਣਯੋਗ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹਨ। ਮਲਵਈ ਰਹਿਤਲ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਸਰੋਕਾਰ ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਪੱਖ ਹਨ। ਉਸ ਕੋਲ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਕਲਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸਮਕਾਲੀ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਵਿਰਦੀ ਨੇ 'ਪੀੜ ਪਰਾਈ', 'ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਸੀਮਾ', 'ਗਮ ਦਾ ਸਾਕ', 'ਜ਼ਿੰਦਗੀ', 'ਨਦੀ ਦਾ ਪਾਣੀ', 'ਬਦਤਮੀਜ਼ ਲੋਕ', 'ਤਪਦੀ ਮਿੱਟੀ' ਆਦਿ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਪੇਂਡੂ ਰਹਿਤਲ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਚਿੱਤਰਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਗੁਲਜਾਰ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ (1934) ਦੀਆਂ ਕਿਸਾਨੀ ਤੇ ਮੱਧਵਰਗੀ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਵਿਸ਼ੇ 'ਹੁਸਨ ਦੇ ਪਾਣੀ', 'ਸੋਨੇ ਦੀ ਇੱਟ', 'ਅਮਰ ਕਥਾ', 'ਗਮਲੇ ਦੀ ਵੇਲ', 'ਇੱਕ ਸਾਂਝ ਪੁਰਾਣੀ' ਆਦਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿਆਂ 'ਚ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। 'ਅਮਰ ਕਥਾ' ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ ਪੁਰਸਕਾਰ ਵੀ ਮਿਲ ਚੁੱਕਾ ਹੈ।

ਅਤਰਜੀਤ(1941) ਨੇ 'ਮਾਸਖੋਰੇ', 'ਟੁੱਟਦੇ ਬਣਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ', 'ਤੀਜਾ ਯੁੱਧ', 'ਸਬੂਤੇ ਕਦਮ'

ਆਦਿ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਲਿਖ ਕੇ ਖੱਬੇ ਪੱਖੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ, ਸਮਾਜਕ ਅਲਾਮਤਾਂ ਆਦਿ ਦੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤੀ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਦੱਸ ਪਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਹਨ।

ਅਜੀਤ ਕੌਰ ਨੇ ਬੇਬਾਕ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਖ ਕੇ ਨਵੀਂ ਚਰਚਾ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ। ‘ਗੁਲਬਾਨੋ’, ‘ਬੁੱਤ ਸ਼ਿਕਨ’, ‘ਮੌਵੇ ਅਲੀ ਬਾਬੇ ਦੀ’, ‘ਨਾ ਮਾਰੋ’, ‘ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਜੰਗਲ’, ‘ਨਵੰਬਰ ਚੁਰਾਸੀ’ ਆਦਿ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਉਸ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਪੁਖਤਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹਨ। ਅਜੀਤ ਕੌਰ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਨਵੇਕਲੀ ਹੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

ਗੁਰਬਚਨ ਭੁੱਲਰ(1937) ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਭਾਵਾਨ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਹੈ। ‘ਵਖਤਾਂ ਮਾਰੇ’, ‘ਮੈਂ ਗਜਨਵੀ ਨਹੀਂ’, ‘ਦੀਵੇ ਵਾਂਗ ਬਲਦੀ ਅੱਖ’, ‘ਅਗਨੀ ਕਲਸ਼’, ‘ਤਿੰਨ ਮੂਰਤੀਆਂ ਵਾਲਾ ਮੰਦਰ’ ਆਦਿ ਉਸ ਦੇ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹਨ। ‘ਅਗਨੀ ਕਲਸ਼’ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ ਦਾ ਪੁਰਸਕਾਰ ਮਿਲ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਆਪਣੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਦੌਰ ‘ਚ ਉਸ ਨੇ ਮਲਵਈ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਰ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਵੱਸ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਨੇ ਮਹਾਂਨਗਰੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਰੁਚੀ ਦਿਖਾਈ ਹੈ।

ਜਸਬੀਰ ਭੁੱਲਰ(1941) ਨੇ ਸੈਨਿਕ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਕਹਾਣੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ। ‘ਕੋਰਾ ਕਾਗਜ਼’, ‘ਸੁੱਕੀ ਨਦੀ ਦੇ ਤੈਰਾਕ’, ‘ਪੌਦਿਆਂ ਵਾਂਗ ਉੱਗੇ ਜਿਸਮ’, ‘ਨੌ ਮੈਨਜ਼ ਲੈਂਡ’, ‘ਅਲੀ ਬਾਬਾ ਤੇ ਪਾਗਲ ਹਵਾ’, ‘ਚੱਟੇ ਹੋਏ ਪੈਰ’ ਆਦਿ ਕਹਾਣੀ ਪੁਸਤਕਾਂ ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਭਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਇੱਕ ਸਰਗਰਮ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਹੈ।

ਮੋਹਨ ਭੰਡਾਰੀ(1932) ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਮਾਨ-ਮੱਤਾ ਹਸਤਾਖਰ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਾਰਨ ਬਦਲਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਮਾਨਵੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਦਾ ਬਾਖੂਬੀ ਬਿਆਨ ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਤਲਾਸ਼ਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ‘ਮੂਨ ਦੀ ਅੱਖ’(੧੯੯੮) ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ ਦਾ ਪੁਰਸਕਾਰ ਮਿਲ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ‘ਕਾਠ ਦੀ ਲੱਤ’, ‘ਤਿਲ ਚੌਲੀ’, ‘ਗੋਰਾ ਬਾਸ਼ਾ’, ‘ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਪੈੜ’, ‘ਸਿਰ ਵਾਹ ਜਿਉਣੀਏ’ ਆਦਿ ਉਸ ਦੇ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹਨ।

ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼(1932) ਅਜਿਹਾ ਚਰਚਿਤ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਪਾਠਕ ਘੇਰਾ ਵਸੀਹ ਹੈ। ਉਹ ਸ਼ਹਿਰੀ ਤਰਜ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਆ ਰਹੇ ਬਦਲਾਅ ਕਾਰਨ ਮਾਨਵੀ ਮਨ ਦੀਆਂ ਪੇਚੀਦਗੀਆਂ ਨੂੰ ਸਫਲਤਾ ਸਹਿਤ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਚਿਤਰਨ ਸਮੇਂ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਜੁਗਤਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਉਸ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਹਾਸਲ ਹੈ। ‘ਕੱਚ ਕੜੇ’, ‘ਨਮਾਜੀ’, ‘ਮੁਕਤੀ’, ‘ਰੰਗਮੰਚ ਤੇ ਭਿਕਸੂ’, ‘ਸ਼ਵੇਤਾਂਬਰ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ’, ‘ਸੁਣਦੈਂ ਖਲੀਫ਼ਾ’ ਆਦਿ ਉਸ ਦੇ ਵਰਨਣਯੋਗ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹਨ। ‘ਕੁਝ ਅਣਕਿਹਾ ਵੀ’ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਨੂੰ 1992 ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ ਦਾ ਇਨਾਮ ਮਿਲ ਚੁੱਕਾ ਹੈ।

ਵਰਿਆਮ ਸੰਧੂ (1945) ਤੀਸਰੇ ਪੜਾਅ ਦਾ ਚਰਚਿਤ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਹੈ। ਸੰਧੂ ਦੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਨਵੀਆਂ ਸਿਖਰਾਂ ਛੂੰਹਦੀ ਹੈ। ‘ਲੰਬੀ ਕਹਾਣੀ’ ਲਿਖਣ ਵਿੱਚ ਉਸਦਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ। ‘ਲੋਹੇ ਦੇ ਹੱਥ’, ‘ਅੰਗ ਸੰਗ’, ‘ਭੱਜੀਆਂ ਬਾਹੀਂ’, ‘ਚੌਥੀ ਕੂਟ’ ਆਦਿ ਚਰਚਿਤ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹਨ। ‘ਚੌਥੀ ਕੂਟ’ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ ਪੁਰਸਕਾਰ ਮਿਲ ਚੁੱਕਾ ਹੈ।

ਗੁਰਦੇਵ ਰੁਪਾਣਾ(1936) ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ‘ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਤੇ ਹੋਰ ਕਹਾਣੀਆਂ’, ‘ਇੱਕ ਟੋਟਾ ਔਰਤ’, ‘ਆਪਣੀ ਅੱਖ ਦਾ ਜਾਦੂ’ ਅਤੇ ‘ਡਿਫੈਂਸ ਲਾਈਨ’ ਉਸ ਦੇ ਚਰਚਿਤ

ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹਨ। ਉਹ ਮਲਵਈ ਮੁਹਾਵਰੇ ਵਿੱਚ ਮਾਨਵੀ ਸੰਵੇਦਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਚਿੱਤਰਣ ਵਾਲਾ ਸੁਹਿਰਦ ਲੇਖਕ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਜੀਵਨ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਸਮਾਂ ਉਸ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਮਹਾਂਨਗਰ ਵਿੱਚ ਬਿਤਾਇਆ, ਪਰ ਉਸ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪੇਂਡੂ ਰਹਿਤਲ ਦੀ ਮਹਿਕ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਪੜਾਅ ਤੇ ਮਨਮੋਹਨ ਬਾਵਾ(ਚਿੱਟੇ ਘੋੜੇ ਦਾ ਸਵਾਰ, ਅਜਾਤ ਸੁੰਦਰੀ, ਨਰਬਲੀ ਤੇ ਕਾਲਾ ਕਬੂਤਰ ਆਦਿ), ਕਿਰਪਾਲ ਕਜ਼ਾਕ(ਕਾਲਾ ਇਲਮ, ਸੂਰਜਮੁਖੀ ਪੁਛਦੇ ਨੇ, ਅੱਧਾ ਪੁਲ ਅਤੇ ਹੁੰਮਸ ਆਦਿ), ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ(ਗਿੱਲੀਆਂ ਛਿਟੀਆਂ ਦੀ ਅੱਗ, ਚਿੜੀਆ ਖਾਨਾ, ਹਵੇਲੀ ਦੀ ਛਾਵੇਂ, ਸਵੇਰ ਦੀ ਲੋਅ, ਮਿੱਟੀ ਰੁਦਨ ਕਰੇ ਆਦਿ) ਪਰਗਟ ਸਿੰਘ ਸਿੱਧੂ (ਹਵਾ ਵਿੱਚ ਲਟਕਦਾ ਆਦਮੀ, ਕੁਕਨੁਸ ਆਦਿ) ਅਤੇ ਗੁਰਪਾਲ ਲਿੱਟ(ਕਿਰਦਾ ਮਾਰੂਥਲ, ਜਦ ਵੀ ਚਾਹੇ ਮਾਂ, ਇੱਕ ਹਾਦਸੇ ਦੇ ਪਾਰ ਆਦਿ) ਗੌਲਣਯੋਗ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਹਨ।

ਇਸ ਪੜਾਅ ਤੇ ਇਸਤਰੀ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਬਲਜੀਤ ਕੌਰ ਬੱਲੀ(ਤੇ ਨਕਸ਼ ਮਿਟਦੇ ਗਏ, ਹਾਦਸੇ, ਹਵਾਲੇ ਤੇ ਸਲੀਬਾਂ, ਇੱਕ ਪੈਰ ਵਾਲਾ ਘਰ, ਮਰ ਜਾਣੀ ਜੀਤੋ ਅਤੇ ਰੱਤ ਕਰੱਤੀ ਆਦਿ), ਸੁਖਵੰਤ ਕੌਰ ਮਾਨ(ਭੱਖੜੇ ਦੇ ਫੁੱਲ, ਤੜਕ, ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਮੋਹ, ਚਾਦਰ ਹੇਠਲਾ ਬੰਦਾ ਆਦਿ), ਬਚਿੰਤ ਕੌਰ (ਮੰਜਲ, ਸੂਹਾ ਰੰਗ, ਸਿਆਹ, ਭੁੱਬਲ ਦੀ ਅੱਗ ਆਦਿ), ਚੰਦਨ ਨੇਗੀ (ਕਵਿਤਾ, ਮੇਰਾ ਆਪਾ ਮੋੜ ਦੇ, ਚਿਤ੍ਰ ਗੁਪਤ, ਕਰੜਾ ਸਾਰੂ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਹਰਖ ਸੋਗ ਆਦਿ), ਬਲਵਿੰਦਰ ਕੌਰ ਬਰਾੜ (ਮਿੱਟੀ ਨਾ ਫਰੋਲ ਜੋਗੀਆ, ਰੂਹ ਅੰਬਰਾਂ ਤੱਕ ਰੋਈ, ਜੱਗ ਵਿੱਚ ਸੀਰ ਆਦਿ), ਸ਼ਰਨਜੀਤ ਕੌਰ (ਆਪਣੀ ਛਾਂ, ਆਪਣਾ ਅਕਸ, ਸੁੱਕੇ ਅੱਥਰੂ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟ-ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਆਦਿ) ਆਦਿ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਇਸਤਰੀ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਹਨ।

ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਤੇ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸ ਰੇਖਾ 'ਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਥਾਨ ਹੈ।

ਅਫਜਲ ਅਹਿਸਨ ਰੰਧਾਵਾ (ਰੰਨ, ਤਲਵਾਰ ਤੇ ਘੋੜਾ, ਮੁੰਨਾ ਕੋਹ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਆਦਿ), ਅਨਵਰ ਅਲੀ (ਕਾਲੀਆਂ ਇੱਟਾਂ ਕਾਲੇ ਰੋੜ, ਨੂਰੀ), ਹਨੀਫ਼ ਚੌਧਰੀ (ਕੱਚ ਦੀ ਗੁੱਡੀ, ਦੂਜਾ ਬਟਵਾਰਾ ਆਦਿ), ਅਫਸਲ ਤੌਸੀਫ਼ (ਟਾਹਲੀ ਮੇਰੇ ਬੱਚੜੇ, ਪੰਜਵਾਂ ਘੰਟਾ, ਮਾਈ ਅਨਾਰਾਂ ਵਾਲੀ, ਅਮਨ ਵੇਲੇ ਮਿਲਾਂਗੇ), ਇਲਿਅਮ ਘੁੰਮਣ (ਪਿੰਡ ਸੀ ਲੱਜ, ਇੱਲ ਕੋਕੋ ਆਦਿ), ਨਾਦਰ ਅਲੀ(ਕਹਾਣੀ ਪਰਾਗਾ), ਤੌਕੀ ਚੁਗਤਾਈੜ (ਅਖੀਰਲਾ ਹੰਝੂ), ਆਸ਼ਿਕ ਰਹੀਲ (ਨਿਵੇਕਲਾ ਸੂਰਜ) ਆਦਿ ਅਨੇਕਾਂ ਨਾਂ ਹਨ ਜੋ ਇਸ ਵਿਧਾ 'ਚ ਆਪਣਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾ ਰਹੇ ਹਨ।

ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਬਰਤਾਨੀਆ, ਕੈਨੇਡਾ, ਅਮਰੀਕਾ, ਅਸਟ੍ਰੇਲੀਆ ਆਦਿ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਪਰਵਾਸੀ ਜੀਵਨ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕੁਝ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ-

ਦਰਸ਼ਨ ਧੀਰ(ਲੂਣੀ ਮਹਿਕ, ਮਰਦਾ ਸੱਚ, ਦਿਸਹੱਦੇ ਤੋਂ ਪਾਰ, ਡਰਿਆ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦੇ ਟੁਕੜੇ), ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ (ਜੁਰਮ ਦੇ ਪਾਤਰ, ਮੈਲੀ ਪੁਸਤਕ, ਜਿੱਥੇ ਦੀਵਾਰਾਂ ਨਹੀਂ, ਅਘਰਵਾਸੀ, ਕੰਪਿਊਟਰ ਕਲਚਰ ਆਦਿ), ਸਵਰਨ ਚੰਦਨ(ਉਜੜਿਆ ਖੂਹ, ਪੁੰਨ ਦਾ ਸਾਕ, ਖਾਲੀ ਪਲਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝ, ਲਾਲ ਚੌਂਕ, ਕੁਆਰ ਗੰਦਲ ਆਦਿ), ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ (ਮੈਨੂੰ ਕੀ, ਮਨੁੱਖ ਤੇ ਮਨੁੱਖ, ਸਮੇਂ ਦਾ ਹਾਣੀ, ਦੋ ਟਾਪੂ, ਟਾਵਰਜ਼) ਸਾਧੂ ਬਿਨੰਗ (ਕਿਸ ਦਾ ਕਸੂਰ, ਲੀਹੋਂ ਲੱਥੇ), ਹਰਜੀਤ ਅਟਵਾਲ (ਸੁੱਕਾ ਪੱਤਾ ਤੇ ਹਵਾ, ਕਾਲਾ ਲਹੂ, ਸੱਪਾਂ ਦਾ ਘਰ ਬਰਤਾਨੀਆ, ਖੂਹ ਵਾਲਾ ਘਰ, ਇੱਕ ਸੱਚ ਮੇਰਾ ਵੀ ਆਦਿ) ਅਮਨਪਾਲ ਸਾਰਾ (ਸਰਦ ਰਿਸ਼ਤੇ

ਅਤੇ ਵੀਹਾਂ ਦਾ ਨੋਟ), ਹਰਪ੍ਰੀਤ ਸੇਖਾ(ਬੀ ਜੀ ਮੁਸਕਰਾ ਪਏ, ਬਾਰਾਂ ਬੂਹੇ), ਪ੍ਰਵੇਜ ਸੰਧੂ(ਮੁੱਠੀ ਭਰ ਸੁਪਨੇ ਅਤੇ ਟਾਹਣੀਉ ਟੁੱਟੇ ਆਦਿ), ਵੀਨਾ ਵਰਮਾ (ਮੁੱਲ ਦੀ ਤੀਵੀਂ, ਫਿਰੰਗੀਆਂ ਦੀ ਨੂੰਹ ਆਦਿ) ਆਦਿ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਥਾਕਾਰ ਹਨ।

ਅਗਲੇ ਪੜਾਅ ਤੋਂ ਸਮਕਾਲ ਤੱਕ ਅਨੇਕਾਂ ਕਥਾਕਾਰ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖ ਰਹੇ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ 'ਚੋਂ ਸਭ ਦੇ ਨਾਮ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨੇ ਔਖੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਬਿਲਿੰਗ(ਮੌਤ ਸਾਏ ਹੇਠ, ਆਪਣਾ ਖੂਨ), ਬਲਜੀਤ ਰੈਣਾ (ਮਿੱਠੀ ਮਿੱਠੀ ਚੋਭ, ਅਜੀਬ ਆਦਮੀ, ਜਾਇਜ-ਨਾਜਾਇਜ, ਕਥਾ ਅਜਬ ਦੇਸ਼ ਆਦਿ), ਜਿੰਦਰ (ਮੈਂ ਕਹਾਣੀ ਤੇ ਉਹ, ਤੁਸੀਂ ਨਹੀਂ ਸਮਝ ਸਕਦੇ), ਬਲਦੇਵ ਧਾਲੀਵਾਲ (ਓਪਰੀ ਹਵਾ, ਕਾਰਗਿਲ), ਸੁਖਜੀਤ(ਅੰਤਰਾ, ਰੇਪ ਨੂੰ ਇੰਜੁਆਏ ਕਰਦੀ ਹਾਂ), ਗੁਰਮੀਤ ਕੜਿਆਲਵੀ (ਅੱਕ ਦਾ ਬੂਟਾ, ਉੱਣੇ, ਆਤੂ ਖੋਜੀ ਆਦਿ), ਨਿਰਮਲ ਜਸਵਾਲ(ਇੱਕ ਚੁੱਪ ਜਿਹੀ ਕੁੜੀ, ਮੱਛੀਆਂ ਕੱਚ ਦੀਆਂ ਆਦਿ), ਜਤਿੰਦਰ ਹਾਂਸ (ਪਾਵੇ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਕਾਲ ?, ਸਿਖਰ ਦੁਪਹਿਰ), ਜਸਬੀਰ ਰਾਣਾ (ਖਿੱਤੀਆਂ ਘੁੰਮ ਰਹੀਆਂ ਨੇ, ਬਿੱਲੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦਾ ਜਾਦੂ ਆਦਿ), ਗੁਰਸੇਵਕ ਪ੍ਰੀਤ (ਘੋੜ ਦੌੜ ਜਾਰੀ ਹੈ), ਸੁਖਰਾਜ ਧਾਲੀਵਾਲ (ਚੰਦਰਮੁਖੀ), ਕੁਲਵੰਤ ਗਿੱਲ(ਦਾਦੇ ਮਗ੍ਰਾਉਣਾ) ਆਦਿ ਕਈ ਉਲੇਖਯੋਗ ਨਾਂ ਹਨ।

ਰਾਜਸਥਾਨ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਪ੍ਰਤੀ ਬੜਾ ਉਸਾਰੂ ਰਵੱਈਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਰਾਜਸਥਾਨ ਵਿੱਚ ਰਚੀ ਜਾ ਰਹੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਮੁਹਾਂਦਰਾ ਉਭਰਦਾ ਹੈ। ਹਰਪਾਲ ਲੱਖੀਆਂ, ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸ. ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰਾਜਸਥਾਨੀ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਹਨ।

ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਪਾਠਕ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਧਾ ਦਾ ਪਾਠਕ ਘੇਰਾ ਬਹੁਤ ਵਸੀਹ ਹੈ। ਜੇ ਇਸ ਵਿਧਾ ਦੀ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰਤਾ ਦਾ ਸਬੂਤ ਹੈ ਇੰਝ ਇਹ ਵਿਧਾ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਵੰਨ ਸੁਵੰਨਤਾ ਅਤੇ ਨਿਭਾਅ ਪੱਖੋਂ ਵਿਸ਼ਵ-ਪੱਧਰੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨਾਲ ਬਰ ਮੇਚ ਰਹੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅੰਦਰ ਸ਼ੁੱਭ ਸੰਕੇਤ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਅਭਿਆਸ-ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਪੰਜਾਬੀ ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਸਰੂਪ ਨਾਲ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਕਰਾਓ।
2. ਪਰਵਾਸੀ ਕਹਾਣੀ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਕਹਾਣੀ ਉੱਪਰ ਭਾਵਪੂਰਤ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰੋ।
3. ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਸੰਖੇਪ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿਉ-
ਕੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਵਿਰਕ, ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ, ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਭੁੱਲਰ,
ਅਜੀਤ ਕੌਰ, ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼।

(ਸ) ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ

ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੇ ਜਨਮ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਹਨ। ਕੁਝ ਇਸ ਦਾ ਜਨਮ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨਾਟ-ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਦੇ ਅੰਗ ਵਜੋਂ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕੁਝ ਪੱਛਮੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਰਤੀ ਨਾਟਕ ਦੇ ਜਨਮ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ, ਲੋਕ ਨਾਟ ਕਲਾਵਾਂ ਆਦਿ ਕਾਲ ਨਾਲ ਵੀ ਜੋੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਾਰਸੀ ਥੀਏਟਰ ਸੁਸਾਇਟੀ, ਅਨੁਵਾਦਤ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦਾ ਆਧਾਰ ਸਰੋਤ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ।

ਨਾਟਕ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਰੰਗਮੰਚ ਨਾਲ ਵੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਨਕਲਾਂ, ਨਾਟ, ਤਮਾਸ਼ੇ, ਪੁਤਲੀ ਨਾਟ, ਰਾਸ ਲੀਲਾ, ਰਾਮ ਲੀਲਾ, ਅਖਾੜਿਆਂ ਆਦਿ ਵਿੱਚੋਂ ਵੀ ਇਸ ਵਿਧਾ ਦੇ ਬੀਜ ਰੂਪ ਤਲਾਸ਼ੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇੱਥੇ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ 'ਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਤੇ ਗਿਆਨ ਸਮਰੱਥਾ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੇ ਨਿਕਾਸ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਾਂਗੇ।

ਭਾਰਤ ਜਦੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਗੁਲਾਮ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਨ ਪਰਚਾਵੇ ਲਈ ਕੁਝ ਕਲੱਬਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਲੱਬਾਂ ਨੇ ਨਾਟਕ ਖੇਡਣ ਵਿੱਚ ਵੀ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ 'ਪਾਰਸੀ ਥੀਏਟਰੀਕਲ ਕੰਪਨੀਆਂ' ਨੇ ਵੀ ਨਾਟਕ ਖੇਡ ਕੇ ਆਪਣੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ। ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਬੰਗਾਲ ਵਿੱਚ 'ਟੈਂਪਰਸ ਸੁਸਾਇਟੀ' ਵੀ ਵਿਕਸਤ ਹੋਈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੁਸਾਇਟੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਖੇਡੇ ਜਾਂਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਨੇ ਵੀ ਨਾਟਕ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਨਾਟਕ ਖੇਡੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਜੇ. ਸੀ. ਓਮਾਨ(ਗੌਰਮਿੰਟ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਸਾਇੰਸ ਪ੍ਰਾਧਿਆਪਕ) 1889 ਈ. ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਕਲਚਰ, ਕਸਟਮਜ਼ ਅਤੇ ਸੁਪਰਸਟੀਸ਼ਨਜ਼ ਆਫ ਇੰਡੀਆ' ਵਿੱਚ ਇੰਦਰ ਸਭਾ, ਅਲਾਦੀਨ ਲੈਂਪ, ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਭਗਤ ਨਾਟਕ, ਪੂਰਨ ਭਗਤ, ਸ਼ਰਾਬ ਕੌਰ ਦਾ ਆਦਿ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨਕਲੀਆਂ, ਰਾਮਧਾਰੀਆਂ ਵਲੋਂ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੁਸਾਇਟੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਬੂਲਿਆ ਗਿਆ। ਖਾਲਸਾ 'ਟੈਂਪਰਸ ਸੁਸਾਇਟੀ' ਵਲੋਂ ਵੀ ਡਰਾਮਾ ਕਮੇਟੀ ਬਣਾਈ ਗਈ ਜਿਸ ਤਹਿਤ ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਦਾ 'ਸੁਪਨ ਨਾਟਕ', ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦਾ 'ਰਾਜਾ ਲੱਖ ਦਾਤਾ ਸਿੰਘ', ਮਖਸੂਰ ਚੰਦ ਦਾ 'ਸ਼ਰਾਬ ਕੌਰ' ਨਾਟਕ ਖੇਡਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਕੁਝ ਕੁ ਮੌਲਿਕ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਅਨੁਵਾਦਤ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵੀ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈਆਂ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਿਤਾ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਕਾਲੀਦਾਸ ਦੇ ਨਾਟਕ 'ਅਭਿਗਿਆਨ ਸ਼ਕੁੰਤਲਮ' ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਜੱਜ ਵੱਲੋਂ 'ਵਿਕਰਮ ਉਰਵਸ਼ੀ', ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਸ਼ੈਕਸਪੀਅਰ ਦੇ ਨਾਟਕ 'ਉਥੈਲੋ' ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ, 'ਦੇਸ਼ ਕਸਮ', ਅਤੇ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਵੈਦ ਨੇ 'ਕਾਮੇਡੀ ਆਫ ਐਰਰਜ਼' ਨੂੰ 'ਭੁੱਲ-ਭੁੱਲਈਆ' ਨਾਂ ਹੇਠ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ। ਅਨੁਵਾਦ ਰਚਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੋ ਕੇ ਮੌਲਿਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਬਾਵਾ ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ ਨੇ 'ਚੰਦਰ ਹਰੀ'(1909), ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ 'ਰਾਜਾ ਲੱਖ ਦਾਤਾ ਸਿੰਘ'(1910), ਅਰੂੜ ਸਿੰਘ ਨੇ 'ਸੁੱਕਾ ਸਮੁੰਦਰ', 'ਨਲ ਦਮਯੰਤੀ' ਆਦਿ ਰਚਨਾਵਾਂ ਗੋਲਣਯੋਗ ਹਨ। 1913 ਤੱਕ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦਾ ਘੇਰਾ ਅਨੁਵਾਦਤ ਅਤੇ ਸੁਸਾਇਟੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਖੇਡੇ ਜਾਂਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਰਿਹਾ।

1913 ਤੋਂ 1947 ਦਰਮਿਆਨ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਨਵੀਆਂ ਲੀਹਾਂ ਤੇ ਤੁਰਨ ਲੱਗਾ। ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੇ

ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਇਸ ਵਿਧਾ ਨੂੰ ਨਿਖਾਰਨ ਲਈ 'ਨੌਰਾ ਰਿਚਰਡ' ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਾਂ ਹੈ। ਉਹ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਕਾਲਜ ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਕ ਸੀ। ਉੱਥੇ ਉਸਨੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਨਾਟ ਮੁਕਾਬਲੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਵਾ ਕੇ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਪ੍ਰਫੁੱਲਿਤ ਕੀਤਾ। ਇੱਥੋਂ ਹੀ 'ਈਸ਼ਵਰ ਚੰਦਰ ਨੰਦਾ' ਨਾਟਕਕਾਰ ਵਜੋਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ। ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀਯੋਗਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਨੰਦੇ ਦੀ ਬਜਾਏ ਐੱਮ.ਐੱਮ. ਭਟਨਾਗਰ ਦਾ ਨਾਟਕ 'ਕਰਮਾਤ'(1912) ਪਹਿਲੇ ਨੰਬਰ ਤੇ ਆਇਆ। ਪਰ 1913 ਵਿੱਚ ਨੰਦੇ ਦਾ 'ਦੁਲਹਨ' ਇਕਾਂਗੀ ਪਹਿਲੇ ਨੰਬਰ ਤੇ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵੇਲੇ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਥਾਂ ਦਿੱਤੀ। 'ਝਲਕਾਰੇ', 'ਲਿਸ਼ਕਾਰੇ', 'ਚਮਕਾਰੇ' ਉਸ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਇਕਾਂਗੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹਨ। 'ਸੁਭੱਦਰਾ', 'ਸ਼ਾਮੂ ਸ਼ਾਹ', 'ਵਰ ਘਰ', 'ਸੋਸ਼ਲ ਸਰਕਲ' ਆਦਿ 'ਚੋਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਰੰਗਮੰਚ ਉੱਪਰ ਉਸ ਦੇ ਸਭ ਨਾਟਕ ਸਫਲ ਹਨ। 'ਮਾਂ ਦਾ ਡਿਪਟੀ', 'ਸੁਹਾਗ'(ਦਲਹਨ), 'ਬੇਈਮਾਨ' ਆਦਿ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਇਕਾਂਗੀ ਹਨ।

ਡਾ. ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਨੰਦੇ ਦਾ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 'ਕਮਲਾ ਕੁਮਾਰੀ', 'ਰਾਜਾ ਪੋਰਸ', 'ਰੱਤਾ ਸਾਲੂ', 'ਸ਼ੋਭਾ ਸ਼ਕਤੀ', 'ਚਮਕੌਰ ਦੀ ਗੜੀ', 'ਮਿਟੀ ਧੁੰਧ ਜਗ ਚਾਨਣ ਹੋਆ', 'ਹਿੰਦ ਦੀ ਚਾਦਰ', 'ਕੱਲ ਅੱਜ ਤੇ ਭਲਕ', ਆਦਿ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਾਟਕ ਹਨ। 'ਕੱਲ ਅੱਜ ਤੇ ਭਲਕ' ਨਾਟਕ ਨੂੰ 1973 ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ ਪੁਰਸਕਾਰ ਨਾਲ ਨਿਵਾਜਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ।

ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਾਟਕਕਾਰ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਨਾਟ-ਰਚਨਾ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਦੇ ਸਮਾਂਤਰ ਨਾਟ-ਰਚਨਾ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। 'ਬਿਸਵੇਦਾਰ', 'ਨਵਾਂ ਮੁੱਢ', 'ਦੋ ਪਾਸੇ', 'ਘੁੱਗੀ', 'ਕਣਕ ਦੀ ਬੱਲੀ', 'ਸੋਹਣੀ ਮਹੀਂਵਾਲ', 'ਬੇਬੇ', 'ਕੇਸਰੋ', 'ਧੂਣੀ ਦੀ ਅੱਗ', 'ਗਗਨ ਮੈਂ ਥਾਲੂ', 'ਸੁਲਤਾਨ ਰਜੀਆ', 'ਪੱਤਣ ਦੀ ਬੇੜੀ', 'ਕੁਆਰੀ ਟੀਸੀ', 'ਸੌਂਕਣ', 'ਚਾਕੂ', 'ਮਿਰਜਾ ਸਾਹਿਬਾਂ', 'ਅਭਿਸਾਰਿਕਾ', 'ਬਲਦੇ ਟਿੱਬੇ' ਆਦਿ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿੱਚ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਵੱਡੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਰੰਗਮੰਚ ਪੱਖੋਂ ਉਸ ਦੇ ਨਾਟਕ ਨਵੀਆਂ ਨਾਟ-ਜੁਗਤਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਲੈ ਕੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਫੁੱਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਾਂ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਕੀਤਾ। 'ਪੈਸਾ', 'ਕਾਲਜੀਏਟ', 'ਧਰਤੀ ਦੀ ਜਾਈ', 'ਬੈਂਕ', 'ਕਲਾ ਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ', 'ਕਲਯੁਗ ਰੱਬ ਅਗਨ ਕਾ', 'ਜਿਨ ਸੱਚ ਪਲੈ ਹੋਇ', 'ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ' ਆਦਿ ਉਸ ਦੇ ਚਰਚਿਤ ਨਾਟਕ ਹਨ।

ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਖੋਸਲਾ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਨਾਟਕਕਾਰ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ। ਜਿੰਨਾਂ 'ਚ 'ਬੂਹੇ ਬੈਠੀ ਧੀ', 'ਪਰਲੋ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ', 'ਉਮੀਦਵਾਰ', 'ਢਾਈ ਘਰ', 'ਪੁਲਿਸ ਚੌਕੀ ਤੇ ਹੋਰ ਇਕਾਂਗੀ', ਆਦਿ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ।

ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੁੱਗਲ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਭਾਵੇਂ ਬਤੌਰ ਗਲਪਕਾਰ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਸਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਲਾਤਮਕ ਨਾਟਕ ਵੀ ਰਚੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ 'ਚੋਂ 'ਇੱਕ ਸਿਫਰ ਸਿਫਰ', 'ਆਤਮਘਾਤ', 'ਅਹੁ ਗਏ ਸੱਜਣ ਅਹੁ ਗਏ', 'ਪੰਦਰਾ ਅਗਸਤ', 'ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਬੋਤਲਾਂ', 'ਸੱਤ ਨਾਟਕ', 'ਮਿੱਠਾ ਪਾਣੀ' ਆਦਿ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹਨ।

ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੇਠੀ ਤੀਸਰੇ ਦੌਰ ਤੇ ਦੂਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਾਟਕਕਾਰ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟ

ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਐਬਸਰਡਵਾਦੀ ਥੀਏਟਰ ਨੂੰ ਸੁਯੋਗ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਰਤਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਸੰਚਾਰ ਐਬਸਰਡ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਹਨ। 'ਕਾਫੀ ਹਾਊਸ', 'ਕੱਚਾ ਘੜਾ', 'ਮਰਦ ਮਰਦ ਨਹੀਂ ਤੀਵੀਂ ਤੀਵੀਂ ਨਹੀਂ', 'ਨੰਗੀ ਰਾਤ ਸੜਕ ਦਾ ਓਹਲਾ', 'ਕਿੰਗ ਮਿਰਜਾ ਤੇ ਸਪੇਰਾ', 'ਮੇਰਾ ਮੁਰਸ਼ਦ ਮੋੜ ਲਿਆਉ', 'ਪੈਬਲ ਬੀਚ ਤੇ ਲੌਂਗ ਗੁਆਚ' ਆਦਿ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹਨ। 'ਕਿੰਗ ਮਿਰਜਾ ਤੇ ਸਪੇਰਾ' ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ ਪੁਰਸਕਾਰ ਮਿਲ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ।

ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਘੁੰਮਣ ਨੇ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਨਾਟ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਅਪਨਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਨਾਟ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। 'ਬੁਝਾਰਤ', 'ਪੁਤਲੀ ਘਰ', 'ਅਤੀਤ ਦੇ ਪਰਛਾਵੇਂ', 'ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੋਂ ਦੂਰ', 'ਮਨ ਅੰਤਰ ਕੀ ਪੈੜ', 'ਪਾਗਲ ਲੋਕ' ਆਦਿ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਾਟਕ ਹਨ। 'ਪਾਗਲ ਲੋਕ' ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ ਦਾ ਐਵਾਰਡ ਮਿਲਿਆ ਹੈ।

ਹਰਸਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਰਾਜਸੀ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਖਾਸ ਰੁਚੀ ਦਿਖਾਈ ਹੈ। 'ਜਿਗਰਾ', 'ਫੁੱਲ ਕੁਮਲਾ ਗਿਆ', 'ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਨਰਕ', 'ਮੇਰੇ ਅੱਠ ਇਕਾਂਗੀ', 'ਕੁਲੱਛਣੇ', 'ਰਾਜਾ ਰਸਾਲੂ', 'ਹੀਰ ਰਾਂਝਾ', 'ਡੰਕੇ' ਆਦਿ ਨਾਟ-ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। 'ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਨਰਕ' ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ ਦਾ ਇਨਾਮ ਮਿਲਿਆ ਹੈ।

ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਜਸੂਜਾ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਨਾਟਕਕਾਰ ਹੈ। 'ਗਉਮੁਖਾ ਸ਼ੇਰਮੁਖਾ', 'ਮੱਕੜੀ ਦਾ ਜਾਲ', 'ਅੰਧਕਾਰ', 'ਆਪ ਬੀਤੀ', 'ਜੱਗਬੀਤੀ', 'ਰਚਨਾ ਰਾਮ ਬਣਾਈ', 'ਇੱਕ ਹੀਰੋ ਦੀ ਤਲਾਸ਼' ਆਦਿ ਨਾਟ ਰਚਨਾਵਾਂ ਰਚੀਆਂ ਹਨ।

ਤੀਜੇ ਪੜਾਅ ਵਿੱਚ ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ(ਪਰਛਾਵਿਆਂ ਦੀ ਪਕੜ, ਕੰਮ ਕੇ ਘੜੰਮ), ਪਰਿਤੋਸ਼ ਗਾਰਗੀ(ਪਰਛਾਵੇਂ, ਛਲੇਡਾ, ਤੜਕਸਾਰ ਦਾ ਹਨੇਰਾ), ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ(ਸੁਪਨਾ ਟੁੱਟ ਗਿਆ, ਅਰਵਿੰਦ, ਯੁਵਰਾਜ, ਵਣਜਾਰੇ ਆਦਿ) ਰੋਸ਼ਨ ਲਾਲ ਅਹੂਜਾ(ਤਲਾਕ, ਭੁੰਮੀ ਅੰਦੋਲਨ, ਕਲਿੰਗਾ ਦਾ ਦੁਖਾਂਤ, ਦਾਰੇ ਦਾ ਦੁਖਾਂਤ, ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾ ਕੌਰ ਆਦਿ), ਪਾਂਧੀ ਨਨਕਾਨਵੀ(ਫਲਦਾਰ ਬੂਟੇ, ਉਜਲੀ ਪ੍ਰਭਾਤ, ਆਨੰਦਪੁਰ ਦੀ ਆਵਾਜ਼, ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਸਭ ਬੰਦੇ ਆਦਿ) ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਹੈ।

ਚੌਥੇ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਨਾਟਕ ਭਰਪੂਰ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦਾ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪੀੜੀ ਵਿੱਚ ਪਿਛਲੇ ਦੌਰ ਦੇ ਨਾਟਕਕਾਰ ਵੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਆਤਮਜੀਤ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਾਟਕਕਾਰ ਹੈ। 'ਕਬਰਸਤਾਨ' ਨਾਟਕ ਨਾਲ ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟ-ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। 'ਚਾਬੀਆਂ ਤੇ ਹੋਰ ਇਕਾਂਗੀ', 'ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਕੀ ਰੱਖੀਏ ਨਾਂ', 'ਸ਼ਹਿਰ ਬੀਮਾਰ ਹੈ', 'ਨਾਟਕ ਨਾਟਕ ਨਾਟਕ', 'ਕੈਮਲੂਪਸ ਦੀਆਂ ਮੱਛੀਆਂ', 'ਮੈਂ ਤਾਂ ਇੱਕ ਸਾਰੰਗੀ ਹਾਂ', 'ਤੱਤੀ ਤਵੀ ਦਾ ਸੱਚ' ਆਦਿ ਉਸ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ। ਉਸ ਦੇ ਨਾਟਕ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਮਾਜਕ, ਰਾਜਸੀ, ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਮੰਚ ਪੱਖੋਂ ਉਸ ਦੇ ਨਾਟਕ ਨਵੀਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ/ਜੁਗਤਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਲੈ ਕੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। 'ਤੱਤੀ ਤਵੀ ਦਾ ਸੱਚ' ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ ਵੱਲੋਂ ਸਨਮਾਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਅਜਮੇਰ ਔਲਖ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹਸਤਾਖਰ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿੱਚ ਪੇਂਡੂ ਧਰਾਤਲ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਛੋਟੇ-ਵੱਡੇ ਮਸਲੇ ਪੇਸ਼ ਹੋਏ ਹਨ। ਮਾਲਵਾ ਖਿੱਤੇ ਦੀ ਜਵਾਨੀ-ਕਿਸਾਨੀ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਸੱਮਸਿਆਵਾਂ ਉਸ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹਾਸਲ ਹਨ। ਮੰਚ ਪੱਖੋਂ ਪੇਂਡੂ ਨਾਟ-ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਖੇਡੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਨਾਟਕ ਨਵੀਆਂ ਨਾਟ-ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। 'ਸੱਤ ਬੇਗਾਨੇ', 'ਬਿਗਾਨੇ ਬੋਹੜ ਦੀ ਛਾਂ',

‘ਕਿਹਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੌਤ’, ‘ਅਰਬਦ ਨਰਬਦ ਪੁੰਧੂਕਾਰਾ’, ‘ਨਿੱਕੇ ਸੂਰਜਾਂ ਦੀ ਲੜਾਈ’, ‘ਇਸ਼ਕ ਬਾਝ ਨਮਾਜ਼ ਦਾ ਹੱਜ ਨਾਹੀ’ ਆਦਿ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਨਾਟ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ। ‘ਇਸ਼ਕ ਬਾਜ਼ ਨਮਾਜ਼ ਦਾ ਹੱਜ ਨਾਹੀ’ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ ਦਾ ਇਨਾਮ ਮਿਲ ਚੁੱਕਾ ਹੈ।

ਚਰਨ ਦਾਸ ਸਿੱਧੂ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਖੇਤਰ ਦਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਾਂ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ‘ਕਾਲਜੀਏਟ ਡਰਾਮਾ ਸੁਸਾਇਟੀ’ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਨਾਟ-ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣਾਇਆ। ‘ਭਜਨੋ’, ‘ਇੰਦੂਮਤੀ’, ‘ਸਤਿਆਦੇਵ’, ‘ਲੇਖੂ ਕਰੇ ਕੱਵਲੀਆਂ’, ‘ਬਾਬਾ ਬੰਤੂ’, ‘ਅੰਬੀਆਂ ਨੂੰ ਤਰਸੇਗੀ’, ‘ਕੱਲ ਕਾਲਜ ਬੰਦ ਰਹੇਗਾ’, ‘ਬਾਤ ਫੱਤੂ ਝੀਰ ਦੀ’, ‘ਮਸਤ ਮੋਘੇਵਾਲੀਆ’, ‘ਕਿਰਪਾ ਬੋਣਾ’, ‘ਚਾਨੋ ਬਾਜੀਗਰਨੀ’, ‘ਮੰਗੂ ਤੇ ਬਿੱਕਰ’, ‘ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ’, ‘ਸਿਕੰਦਰ ਦੀ ਜਿੱਤ’, ਆਦਿ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਨਾਟਕ ਹਨ। ‘ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ’ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ ਦਾ ਪੁਰਸਕਾਰ ਵੀ ਮਿਲਿਆ ਹੈ। ਪੇਂਡੂ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਦੇ ਉਸ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿੱਚ ਦੁਆਬਾ ਖਿੱਤੇ ਦੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪਛਾਣ ਹਾਸਿਲ ਹੋਈ ਹੈ।

ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧ ਨਾਟਕਕਾਰ ਅਤੇ ਰੰਗਕਰਮੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਕੋਈ ਵਿਰਲਾ ਇਲਾਕਾ ਹੋਵੇਗਾ ਜਿੱਥੇ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ(ਭਾਅ ਜੀ, ਭਾਈ ਮੰਨਾ ਸਿੰਘ) ਨੇ ਪਹੁੰਚ ਸਥਾਪਤੀ ਨਾ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇ। ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗਮੰਚ ਦਾ ਬਾਬਾ ਬੋਹੜ ਵੀ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਕ ਨਾ ਬਰਾਬਰੀ ਖਿਲਾਫ਼ ਪਹਿਰਾ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਉਹ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦਸਤਪੰਜਾ ਲੈਣ ਤੋਂ ਵੀ ਗੁਰੇਹ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਪੇਂਡੂ/ਨੁੱਕੜ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਜਿਸ ਉੱਚਮ ਨਾਲ ਉਸਨੇ ਪ੍ਰਫੁਲਿਤ ਕੀਤਾ, ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ। ਉਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਗਿਣਾਤਮਕ ਪੱਖੋਂ ਵੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨਾਟਕ ਲਿਖੇ। ਗੁਣਾਤਮਕ ਪੱਖੋਂ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਨਾਟਕ ਉੱਚ ਪਾਏ ਦੇ ਹਨ। ‘ਬੰਦ ਕਮਰੇ ਤੇ ਹੋਰ ਨਾਟਕ’, ‘ਧਮਕ ਨਗਾਰੇ ਦੀ’, ‘ਚਾਂਦਨੀ ਚੌਂਕ ਤੋਂ ਸਰਹਿੰਦ ਤੱਕ’, ‘ਸੀਸ ਤਲੀ ਤੇ’, ‘ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਮਿੱਟੀ’, ‘ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਪੁੱਤ’, ‘ਬੇਗਾਨੇ ਦੀ ਧੀ’, ‘ਟੁੰਡਾ ਹੌਲਦਾਰ’, ‘ਜੰਗੀ ਰਾਮ ਦੀ ਹਵੇਲੀ’, ‘ਸਰਪੰਚਣੀ’, ‘ਕੁਰਸੀ’, ‘ਮੋਰਚਾ’ ਤੇ ‘ਹਵਾ ’ਚ ਲਟਕਦੇ ਲੋਕ’, ‘ਤਮਾਮ-ਏ-ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ’, ‘ਭੰਡ ਕਨੇਡਾ ਆਏ’, ‘ਸਿਉਂਕ’, ‘ਹਵਾਈ ਗੋਲੇ’ ਆਦਿ ਉਸ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਲੰਮੀ ਸੂਚੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ ਸਮੇਂ ਉਸ ਨੇ ਉਦੋਂ ਨਾਟ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਦੋਂ ਸ਼ਾਮ ਪੈਣ ਤੇ ਲੋਕ ਘਰਾਂ ਅੰਦਰ ਵੜ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਅਜਿਹੀ ਬੇਬਾਕੀ ਨਾਲ ਨਾਟ-ਪੇਸ਼ਕਾਰੀਆਂ ਕਰਨੀਆਂ ਹਾਰੀ ਸਾਰੀ ਦੇ ਵੱਸ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ।

ਅਮਰਜੀਤ ਗਰੇਵਾਲ ਦਾ ‘ਦੋ ਘੜੀਆਂ ਦਾ ਨਾਟਕ’, ‘ਚੂਹੇ ਦੌੜ’, ਦੇਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ‘ਲਾਲ ਪੀਲੇ ਲੋਕ’, ਦਰਸ਼ਨ ਮਿਤਵਾ ਦਾ ‘ਇਧਰ ਉਧਰ ਕਿੱਥੋਂ ਤੱਕ’ ਆਦਿ ਨਾਟਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਨ।

ਅਗਲੇ ਪੜਾਅ ਅਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਵਿਕਾਸ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਲੀਹਾਂ ਛੂਹਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕਾਂ ਨਾਟਕਕਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਵਿਕਸਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਕੇਵਲ ਧਾਲੀਵਾਲ, ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ਗਿਰਦੀ ਵਿੱਚੋਂ ਉਪਜਿਆ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਾਟਕਕਾਰ ਹੈ। ਉਹ ਹੋਰਨਾਂ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਦੇਸ਼ਿਤ ਵੀ ਕਰਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਹ ਮੰਚ ਪੱਖੋਂ ਵੀ ਨਵੀਆਂ ਤਕਨੀਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ‘ਵਣਜਾਰੇ’, ‘ਮਾਵਾਂ’, ‘ਪੁੱਖਦਾ ਰੋਹ’, ‘ਸ਼ਹਿਰ ਸਲੇਟੀ’, ‘10 ਨੁੱਕੜ ਨਾਟਕ’ ਆਦਿ ਇਸ ਦਾ ਪੁਖਤਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹਨ।

ਸਵਰਾਜਬੀਰ ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਾਂ ਹੈ। ‘ਧਰਮ ਗੁਰੂ’, ‘ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ’, ‘ਮੇਦਨੀ’, ‘ਸ਼ਾਇਰੀ’,

‘ਹੱਕ’, ‘ਮੱਸਿਆ ਦੀ ਰਾਤ’, ‘ਕੱਲਰ’ ਆਦਿ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਾਟਕ ਹਨ। ਉਸ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸਕ-ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਵੇਰਵਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰਚਨਾ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ‘ਮੱਸਿਆ ਦੀ ਰਾਤ’ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ ਦਾ ਪੁਰਸਕਾਰ ਵੀ ਮਿਲ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ।

ਸੋਮਪਾਲ ਹੀਰਾ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਤੇ ਰੰਗਮੰਚ ਨੂੰ ਵਿਕਸਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਪੇਸ਼ੇਵਰ ਥੀਏਟਰ ਨੂੰ ਸੰਜੀਵ ਕਰਕੇ ਅਚੰਭੇ ਭਰਪੂਰ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਹੈ। ‘ਪੁੰਨਿਆ ਦੀ ਪਰਵਾਜ਼’, ‘ਲੱਜਾ’ ਆਦਿ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀਆਂ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀਆਂ ਕਰਨੀਆਂ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ।

ਪਾਲੀ ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਨਾਟਕਕਾਰ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਨਾਟ ਸਾਧਨਾ ਰਾਹੀਂ ਵੱਖਰੀ ਪਛਾਣ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ‘ਇਸ ਚੌਂਕ ਤੋਂ ਸ਼ਹਿਰ ਦਿੱਸਦਾ ਹੈ’, ‘ਉਸਨੂੰ ਕਹੀਂ’, ‘ਸਿਰਜਣਾ’, ‘ਚੰਦਨ ਦੇ ਓਹਲੇ’, ‘ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਬਾਵਾ’, ‘ਪਿਆਸਾ ਕਾਂ’ ਆਦਿ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਾਟਕ ਹਨ। ਉਹ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੇ ਮੰਚ ਪੱਖੋਂ ਨਵੀਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਯਕੀਨ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਦੇਵਿੰਦਰ ਕੁਮਾਰ ਨੇ ‘ਵਿਹੜਾ ਆਪਣਾ ਧਰਤ ਪਰਾਈ’, ‘ਪਿੰਜਰੇ ਦੇ ਆਰ-ਪਾਰ’, ‘ਦਲਦਲ’, ‘ਕਾਲੀ ਰਾਤ ਦਾ ਚੈਨ’ ਰਾਹੀਂ ਗੰਭੀਰ ਨਾਟਕਕਲਾ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਸਤੀਸ਼ ਕੁਮਾਰ ਵਰਮਾ ਬਹੁ-ਵਿਧਾਈ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਹੈ। ਨਾਟ-ਸਿਰਜਣਾ, ਨਾਟ-ਆਲੋਚਨਾ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਾਂ ਹੈ। ‘ਦਾਇਰੇ’, ‘ਲੋਕ ਮਨਾਂ ਦਾ ਰਾਜਾ’, ਆਦਿ ਨਾਟ ਰਚਨਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਹ ਚੰਗਾ ਨਾਮਣਾ ਖੱਟਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਨਾਟਕ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਧੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਖੇਡੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਡਾ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਅਜਿਹਾ ਰੰਗਕਰਮੀ ਹੈ ਜੋ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਰੰਗਮੰਚ ਪੱਖੋਂ ਨਵੀਨ ਢੁਹਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ‘ਮੈਂ ਜ਼ਿੰਦਾ ਰਗੰਗਾ’, ‘ਪਰਿੰਦੇ ਹੁਣ ਜਾਣ ਕਿੱਥੇ’ ਆਦਿ ਉਸ ਦੀਆਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਨਾਟ-ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ।

ਕੁਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਾਟਕ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਖ਼ਾਸ ਨਾਂ ਹੈ। ‘ਜੰਗ ਕੌਣ ਲੜੇ’, ‘ਰਿਸ਼ਮਾਂ ਦੇ ਕਾਤਲ’, ‘ਤਿੜਕਦੇ ਸੁਪਨੇ’, ‘ਖੁਦਕੁਸ਼ੀ ਦੇ ਮੋੜ ’ਤੇ’ ਆਦਿ ਉਸ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਾਟਕ ਹਨ। ਉਪੇਰਿਆਂ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਾਂ ਹੈ।

ਇਸ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਵੀ ਨਾਟਕਕਾਰ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਅਵਤਾਰ ਕੌਰ ਜਵੰਦਾ(ਸ਼ੇਰ ਦਿਲ ਮਰਦ, ਹੱਸਣਾ ਭੁੱਲ ਗਈ, ਕੁਰਬਾਨੀ ਆਦਿ), ਸਤਿੰਦਰ ਨੰਦਾ(ਕਰਮਯੋਗੀ, ਦਾਰੂਦਾਸੀਏ, ਸੁੰਨੇ ਰਾਹ, ਨਾਇਕ ਖਸਮ ਹਮਾਰੇ, ਨਿਰੰਜਨੀ ਜੋਤ, ਨਾਨਕ ਘਰ ਕੇ ਗੋਲੇ ਆਦਿ), ਸੰਜੀਵਨ ਸਿੰਘ(ਫਰੀਡਮ ਫਾਈਟਰ ਆਦਿ), ਹੰਸਾ ਸਿੰਘ(ਸੁਪਨਿਆਂ ਦੇ ਬੀਜ), ਕਿਰਪਾਲ ਕਜ਼ਾਕ(ਕੰਧਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ), ਜਗਦੀਸ਼ ਸਚਦੇਵਾ(ਚੌਂਕ, ਢੋਲੀਆ, ਸਾਵੀ), ਦਵਿੰਦਰ ਦਮਨ(ਕਾਲੀ ਰਾਤ ਦਾ ਚੰਨ), ਨਸੀਬ ਬਵੇਜਾ(ਆਜ਼ਾਦ ਪਾਤਰ), ਪ੍ਰੀਤ ਮਹਿੰਦਰ ਸੇਖੋਂ(ਬੋਲ ਸ਼ਰੀਕਾਂ ਦੇ, ਢੋਲ ਸਿਪਾਹੀ), ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ(ਰੇਲ ਗੱਡੀ, ਇੱਕ ਸੀ ਪਰੀ, ਸੋਨੇ ਦਾ ਹਿਰਨ, ਧੀਆਂ ਪੁੱਤਾਂ ਵਾਲੇ, ਮਿੱਟੀ ਰੁਦਨ ਕਰੇ, ਕੱਠਪੁਤਲੀਆਂ, ਇਹ ਸਿਲਸਿਲਾ ਚਲਦਾ ਰਹੇਗਾ, ਕੀ ਕੀ ਰੰਗ ਵਿਖਾਏ, ਮਿੱਟੀ ਆਦਿ), ਵਰਿਆਮ ਮਸਤ (ਤਮਾਸ਼ਾ, ਨਾਟਕ ਬਾਕੀ ਹੈ, ਕੁੰਡਲੀ, ਘਰਲੀ ਆਦਿ) ਆਦਿ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਦੀ ਲੰਮੀ ਸੂਚੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਅਤੇ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਤੇ ਰੰਗਮੰਚ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨੂੰ ਅੱਖੋਂ-ਪਰੋਖੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਸੱਜਾਦ ਹੈਦਰ(ਹਵਾ ਦੇ ਹਉਕੇ), ਆਗਾ ਅਸ਼ਰਫ(ਨਿੰਮਾ ਨਿੰਮਾ ਦੀਵਾ), ਅਸਫ਼ਾਕ ਅਹਿਮਦ (ਟਾਹਲੀ ਦੇ ਥੱਲੇ), ਫਖਰ ਜਮਾਨ (ਵਣ ਵਣ ਦਾ ਬੂਟਾ), ਨਜਮ ਹੁਸੈਨ

ਸੱਯਦ (ਤਖ਼ਤ ਲਾਹੌਰ), ਇਮਹਾਕ ਮੁਹੰਮਦ (ਮੁਸੱਲੀ, ਕੁਕਨਸ) ਆਦਿ ਕੁਝ ਕੁ ਨਾਟਕਕਾਰ ਰੰਗਮੰਚ ਨੂੰ ਵਿਕਸਤ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ।

ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਕੈਨੇਡਾ, ਅਮਰੀਕਾ, ਇੰਗਲੈਂਡ, ਕੀਨੀਆ ਆਦਿ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿੱਚ ਰਚਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ (ਬੀਮਾਰ ਸਦੀ, ਦਰ ਦੀਵਾਰਾਂ, ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਦੀ ਦੁਪਹਿਰ, ਸੂਰਜ ਨਾਟਕ, ਸਿਫਰ ਨਾਟਕ, ਰੂਹ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਆਦਿ), ਅਜਮੇਰ ਰੋਡੇ (ਕਾਮਾਗਾਟਾਮਾਰੂ, ਦੂਜਾ ਪਾਸਾ), ਰਮਿੰਦਰ ਸੰਧੂ (ਪੁਨਰਜਨਮ, ਵਤਨ), ਸੁਖਵੰਤ ਹੁੰਦਲ (ਪਿਕਟ ਲਾਈਨ ਤੇ ਹੋਰ ਨਾਟਕ), ਤਰਸੇਮ ਨੀਲਗਿਰੀ(ਲੰਮੀ ਸੜਕ ਲਾਹੌਰ ਦੀ, ਚਕਰਵਿਊ, ਛੜਿਆ ਦਾ ਗੀਤ), ਅਜਾਇਬ ਕਮਲ (ਲੰਗੜਾ ਅਸਮਾਨ, ਬਘਿਆੜ, ਮੰਟੋ ਮਰਿਆ ਨਹੀਂ ਆਦਿ) ਆਦਿ ਹੋਰ ਵੀ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਗਿਣਾਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਸੰਖੇਪ 'ਚ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਵਿਧਾਗਤ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੈਗਤ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵਿਕਾਸਸੀਲ ਲੀਹਾਂ ਤੇ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪੂਰਾ ਨਾਟਕ, ਨੁਕੜ ਨਾਟਕ, ਇੱਕ ਪਾਤਰੀ ਨਾਟਕ, ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਨਾਟਕ ਆਦਿ ਨਾਟਕ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਵੀ ਵੰਨਗੀਆਂ ਹਨ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਦੇ ਥੀਏਟਰੀਕਲ ਵਿਭਾਗ, ਸ਼ੌਂਕੀਆ ਰੰਗਕਰਮੀਂ, ਨਾਟ-ਮੰਡਲੀਆਂ ਨਾਟਕਕਾਰ, ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਆਦਿ ਸਭ ਮਿਲ ਕੇ ਇਸ ਵਿਧਾ ਲਈ ਨਵੀਨ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਉਜਾਗਰ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ।

ਅਭਿਆਸ-ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਸਰੂਪ ਨਾਲ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਕਰਾਓ।
2. 1913 ਤੋਂ 1947 ਦਰਮਿਆਨ ਸਿਰਜੇ ਗਏ ਨਾਟਕ ਉੱਪਰ ਭਾਵਪੂਰਤ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰੋ।
3. ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਸੰਖੇਪ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿਉ-
ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ, ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਫੁੱਲ, ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੇਠੀ, ਆਤਮਜੀਤ, ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ। ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿਓ।

(ਹ) ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ

ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਰੂਪ ਦਿਨ-ਬ-ਦਿਨ ਅਹਿਮ ਤੇ ਜਟਿਲ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕਾਰਨ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਵਿਵਿਧਤਾ ਤੇ ਵਿਧਾਗਤ ਪਾਸਾਰ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਆਧੁਨਿਕ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਉਲੀਕਣਾ ਕੋਈ ਸੁਖਾਲਾ ਕਾਰਜ ਨਹੀਂ। ਨਿਬੰਧ (ਲਲਿਤ ਨਿਬੰਧ, ਖਤ ਨਿਬੰਧ) ਜੀਵਨੀ, ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ, ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰ, ਡਾਇਰੀ, ਸੰਸਮਰਨ, ਮੁਲਾਕਾਤ, ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਆਦਿ ਇਸ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਵਿਧਾਗਤ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਏਥੇ ਅਸੀਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਬੌਧਿਕ-ਮਾਨਸਿਕ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਕੇ ਮੁੱਖ ਵਾਰਤਕ ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਇਤਿਹਾਸਕ ਉਲੀਕਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਾਂਗੇ।

੧. ਨਿਬੰਧ

ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਮੁੱਢ ਤਾਂ ਨਾਨਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਹੀ ਬੱਝ ਚੁੱਕਾ ਸੀ, ਪਰ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਰੂਪ 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਣ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਨਾਲ ਵਾਰਤਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਛਾਪੇਖਾਨੇ ਦੀ ਆਮਦ ਇਸ ਵਿਧਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਫੁੱਲਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਹਿਮ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਵਿਭਿੰਨ ਅਨੁਵਾਦ, ਵਿਆਕਰਨ, ਡਿਕਸ਼ਨਰੀਆਂ ਆਦਿ ਇਸ ਖੇਤਰ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਕਾਰਜ ਹਨ। ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ, ਸਿੰਘ ਸਭਾਵਾਂ ਆਦਿ ਨੇ ਵੀ ਵਾਰਤਕ ਵਿੱਚ ਰੁਚੀ ਵਿਖਾਈ।

ਸ਼ਰਧਾ ਰਾਮ ਫਿਲੌਰੀ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ 'ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਦੀ ਵਿਥਿਆ' ਅਤੇ 'ਪੰਜਾਬੀ ਬਾਤਚੀਤ' ਇਸ ਖੇਤਰ ਦੇ ਆਰੰਭਲੇ ਯਤਨ ਹਨ। ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੇ 'ਸਰਕਾਰ ਖਾਲਸਾ', 'ਤਵਾਰੀਖ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ', 'ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਖਾਲਸਾ', 'ਖਾਲਸਾ ਧਰਮ', 'ਪਤਿਤ ਪਾਵਨ' ਆਦਿ ਪੁਸਤਕਾਂ 'ਚ ਚੰਗੇ ਲੇਖਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਬਿਹਾਰੀ ਲਾਲ ਪੁਰੀ ਨੇ ਤਕਰੀਬਨ ਤੀਹ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ, ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ 'ਵਿੱਦਿਆ ਰਤਨਾਕਰ' ਆਦਿ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਰਚਿਤ 'ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਬੋਧ', 'ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਪ੍ਰਬੋਧ', 'ਦੁਰਗਾ ਪ੍ਰਬੋਧ', 'ਗੁਰਮਤ ਆਰਤੀ ਪ੍ਰਬੋਧ', 'ਨੀਤੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਆਦਿ ਵਾਰਤਕਕਾਰਾਂ ਨੇ ਮੁੱਢਲੇ ਸਮੇਂ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਖਿਲਾਫ ਰਚਨਾਵਾਂ ਲਿਖੀਆਂ।

ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਦੀ ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਫਲਸਫ਼ੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਮੋੜ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਟ੍ਰੈਕਟਾਂ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਿਰਤਾਂਤ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਵਾਰਤਕ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ। 'ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਚਮਤਕਾਰ', 'ਅਸ਼ਟਗੁਰੂ ਚਮਤਕਾਰ', 'ਕਲਗੀਧਰ ਚਮਤਕਾਰ' ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪੁਸਤਕਾਂ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਟ੍ਰੈਕਟਾਂ, ਟੀਕਿਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਭਗਤਮਾਲਾ, ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ ਆਦਿ ਦਾ ਸੰਪਾਦਨ ਕਾਰਜ ਵੀ ਕੀਤਾ।

ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਵੈਦ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਧਾਰਮਿਕ ਰੰਗਤ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਖੇਤਰ 'ਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ 'ਕਰਮਯੋਗ', 'ਸਿਆਣੀ ਮਾਤਾ', 'ਪਛਤਾਵਾ', 'ਆਤਮ ਸੁਧਾਰ', 'ਕਮਾਈ ਦੀ ਬਰਕਤ', 'ਸੁਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਗੁਰ', 'ਅਨੇਕ ਗਿਆਨ ਦਰਪਣ', 'ਜੀਵਨ ਸੁਧਾਰ' ਆਦਿ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ।

ਭਾਈ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਦੇ ਨਿਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਕ, ਸਮਾਜਕ, ਧਾਰਮਿਕ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। 'ਹਮ ਹਿੰਦੂ ਨਹੀਂ', 'ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਭਾਕਰ', 'ਗੁਰਮਤਿ ਸੁਧਾਰਕ' ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ।

ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਿਬੰਧਕਾਰ ਤੇ ਸ਼ੈਲੀਕਾਰ ਸੀ। 'ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਲੇਖ' ਉਸ ਦੀ ਚਰਚਿਤ ਨਿਬੰਧ ਪੁਸਤਕ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਕਾਵਿਕ ਤੇ ਭਾਵਪੂਰਤ ਹੈ।

ਪ੍ਰਿ. ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸ਼ੈਲੀਕਾਰ ਹੋਣ ਦਾ ਮਾਣ ਹਾਸਲ ਹੈ। 'ਸਹਿਜ ਸੁਭਾ', 'ਨਵੀਆਂ ਸੋਚਾਂ', 'ਸਾਹਿਤ ਦਰਸ਼ਨ', 'ਘਰ ਦਾ ਪਿਆਰ ਤੇ ਹੋਰ ਲੇਖ', 'ਗੁਸਲਖਾਨਾ ਤੇ ਹੋਰ ਲੇਖ', ਤੇ 'ਪੰਜਾਬੀ ਕਿਵੇਂ ਲਿਖੀਏ' ਉਸ ਦੀਆਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ। ਉਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਨੂੰ ਸੰਵਾਰਨ, ਸ਼ਿੰਗਾਰਨ, ਪ੍ਰਵਾਨ ਚੜ੍ਹਾਉਣ ਵਿੱਚ ਉਚੇਚਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਉਸ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਵਿਸ਼ੇ ਪੱਖੋਂ ਸਾਹਿਤਕ, ਸਮਾਜਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਆਦਿ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸ਼ੈਲੀ ਸਰਲ ਤੇ ਸਹਿਜ-ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ।

ਪ੍ਰਿ. ਜੋਧ ਸਿੰਘ (ਗੁਰਮਤਿ ਨਿਰਨਯ, ਸਿੱਖੀ ਕੀ ਹੈ, ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਬੀੜਾਂ ਬਾਰੇ, ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਵਾਲੀ ਬੀੜ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ, ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਆਦਿ) ਨੇ ਗੁਰਮਤਿ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਉੱਚਕੋਟੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਕੇ ਵਾਰਤਕ ਦੇ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਮੋਕਲਾ ਕੀਤਾ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਤਾਰਕਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਉਸ ਦੀ ਨਿਬੰਧਕਾਰੀ ਦਾ ਖਾਸ ਲੱਛਣ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਕਮਲਾ ਅਕਾਲੀ (ਸਰਬ ਲੋਹ ਦੀ ਵਹੁਟੀ, ਮੌਤ ਰਾਣੀ ਦਾ ਘੁੰਡ, ਜੀਵਨ ਨੀਤੀ, ਮਨ ਦੀ ਮੌਜ, ਕਮਾਲਾਂ ਦੇ ਕੋਟ, ਭਾਰਤ ਦੇ ਭਰਪੂਰ ਭੰਡਾਰੇ ਆਦਿ) ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਾਰਤਕਕਾਰ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਵਾਰਤਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਗਿਆਨਵਰਧਕ ਤੇ ਵਿਅੰਗ ਭਰਪੂਰ ਲਹਿਜੇ ਵਿੱਚ ਸਿਰਜੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਲਿਖਣ ਢੰਗ ਰੋਚਕ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਹੈ।

ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰੀਤਲੜੀ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸ਼ੈਲੀਕਾਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਨਿਬੰਧ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲੀ ਲਿਆਉਂਦਿਆਂ ਵੱਡੇ ਪਾਠਕ ਵਰਗ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਵਿੱਚ ਸਫਲਤਾ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਫਲਸਫ਼ਾ 'ਪਿਆਰ ਕਬਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਪਹਿਚਾਣ ਹੈ।' ਰਿਹਾ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਸ਼ੈਲੀਗਤ ਜੁਗਤਾਂ ਵਿੱਚ ਰੂਪਕ ਸਿਰਜਨਾ, ਸਮਾਨ ਵਰਤੋਂ, ਸੁਹਜਮਈ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ, ਕਾਵਿਕ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ, ਭਾਸ਼ਾਈ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। 'ਸਾਵੀ ਪੱਧਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ', 'ਨਵਾਂ ਸ਼ਿਵਾਲਾ', 'ਰੋਜ਼ਾਨਾ', 'ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਸਾਇੰਸ', 'ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਤੋਂ ਲੰਮੀ ਉਮਰ', 'ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਰਾਸ਼', 'ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ', 'ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਦਰ', 'ਸੁਪਨੇ', 'ਮਨੋਹਰ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ' ਆਦਿ ਨਿਬੰਧ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਲੰਮੀ ਸੂਚੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰੋ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ (ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਆਕਰਣ, ਧਰਮ ਤੇ ਸਦਾਚਾਰ, ਧਾਰਮਿਕ ਲੇਖ, ਕੁਝ ਹੋਰ ਧਾਰਮਿਕ ਲੇਖ, ਸਰਬੱਤ ਦਾ ਭਲਾ, ਸਿਦਕ ਨਾ ਹਾਰੇ ਆਦਿ) ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਆਕਰਣ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸ਼ਲਾਘਾਯੋਗ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਡਾ. ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਵਾਰਤਕ ਰਚਨਾਵਾਂ 'ਕਲਮ ਦੀ ਕਰਾਮਾਤ', 'ਲੰਮੀ ਨਦਰ', 'ਸ਼ੁੱਧ ਸਰੂਪ' ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਬੌਧਿਕ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਰਸਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੀ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਡਾ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀਵਾਨਾ ਦੀਆਂ 'ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਖਾ ਤੇ ਛੰਦਾ ਬੰਦੀ', 'ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ', 'ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਖਾ ਵਿਗਿਆਨ' ਅਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਗਿਆਨ ਆਦਿ ਨਿਬੰਧ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵੀ ਵਰਨਣਯੋਗ ਹਨ। ਪ੍ਰਿੰ. ਨਿਰੰਜਨ ਸਿੰਘ (ਨਵਾਂ ਜੁੱਗ, ਨਵਾਂ ਸਮਾਜ) ਨੇ ਸਰਲ, ਸੂਖਮ ਪ੍ਰਗਟਾ ਵਾਲੀ ਨਿਬੰਧ ਰਚਨਾ ਕਰ ਕੇ ਵਾਰਤਕ ਖੇਤਰ 'ਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਬ੍ਰਿਜ ਲਾਲ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਨੇ ਵੀ 'ਚਾਰੂ ਦੱਤ', 'ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ ਦੀ ਕਹਾਣੀ', 'ਪ੍ਰੇਮ ਮੀਆਂ', 'ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜੰਗਲ', 'ਰਾਮ ਕਥਾ' ਆਦਿ ਵਾਰਤਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਲਿਖੀਆਂ।

ਗਿਆਨੀ ਗੁਰਮੁੱਖ ਸਿੰਘ ਮੁਸਾਫਿਰ ਦੇ ਨਿਬੰਧ ਸੰਗ੍ਰਹਿ 'ਅਕਾਲੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼', 'ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦ' ਆਦਿ ਵੀ ਚਰਚਿਤ ਰਹੇ। ਹਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰੂਪ (ਸਿੱਖ ਤੇ ਸਿੱਖੀ, ਚੁੰਝਾਂ ਪਹੁੰਚੇ, ਰੂਪ ਰੰਗ, ਰੂਪ ਰੀਝਾ ਆਦਿ ਵਿਗਿਆਨਕ ਸ਼ੈਲੀ 'ਚ ਲਿਖੇ ਨਿਬੰਧ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹਨ।

ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਬੌਧਿਕ ਵਾਰਤਕਕਾਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ 'ਬਹੁ ਵਿਸਥਾਰ', 'ਸਪਤ ਸਿੰਗ', ਸਾਚੀ ਸਾਖੀ' ਆਦਿ 'ਚ ਅਨੇਕ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਦਰਸ਼ਨ, ਗਿਆਨ-ਵਿਗਿਆਨ, ਕਲਾ ਦੀ ਪੂਰੀ ਸਮਝ ਹੈ।

ਡਾ. ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ ਨੇ 'ਦਿਵਸ ਰੈਣ' ਨਾਮ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਭਾਵੁਕ ਰੰਗ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਸਿਰਜੀ ਹੈ। 'ਸ਼ਰੀਹ ਦੇ ਫੁੱਲ' ਨਾਮ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਸੰਪਾਦਨ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਸੂਬਾ ਸਿੰਘ (ਅਲੋਪ ਹੋ ਰਹੇ ਚੇਟਕ, ਗਲਤੀਆਂ, ਹਾਸੇ ਤੇ ਹਾਦਸੇ, ਵਿਅੰਗ ਤੇ ਤਰੰਗ) ਅਤੇ ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਤੀਰ (ਹਸਦੀ ਦੁਨੀਆਂ, ਮਿੱਠੀਆਂ ਪੀੜਾਂ, ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਦੀਆਂ ਹਾਕਾਂ, ਮੈਨੂੰ ਮੈਥੋਂ ਬਚਾਉ ਆਦਿ) ਹਾਸਰਸੀ ਨਿਬੰਧ ਲਿਖਣ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਦਾਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਵਰਨਣਯੋਗ ਹੈ। 'ਅਪ੍ਰੈਲ ਫੂਲ', 'ਨਵਾਂ ਰੇਡੀਓ', 'ਅਕਾਸ਼ਵਾਣੀ' ਆਦਿ ਉਸ ਦੀਆਂ ਹਾਸ ਵਿਅੰਗ ਭਰਪੂਰ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ।

ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ ਨੇ 'ਹਿੰਦੂਸਤਾਨੀ ਕਵੀ', 'ਹਿੰਦੂਸਤਾਨੀ ਕਵਿਤਾ', 'ਸੋਲ੍ਹਾਂ ਕਲਾਂ' ਅਤੇ 'ਕਲਮ ਦੇ ਧਨੀ' ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿੱਚ ਮਲਵਈ ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਰਾਹੀਂ ਨਿਬੰਧ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ।

ਗਿਆਨੀ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਨੇ 'ਮੇਰਾ ਪਿੰਡ' ਸ਼ਾਹਕਾਰ ਕਿਰਤ ਰਚ ਕੇ ਨਿਬੰਧ ਵਿਧਾ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਰੰਗ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ। ਸੋਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਵਣਜਾਰਾ ਬੇਦੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਧਾਰਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ 'ਮੇਰਾ ਨਾਨਕਾ ਪਿੰਡ', 'ਮੇਰਾ ਦਾਦਕਾ ਪਿੰਡ', 'ਵਿਰਸੇ ਦੀ ਫੁਲਕਾਰੀ' ਆਦਿ ਪੁਸਤਕਾਂ ਰਚੀਆਂ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਕਈ ਗਲਪਕਾਰਾਂ, ਕਵੀਆਂ ਤੇ ਹੋਰ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਨੇ ਵੀ ਨਿਬੰਧ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਜਿਵੇਂ ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ (ਕਿਸ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਚ), ਜਸਵੰਤ ਕੰਵਲ (ਕੰਵਲ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿੱਤਨਾਮਾ, ਸਜੀਵ ਨੂੰ ਲਿਖੀ ਚਿੱਠੀ ਆਦਿ), ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ (ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਤਿਉਹਾਰ ਤੇ ਮੇਲੇ, ਲੇਖਕ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਤੇ ਸਿਰਜਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ, ਦਾਸ ਕਬੀਰ ਆਦਿ) ਆਦਿ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਾ ਹਨ। ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ (ਇੱਕ ਖਤ ਤੇਰੇ ਨਾਂ, ਮੱਥਾ ਦੀਵੇ ਵਾਲਾ) ਤੇ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ (ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਯੁੱਗ, ਸਮੀਖਿਆ

ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਆਦਿ) ਵਰਗੇ ਆਲੋਚਕ ਵੀ ਰਚਨਾ ਕਰਦੇ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕਾਂ ਵਾਰਤਕਕਾਰ ਲਿਖ ਰਹੇ ਹਨ। ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ 'ਚ ਨਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕਪੂਰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸ਼ੈਲੀਕਾਰ ਹੈ। 'ਆਹਮੋ ਸਾਹਮਣੇ', 'ਅੰਤਰ ਝਾਤ', 'ਮੋਹ' ਅਤੇ 'ਤਰਕਵੇਦ', 'ਫੁੰਘੀਆ ਸਿਖਰਾਂ', 'ਵਿਆਖਿਆ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ', 'ਖਿੜਕੀਆਂ' ਆਦਿ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੇ ਸਾਧਾਰਨ ਵਿੱਥਿਆ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਠੁੱਕਦਾਰ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਨਿਬੰਧਾਂ ਨੇ ਆਮ ਪਾਠਕਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਟੀ.ਆਰ.ਸ਼ਰਮਾ, ਕੁਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਧੀਰ, ਹਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਵਿਰਕ, ਸੁਰਜੀਤ ਢਿੱਲੋਂ ਆਦਿ ਵਰਨਣਯੋਗ ਨਾਂ ਹਨ।

ਗਿਆਨ ਵਿਗਿਆਨਮਈ ਵਾਰਤਕ ਵਿੱਚ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇਕੀ (ਅਚੇਤਨ ਦੀ ਲੀਲ੍ਹਾ), ਡਾ. ਦਲਜੀਤ ਸਿੰਘ (ਨਰੋਈ ਅੱਖ) ਆਦਿ ਦਾ ਨਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਲਲਿਤ ਨਿਬੰਧਕਾਰੀ 'ਚ ਕੁਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਕਾਂਗ ਨੇ 'ਨਾਦ ਅਨਾਹਦ', 'ਨਦੀ ਕਿਨਾਰੇ', 'ਪਿਆਸਾ ਮਨੁੱਖ', 'ਹਰਿਮੰਦਰ ਉਦਾਸ ਹੈ', 'ਹਰਿਮੰਦਰ ਮੁਸਕਰਾਂਦਾ ਹੈ' ਆਦਿ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਿਬੰਧ ਲਿਖੇ ਹਨ। ਕਾਂਗ ਦੇ ਲਲਿਤ ਨਿਬੰਧਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਣ ਘੇਰਾ ਕਾਫੀ ਵਿਵਿਧ ਹੈ। ਤੇਜਵੀਰ ਕਸੇਲ ਦੀ ਪੁਸਤਕ 'ਸੁਰ ਮੰਡਲ' ਵੀ ਨਿਬੰਧ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਖਾਸ ਦਰਜਾ ਰੱਖਦੀ ਹੈ।

ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ 'ਚ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਨਿਬੰਧ ਰਚਨਾ ਕਾਫੀ ਪ੍ਰਫੁੱਲਿਤ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਧਾ ਵਿੱਚ ਵਿਕਾਸ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਅਖਬਾਰਾਂ, ਮੈਗਜ਼ੀਨਾਂ, ਰਸਾਲਿਆਂ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਛਪ ਰਹੇ ਨਿਬੰਧਾਂ ਨੇ ਅਜੇ ਪੁਸਤਕੀ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਸੋ ਉਤਕ੍ਰਿਸ਼ਟ ਨਿਬੰਧ ਰਚਨਾ ਦੀ ਆਸ ਕਰਨੀ ਵਾਜ਼ਬ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਅਭਿਆਸ-ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਨਿਬੰਧਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਕਰਾਓ।
2. ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਿਬੰਧਕਾਰਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿਓ।
3. ਪੰਜਾਬੀ ਨਿਬੰਧ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਉਪਰ ਸੰਖੇਪ ਨੋਟ ਲਿਖੋ।

੨. ਜੀਵਨੀ

ਜੀਵਨੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਵਿਧ ਭਾਂਤ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਰਚਨਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਮੂਲ ਮਨੋਰਥ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਵੈ ਪ੍ਰਗਟਾਓ ਦੀ ਰੁਚੀ ਅਤੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਸੰਬੰਧੀ ਜਾਨਣ ਦੀ ਇੱਛਾ/ਲਾਲਸਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਜੀਵਨੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਮਹਾਨ ਰਚਨਾ/ਖਾਸ ਨਾਇਕ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਹੁਣ ਸਥਿਤੀ 'ਚ ਬਦਲਾਓ ਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਲੋਕ-ਤੰਤਰੀ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਸਾਧਾਰਨ ਵਿਅਕਤੀ ਵੀ ਅਹਿਮ ਦਰਜਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ, ਸੋ ਉਸਦੀ ਜੀਵਨੀ ਵੀ ਕਿਸੇ ਲਈ ਰਾਹ ਦਸੇਰਾ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਬੀਜ ਮੱਧਕਾਲੀ ਵਾਰਤਕ ਵਿੱਚ ਰਚੀਆਂ ਗਈਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਜਨਮਸਾਖੀਆਂ, ਸਾਖੀਆਂ, ਪਰਚੀਆਂ, ਬਚਨ ਆਦਿ ਵਿੱਚੋਂ ਵੀ ਲੱਭੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਅੱਜ 600 ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਜੀਵਨੀਆਂ ਉਪਲਬਧ ਹਨ। ਏਨੀਆਂ ਜੀਵਨੀਆਂ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਦੇਣੇ ਏਥੇ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ, ਬੌਧਿਕ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਧਿਆਨ 'ਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜੀਵਨੀਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੀ ਇਸ ਪਾਠ ਦੀ ਸੀਮਾ ਹੈ।

1850 ਤੋਂ 1900 ਈ. ਤਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਧਾਰਮਿਕ ਜੀਵਨੀਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੋਈ ਸੀ, ਜਿੰਨਾਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ, ਭਗਤ ਜਾਂ ਹੋਰ ਧਾਰਮਿਕ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਸਨ। ਏਥੇ ਇਸ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਜੀਵਨੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਨਣ/ਵਿਵਰਨ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨੀ ਰਚਨਾਵਾਂ 'ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਜੀ', 'ਜੀਵਨ ਕਥਾ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਇ ਜੀ', 'ਜੀਵਨ ਕਥਾ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ', 'ਭਾਈ ਤਾਰੂ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ', 'ਜੀਵਨ ਕਥਾ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ' ਆਦਿ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ।

1900 ਈ. ਤੋਂ ਅਗਾਂਹ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਲਗਾਤਾਰ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਆਰੰਭਲੇ ਦਹਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨੀਆਂ ਰਚਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਰੁਝਾਨ ਧਾਰਮਿਕ ਜੀਵਨੀ ਰਚਨਾ ਵੱਲ ਹੀ ਸੀ। ਪਰ ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਆਗੂਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਜੀਵਨੀਆਂ ਰਚਣ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਵੀ ਆਰੰਭ ਹੋਈ।

ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਰਚਿਤ ਜੀਵਨੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ- 'ਕਲਗੀਧਰ ਚਮਤਕਾਰ'(1925), 'ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਚਮਤਕਾਰ'(1928), 'ਸੰਤ ਗਾਥਾ'(1938), 'ਅਸ਼ਟ ਗੁਰੂ ਚਮਤਕਾਰ'(1951), ਭਾਗ ਦੂਜਾ। ਇਹ ਪਹਿਲਾਂ ਟ੍ਰੈਕਟਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੀ ਛਪਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਸਨ।

ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਮੁਲਤਾਨੀ ਰਚਿਤ 'ਜੀਵਨ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ'; ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਸੋਢੀ ਰਚਿਤ 'ਜੀਵਨ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ', 'ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ'; ਭਾਈ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਰਚਿਤ 'ਜੀਵਨ ਦਸ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ' ਆਦਿ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ। ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਹਿਸਟੋਰੀਅਨ ਨੇ 'ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ', 'ਬਾਬਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ', 'ਜੀਵਨ ਬੀਬੀ ਹਰਨਾਮ ਕੌਰ' ਅਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਜੀਵਨੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ। ਡਾ. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਰਚਿਤ 'ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀ ਵਾਲਾ'; ਗਿਆਨੀ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਰਚਿਤ 'ਸ਼ੇਰੇ ਪੰਜਾਬ', 'ਭਾਈ ਤਾਰੂ

ਸਿੰਘ’; ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਰਚਿਤ ‘ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਠੀਕਰੀਵਾਲਾ’, ‘ਗੁਰਦਾਸ ਨੰਗਲ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦ; ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਮੁਸਾਫਿਰ ਰਚਿਤ ‘ਬਾਗੀ ਜਰਨੈਲ’ ਆਦਿ ਵਰਨਣਯੋਗ ਜੀਵਨੀਮੂਲਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਵਾਰਤਕ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਚੋਖਾ ਮਹੱਤਵ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤਾਂ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨੀਆਂ ਲਿਖਣ ਵੱਲ ਵੀ ਖਾਸਾ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਰਗ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ- ਦੁਰਲਭ ਸਿੰਘ ਰਚਿਤ ‘ਨਿਰਭੈ ਯੋਧਾ’, ‘ਸੁਭਾਸ਼ ਚੰਦਰ ਬੋਸ’, ‘ਮੌਲਾਨਾ ਅਬੁੱਲ ਕਲਾਮ ਆਜ਼ਾਦ’; ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੇਠੀ ਰਚਿਤ ‘ਇਤਿਹਾਸ ਨੇਤਾ ਜੀ’; ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਬੀ.ਏ. ਰਚਿਤ ‘ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ’; ਭਾਪਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਰਚਿਤ ‘ਸਾਡੇ ਪਰਧਾਨ’ ਆਦਿ।

ਇੰਨਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਲੇਖਕ ਹਨ, ਜਿੰਨਾਂ ਨੇ ਸ਼ਰਧਾ ਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਬਿਰਤੀ ਅਧੀਨ ਸੰਤਾਂ, ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ, ਗੁਰੂਆਂ ਅਤੇ ਭਗਤਾਂ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ। ਇੰਨਾਂ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਆਮ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਨੂੰ ਪੂਰਿਆਂ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਗਿਆਨੀ ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ ਰਚਿਤ ‘ਗੁੱਝੇ ਹੀਰੇ’, ਦੌਲਤ ਰਾਇ ਰਚਿਤ ‘ਜਨਮਸਾਖੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ’, ਸੰਤ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਖਾਲਸਾ ਰਚਿਤ ‘ਜੀਵਨ ਕਥਾ ਸੰਤ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਜੀ’, ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਵੈਦ ਰਚਿਤ ‘ਮਹਾਦਾਨੀ ਰਾਜਾ ਭੋਜ’, ‘ਤਾਂਤੀਆ ਭੀਲ’; ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਦਾਤਾ ਰਚਿਤ ‘ਪਰਵਾਨੇ’, ‘ਸ਼ਹੀਦ ਦੇਵੀ’, ‘1942 ਦੇ ਬਾਗੀ ਇਨਕਲਾਬੀ’, ‘ਵਤਨ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦ’, ‘ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ’, ‘ਇਨਕਲਾਬੀ ਯੋਧਾ’, ‘ਨੇਤਾ ਜੀ ਸੁਭਾਸ਼ ਚੰਦਰ ਬੋਸ’; ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ ਅਜਬ ਰਚਿਤ ‘ਜੀਵਨ ਚਰਿਤ੍ਰ ਭਾਈ ਸਾਲੋ ਜੀ’; ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਦਰਦੀ ਰਚਿਤ ‘ਜੀਵਨ ਸੰਤ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਜੀ’ ਅਜਿਹੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ।

ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਮੁਨਸ਼ਾ ਸਿੰਘ ਦੁਖੀ ਰਚਿਤ ‘ਜੀਵਨ ਭਾਈ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਵੈਦ’, ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ੋਕ ਰਚਿਤ ‘ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀਵਨੀ ਤੇ ਗੋਸ਼ਟਾਂ’, ‘ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੇ ਸਿਰਤਾਜ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ’ ਅਤੇ ਡਾ. ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਰਚਿਤ ‘ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਜੀਵਨ’ ਆਦਿ ਰਚਨਾਵਾਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ।

1947 ਈ. ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਜੀਵਨੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੋ. ਹਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਰਚਿਤ ‘ਇਕ ਸੁਨਹਿਰੀ ਦਿਲ’ (ਜੀਵਨੀ ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਕਾਲੇਪਾਣੀ); ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰੀਤਲੜੀ ਰਚਿਤ ‘ਪਰਮ ਮਨੁੱਖ’; ਗਿ. ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਰਚਿਤ ‘ਅਮਰ ਨਾਮਾ’, ਡਾ. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਰਚਿਤ ‘ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ’ ਅਤੇ ‘ਸ. ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ’; ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਆਜ਼ਾਦ ਰਚਿਤ ‘ਸ਼ਹੀਦ ਭਗਤ ਸਿੰਘ’, ‘ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਉਸਰਦੀਏ’; ਪ੍ਰੋ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਰਚਿਤ ‘ਜੀਵਨ ਬਿਰਤਾਂਤ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਇ ਜੀ ਤੇ ਗੁਰੂ ਹਰਿਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ’, ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਜਸ ਰਚਿਤ ‘ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨਾਮਧਾਰੀ’, ‘ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਕਾਮਾਗਾਟਾਮਾਰੂ’; ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਰਚਿਤ ‘ਜੀਵਨ ਮਹੰਤ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਜੀ’; ਕੁਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਰਚਿਤ ‘ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ’ ਆਦਿ ਵਰਨਣਯੋਗ ਹਨ।

1960 ਈ. ਤੋਂ ਹੁਣ ਤੱਕ ਜੀਵਨੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਧਾਰਮਕ ਖੇਤਰ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰਨਾਂ ਖੇਤਰਾਂ ਜਿਵੇਂ- ਸਮਾਜਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ, ਸਾਹਿਤਕ ਆਦਿ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖਤਾਂ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਈਆਂ। ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਦਰਦੀ ਰਚਿਤ ‘ਜੀਵਨ ਸੰਤ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਜੀ’; ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਫੁੱਲ ਰਚਿਤ ‘ਇੱਕ ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼’ (ਜੀਵਨੀ ਭਾਈ ਜੋਧ ਸਿੰਘ); ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ ਰਚਿਤ

‘ਪੰਜ ਰਤਨ’; ਗਿਆਨੀ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਰਚਿਤ ‘ਅਣਖੀਲੇ ਬਹਾਦਰ’, ‘ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਜੋਤ’, ‘ਇਤਿਹਾਸਕ ਜੀਵਨੀ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ’, ‘ਸੰਤ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ’;

ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਰਚਿਤ ‘ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ’, ਉਰਮਿਲਾ ਆਨੰਦ ਰਚਿਤ ‘ਧਰੇਕ ਪੁੰਗਰ ਪਈ’; ਗਿਆਨੀ ਭਜਨ ਸਿੰਘ ਰਚਿਤ ‘ਸਾਡੇ ਸ਼ਹੀਦ ਸਾਡੇ ਜਰਨੈਲ’; ਡਾ. ਕਾਲਾ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ ਰਚਿਤ ‘ਨਾਨਕ ਨਿਰੰਕਾਰੀ’; ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ ਐਮ.ਏ. ਰਚਿਤ ‘ਅਕਾਲੀ ਮੋਰਚੇ ਤੇ ਬੱਬਰ’; ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ ਰਚਿਤ ‘ਗੋਬਿੰਦ ਸਾਗਰ’; ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਕਸੇਲ ਰਚਿਤ ‘ਨਾਮਦੇਵ ਜੀਵਨ ਤੇ ਦਰਸ਼ਨ’, ‘ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਰਾਜ ਹੰਸ’; ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ ਰਚਿਤ ‘ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ’, ‘ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ’, ‘ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਤੱਕ’; ਪ੍ਰੋ. ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਰਚਿਤ ‘ਦਸ ਗੁਰੂ ਜੀਵਨ ਤੇ ਸ਼ਖਸੀਅਤ’; ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਦਾਤਾ ਰਚਿਤ ‘ਮਹਾਂਬਲੀ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ’, ਪ੍ਰੋ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਰਚਿਤ ‘ਜੀਵਨ ਬਿਰਤਾਂਤ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ’, ‘ਜੀਵਨ ਬਿਰਤਾਂਤ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ’; ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰੀਤਲੜੀ ਰਚਿਤ ‘ਸਰਬਪੱਖੀ ਨਾਇਕ’; ਡਾ. ਮਹਿੰਦਰ ਕੌਰ ਗਿੱਲ ਰਚਿਤ ‘ਭਾਈ ਜੈਤਾ ਗੁਰੂ ਕਾ ਬੇਟਾ’, ਸੁਖਪਾਲਵੀਰ ਹਸਰਤ ਰਚਿਤ ‘ਸ਼ਹੀਦ ਮੇਜਰ ਸ਼ਿਵਦੇਵ ਸਿੰਘ’, ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਰਚਿਤ ‘ਕੁਸ਼ਤੀ ਦਾ ਧਰੂ-ਤਾਰਾ’, ਨਾਜਰ ਸਿੰਘ ਰਚਿਤ ‘ਮਹਾਤਮਾ’, ਮੇਵਾ ਸਿੰਘ ਸਿੱਧੂ ਰਚਿਤ ‘ਗਿਆਨੀ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦਰਦ :ਜੀਵਨ ਤੇ ਰਚਨਾ’, ‘ਗਿ. ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਮੁਸਾਫਿਰ:ਜੀਵਨ ਤੇ ਰਚਨਾ’; ਅਵਤਾਰ ਕੌਰ ਜਵੰਦਾ ਰਚਿਤ ‘ਮਹਾਨ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸੰਗਰਾਮੀ’; ਪ੍ਰੀਤਮ ਸੈਣੀ ਰਚਿਤ ‘ਸ਼ਹੀਦ ਮਦਨ ਲਾਲ ਢੀਂਗਰਾ’, ਪ੍ਰਿ. ਨਰਿੰਜਨ ਸਿੰਘ ਰਚਿਤ ‘ਜੀਵਨ ਯਾਤਰਾ ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ’, ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਰਚਿਤ ‘ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ’, ਸਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੌਹਰ ਰਚਿਤ ‘ਗਿਆਨੀ ਜੈਲ ਸਿੰਘ’, ‘ਲਾਲਾ ਲਾਜਪਤ ਰਾਏ’; ਅਮਰ ਕੋਮਲ ਰਚਿਤ ‘ਨੇਤਾ ਜੀ ਸੁਭਾਸ਼ ਚੰਦਰ ਬੋਸ’, ‘ਸ਼ਹੀਦ ਭਗਤ ਸਿੰਘ’; ਅਮਰਜੀਤ ਬਟਾਲਵੀ ਰਚਿਤ ‘ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ’(ਅਣਖ ਦੀ ਚਾਦਰ); ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੀਪਕ ਰਚਿਤ ‘ਏਕਤਾ ਦੇ ਮੋਢੀ’, ਆਤਮ ਹਮਰਾਹੀ ਰਚਿਤ ‘ਨਿਆਇ ਮਾਰਤੰਡ’, ਸੁਖਦੇਵ ਮਾਦਪੁਰੀ ਰਚਿਤ ‘ਮਹਾਨ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸੰਗਰਾਮੀ ਰਾਮ ਸਿੰਘ’; ਸੁਖਵਿੰਦਰ ਰਾਮਪੁਰੀ ਰਚਿਤ ‘ਮਿਹਰਬਾਨ ਹੱਥ’(ਜੀਵਨ ਤੇ ਯਾਦਾਂ); ਕਮਲੇਸ਼ ਉੱਪਲ ਰਚਿਤ ‘ਬੀਏਟਰ ਦੇ ਥੰਮ੍ਹ’, ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਭੱਟੀ ਰਚਿਤ ‘ਮਹਾਂਬੀਰ ਹਨੂੰਮਾਨ’; ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਰਚਿਤ ‘ਮਹਾਨ ਭਾਰਤੀ’; ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ ਰਚਿਤ ‘ਜੁਹੂ ਦਾ ਮੋਤੀ’(ਬਲਰਾਜ ਸਾਹਨੀ ਬਾਰੇ); ਧਰਮਪਾਲ ਸਿੰਗਲ ਰਚਿਤ ‘ਜੀਵਨੀ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ’, ‘ਸੁਆਮੀ ਦਯਾਨੰਦ ਸਰਸਵਤੀ’, ‘ਸੁਆਮੀ ਰਾਮ ਤੀਰਥ’; ਸ਼ਿਵ ਨਾਥ ਰਚਿਤ ‘ਭੁੱਲੇ ਵਿਸਰੇ ਲੋਕ’, ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਸ਼ੇਰ ਰਚਿਤ ‘ਮੈਂ ਸੱਚ ਬੋਲਦਾ ਤੇ ਲਿਖਦਾ ਰਿਹਾ’, ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰੇਮ ਰਚਿਤ ‘ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੇ ਪੁੰਜ’, ਬਿਕਰਮਜੀਤ ਨੂਰ ਰਚਿਤ ‘ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ’; ਬ੍ਰਿਜ ਲਾਲ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਰਚਿਤ ‘ਰਾਮ ਕਥਾ’, ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਮੁਸਾਫਿਰ ਰਚਿਤ ‘ਨੇੜਿਓਂ ਤੱਕਿਆ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ’ ਤੇ ‘ਨੇੜਿਓਂ ਤੱਕਿਆ ਗਾਂਧੀ’; ਗਿ. ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਰਚਿਤ ‘ਅਮਰ ਗਾਥਾ’, ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਵਿਰਦੀ ਰਚਿਤ ‘ਮਾਲਵੇ ਦਾ ਅਨਮੋਲ ਹੀਰਾ(ਜੀਵਨੀ ਸੰਤ ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਰਾੜਾ ਸਾਹਿਬ)’; ਨਿੰਦਰ ਘੁਗਿਆਣਵੀ ਰਚਿਤ ‘ਜੀਵਨੀ ਤੇ ਕਲਾ-ਯਮਲਾ ਜੱਟ’, ‘ਕੁੱਲੀ ਵਾਲਾ ਫਕੀਰ(ਜੀਵਨੀ ਪੂਰਨ ਸ਼ਾਹ ਕੋਟੀ’, ‘ਲੋਕ ਗੀਤ ਵਰਗਾ ਹੰਸ(ਹੰਸ ਰਾਜ ਹੰਸ ਬਾਰੇ)’ ਅਤੇ ‘ਸ. ਜਗਦੇਵ ਸਿੰਘ ਜਸੋਵਾਲ ਜੀਵਨ ਤੇ ਸ਼ਖਸੀਅਤ’ ਆਦਿ ਇਸ ਦੌਰ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ।

ਜੀਵਨੀ ਲੇਖਕਾਂ ਵਿੱਚ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰੀਤਲੜੀ ਰਚਿਤ ‘ਪਰਮ ਮਨੁੱਖ’, ‘ਸਰਬਪੱਖੀ ਨਾਇਕ’; ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਰਚਿਤ ‘ਸਪਤ ਸਿੰਗ’ ਅਤੇ ‘ਸਾਚੀ ਸਾਖੀ’(ਜੀਵਨ ਬਿਰਤਾਂਤੀ ਵਾਰਤਕ); ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਰਚਿਤ ‘ਧਰਤੀ ਦੇ ਲਾਲ’; ਐੱਸ.ਐੱਸ. ਅਮੋਲ ਰਚਿਤ ‘ਨਵੀਨ ਅਮੋਲ ਜੀਵਨ’, ‘ਭਾਰਤ ਦੇ ਮਹਾਂਕਵੀ’, ‘ਤਿੰਨ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼’; ਗੁਰਮੁੱਖ ਸਿੰਘ ਮੁਸਾਫਿਰ ਰਚਿਤ ‘ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦ’; ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ ਰਚਿਤ ‘ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮਹਾਨ ਕਲਾਕਾਰ’; ਕੁਲਵੰਤ ਕੌਰ ਰਚਿਤ ‘ਲਾਲ ਅਮੁੱਲੇ’; ਕੰਵਲਜੀਤ ਗਰੋਵਰ ਰਚਿਤ ‘ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਸਤੀਆਂ’; ਡਾ. ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਭੰਡਾਲ ਤੇ ਡਾ. ਕੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਬਿੰਦ ਰਚਿਤ ‘ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਪਾਠੀ’; ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਆਨੰਦ ਰਚਿਤ ‘ਸਮੇਂ ਦੇ ਸੂਰਮੇ’ ਆਦਿ ਵਰਨਣਯੋਗ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ ਵੱਲੋਂ ‘ਮੋਨੋਗ੍ਰਾਫ ਲੜੀ’ ਅਧੀਨ ਕਈ ਲੇਖਕਾਂ ਤੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਰਚਨਾ ਬਾਰੇ ਮੋਨੋਗ੍ਰਾਫ ਲਿਖਵਾਏ ਗਏ। ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਖੇਪ ਜੀਵਨ, ਸਾਹਿਤ ਸੇਵਾ ਅਤੇ ਸਮੁੱਚੇ ਯੋਗਦਾਨ ਬਾਰੇ ਸਾਹਿਤਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਮੁੱਲਵਾਨ ਸਮੱਗਰੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ 100 ਤੋਂ ਵੱਧ ਮੋਨੋਗ੍ਰਾਫ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਸ਼ਿਵ ਕੁਮਾਰ ਬਟਾਲਵੀ:ਜੀਵਨ ਤੇ ਰਚਨਾ-ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ; ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀਵਨ ਤੇ ਰਚਨਾ-ਤਖਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਬਲਬੀਰ ਕੌਰ; ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ:ਜੀਵਨ ਤੇ ਰਚਨਾ-ਫੌਜਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ; ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ:ਜੀਵਨ ਤੇ ਰਚਨਾ-ਭਾਈ ਜੋਧ ਸਿੰਘ; ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀਵਨ ਤੇ ਰਚਨਾ-ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ; ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ:ਜੀਵਨ ਤੇ ਰਚਨਾ-ਡਾ. ਸਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ; ਸ.ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ:ਜੀਵਨ ਤੇ ਰਚਨਾ-ਡਾ. ਕੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ; ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ:ਜੀਵਨ ਤੇ ਪ੍ਰਤਿਭਾ-ਡਾ. ਕੁਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਧੀਰ; ਸੂਬਾ ਸਿੰਘ:ਜੀਵਨ ਤੇ ਰਚਨਾ-ਭਗਵੰਤ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ।

ਉਪਰੋਕਤ ਜੀਵਨੀਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਅਨੁਵਾਦਿਤ ਜੀਵਨੀਆਂ ਵੀ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ‘ਇਬਰਾਹਿਮ ਲਿੰਕਨ’ ਅਨੁ. ਅਮਰ ਸਿੰਘ, ‘ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ-ਮੁੜ ਸੂਰੇ ਗੁਲਾਬ ਦੀ ਮਹਿਕ’ ਅਨੁ. ਅਜੀਤ ਕੌਰ, ‘ਲਿੰਡਨ ਬੀ ਜਾਨਸਨ’ ਅਨੁ. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਦਾਤਾ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਾਂ ਹਨ।

ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਬਹੁਪੱਖੀ ਜੀਵਨੀਆਂ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੌਰਾਨ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਵਿਵਿਧ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ।

ਅਭਿਆਸ-ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਦੌਰ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨੀਆਂ ਨਾਲ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਕਰਾਓ।
2. ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ ਵੱਲੋਂ ‘ਮੋਨੋਗ੍ਰਾਫ ਲੜੀ’ ਅਧੀਨ ਕਿਹੜੇ ਲੇਖਕਾਂ ਤੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਰਚਨਾ ਬਾਰੇ ਮੋਨੋਗ੍ਰਾਫ ਲਿਖਵਾਏ ਗਏ ?
3. ਪੰਜਾਬੀ ਜੀਵਨੀ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਉਪਰ ਸੰਖੇਪ ਨੋਟ ਲਿਖੋ।

੩. ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ

ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਵਾਰਤਕ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਵਿਧਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਵੈ ਬਿਰਤਾਂਤ/ਆਤਮ ਵਰਨਣ ਨਾਲ ਹੈ। ਇਹ ਅਜਿਹੀ ਵਿਧਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਲੇਖਕ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ-ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਖਾਸ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੁਨਰ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮੰਤਵ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਉਸਦੇ ਜੀਵਨ ਅਨੁਭਵ ਤੋਂ ਸੋਧ/ਅਗਵਾਈ ਲਈ ਜਾ ਸਕੇ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਨੇ ਇਸ ਵਿਧਾ ਨੂੰ 'ਯਥਾਰਥ ਤੋਂ ਯਥਾਰਥ ਤੱਕ ਦਾ ਅਮਲ' ਕਿਹਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਵੈ ਜੀਵਨੀਕਾਰ ਜੀਵਨ ਵਿਚਲੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ, ਉਪਲਬਧੀਆਂ, ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਆਦਿ ਹਰੇਕ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਕਰਨ ਦਾ ਉੱਦਮ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਰਚਨਾ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਪਰੰਪਰਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਵਿੱਚ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ 'ਮੇਰੀ ਦੁਨੀਆ' ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ 1949 ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਦਾ ਮਾਣ ਹਾਸਿਲ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਨਾਵਲਕਾਰ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਕਈ ਪੱਖ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ ਹਨ। ਲੇਖਕ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ੧੯47 ਦੀ ਵੰਡ ਦੇ ਦਰਦਨਾਕ ਹਾਲਾਤਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ 'ਆਰਸੀ' ਸਫਲ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਵਰ੍ਹਾ 1958 ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ 14 ਕਾਂਡਾਂ ਵਿੱਚ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀਕਾਰ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵਨ-ਬਿਰਤਾਂਤ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਆਰਥਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ, ਸਮਾਜਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਹਾਲਾਤਾਂ ਆਦਿ ਦਾ ਵੀ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਉੱਤਮ ਦਰਜੇ ਦਾ ਮਾਣ ਹਾਸਿਲ ਹੈ।

ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰੀਤਲੜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ—'ਮੇਰੀ ਜੀਵਨ ਕਹਾਣੀ'(1959), 'ਮੰਜ਼ਿਲ ਦਿੱਸ ਪਈ'(1964), ਅਤੇ 'ਮੇਰੀ ਜੀਵਨ ਕਹਾਣੀ'(1978)। ਇਹਨਾਂ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀਆਂ 'ਚ ਲੇਖਕ ਨੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਉਸ ਦਾ ਪਿਆਰ ਫਲਸਫਾ, ਪੂਰਬ-ਪੱਛਮ ਦੀਆਂ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤ, ਨਵੇਂ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਸੰਚਾਰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਆਦਿ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਦੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਉਸਦੀ ਕਾਵਿਮਈ ਸ਼ੈਲੀ ਪ੍ਰਪੱਕ ਗੱਦਕਾਰ ਹੋਣ ਦਾ ਮਾਣ ਬਖਸ਼ਦੀ ਹੈ।

ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ 'ਕੁਝ ਹੱਡ ਬੀਤੀ, ਕੁਝ ਜੱਗਬੀਤੀ' 1966 ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਲੇਖਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਰਲ ਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖੀ ਇਸ ਸਵੈ ਜੀਵਨੀ ਵਿੱਚੋਂ ਲੇਖਕ ਦੇ ਆਚਰਨ, ਦਲੇਰੀ ਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਗਦਰੀ ਬਾਬਾ ਸੋਹਨ ਸਿੰਘ ਭਕਨਾ ਦੀ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ 'ਜੀਵਨ ਸੰਗਰਾਮ' 1967 ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਬਾਬਾ ਭਕਨਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਨੂੰ 25 ਕਾਂਡਾਂ ਵਿੱਚ ਕਲਮਬੱਧ ਕੀਤਾ

ਹੈ। ਇਹ ਰਚਨਾ 70 ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਪੜਾਅ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਮਿਹਨਤਕਸ਼ ਜਮਾਤ ਦੀ ਭਾਰਤੀ-ਅਮਰੀਕੀ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ 'ਚ ਹੁੰਦੀ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਨੂੰ ਵੀ ਉਲੀਕਿਆ ਹੈ। ਆਜ਼ਾਦੀ ਵੰਡ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵੀ ਸਿਰਜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਲਿਖਤ ਢੰਗ

ਸਰਲ, ਸਾਦਾ ਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ। 'ਮੇਰਾ ਆਪਣਾ ਆਪ' ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ-ਦੇਸ਼ ਭਗਤ ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਗੜਗੱਜ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਉਪਰੰਤ 1969 'ਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਈ। ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਵਿੱਚ ਇਨਕਲਾਬੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਬੋਲੀ ਬੜੀ ਸਰਲ ਹੈ। ਪਿੰ. ਨਿਰੰਜਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ 'ਜੀਵਨ ਵਿਕਾਸ' 1970 ਈ. ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਲੇਖਕ ਨੇ ਵਿੱਦਿਆ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸੁਹਿਰਦ ਅਧਿਆਪਕ ਵਾਲੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਧਿਕ ਵਰਨਣ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਬਲਰਾਜ ਸਾਹਨੀ ਦੀ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ 'ਮੇਰੀ ਫਿਲਮੀ ਆਤਮ ਕਥਾ' ਸੰਨ 1974 'ਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਾਮਰਾਜ ਤੇ ਦੂਜੇ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਆਜ਼ਾਦੀ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀਕਾਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਫਿਲਮੀ ਜਗਤ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਸਰੋਤ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਲਿਖਤ ਵਿਚਲੀ ਵਰਨਾਤਮਕ ਸ਼ੈਲੀ ਯਥਾਰਥਕ ਰੂਪ 'ਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਈ ਹੈ। ਜਗਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਦੌੜਾਕ ਮਿਲਖਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ 'ਫਲਾਇੰਗ ਸਿੱਖ' 1975 'ਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ਮਈ ਪੜਾਅ ਨੂੰ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਤਸਵੀਰਾਂ ਨਵੀਂ ਦਿੱਖ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। 23 ਕਾਂਡਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿਰਜੀ ਇਸ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਖੇਡ ਰੁਚੀਆਂ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਨਾ ਹੈ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੀ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ 'ਰਸੀਦੀ ਟਿਕਟ'(1976) ਸਾਹਿਤਕ ਹਲਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕਾਫ਼ੀ ਚਰਚਿਤ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਲੇਖਿਕਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਤਜਰਬਿਆਂ, ਸਫਲਤਾਵਾਂ, ਅਸਫਲਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਯਥਾਰਥਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਸਮੇਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਨੇ ਸੁਚੱਜੀ, ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੇ ਕਲਾਤਮਕ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਗੁਰਮਤਿ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਪ੍ਰੋ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ 'ਮੇਰੀ ਜੀਵਨ ਕਹਾਣੀ'(1977) ਦਾ ਸੰਪਾਦਨ ਪ੍ਰੋ. ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੀਤਾ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਨਿੱਜੀ ਜੀਵਨ ਤੇ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਰਿਪੇਖ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਤਵੱਜੋਂ ਦਿੱਤੀ। ਵਾਰਤਕ ਸ਼ੈਲੀ ਢੁੱਕਵੀਂ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਲੋਕਧਾਰਾ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਡਾ. ਸੁਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਵਣਜਾਰਾ ਬੇਦੀ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀਆਂ ਹਨ। 'ਅੱਧੀ ਮਿੱਟੀ ਅੱਧਾ ਸੋਨਾ'(1979), 'ਮੇਰੇ ਰਾਹਾਂ ਦੇ ਰੰਗ'(1982), 'ਮੇਰਾ ਨਾਨਕਾ ਪਿੰਡ'(1984) ਤੇ 'ਗਲੀਏ ਚਿਕੜ ਦੂਰਿ ਘਰ'(1985)। ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕਰਤਾ ਨੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ, ਲੋਕਧਾਰਕ ਜੀਵਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਅਪਨਾਇਆ ਹੈ। ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਹਨ, ਪਰ ਲੋਕਧਾਰਾਈ ਪੱਖਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤਾਤ ਹੈ। ਅਲੰਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਸ਼ੈਲੀ 'ਚ ਸਿਰਜੀਆਂ ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਪੌਠੋਹਾਰੀ ਆਂਚਲਿਕਤਾ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਚਿਤਰਨ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਵੀ ਦੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਦਲੀਪ ਕੌਰ ਟਿਵਾਣਾ ਦੀਆਂ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀਆਂ 'ਨੰਗੇ ਪੈਰਾਂ ਦਾ ਸਫਰ' ਅਤੇ 'ਪੀਲੇ ਪੱਤਿਆਂ ਦੀ

ਦਾਸਤਾਨ' ਦਾ ਵੀ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਸਾਹਿਤ 'ਚ ਖਾਸ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਬਚਪਨ ਪਰਿਵਾਰਕ ਤੇ ਹੋਰ ਸਾਹਿਤਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣੀ ਹੈ। 'ਪੂਛਤੇ ਹੋ ਤੋ ਸੁਣੋ' ਉਸ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਹੈ। ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਰਲ ਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਹੈ। ਕਿਤੇ- ਕਿਤੇ ਮਲਵਈ ਰੰਗ ਦੀ ਭਾਅ ਵੀ ਮਾਰਦੀ ਹੈ। ਨਾਵਲੀ ਸ਼ੈਲੀ ਪਾਠਕ ਮਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਪੂਰੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰੱਖਦੀ ਹੈ।

ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ ਦੀ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ 'ਨੰਗੀ ਧੁੱਪ' ਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਚਰਚਾ ਹੋਈ। ਯਥਾਰਥਕ ਸ਼ੈਲੀ 'ਚ ਲਿਖੀ ਗਈ ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਨਿੱਜੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਉਹ ਮਸਲੇ/ਸਰੋਕਾਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ, ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਹਸ-ਦਲੇਰੀ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗਾਰਗੀ ਨੇ ਅਜਿਹੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਬੇਬਾਕ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਰੰਗਮੰਚ, ਸਿਨੇਮਾ ਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਹਸਤੀਆਂ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾਵਕ ਹੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੋਸ਼ੀ ਦੀ ਆਤਮਕਥਾ 'ਮੇਰੇ ਪੱਤੇ ਮੇਰੀ ਖੇਡ'(1981) ਵਿੱਚ ਲੇਖਕ ਨੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਤਾਸ਼ ਦੇ ਪੱਤੇ ਦੀ ਖੇਡ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾਇਆ ਹੈ। ਲਿਖਣ ਢੰਗ ਆਪ ਮੁਹਾਰਾ ਹੈ, ਸੋ ਪਾਠਕ ਰਚਨਾ ਨਾਲ ਨੇੜੇ ਦੀ ਸਾਂਝ ਬਣਾਈ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।

ਅਜੀਤ ਕੌਰ ਦੀ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ 'ਖਾਨਾ ਬਦੋਸ਼'(1982) ਬੜੀ ਬੇਬਾਕ ਸ਼ੈਲੀ 'ਚ ਲਿਖੀ ਗਈ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਵਿੱਚ ਨਾਰੀ ਸੰਕਟ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਕਰਕੇ ਸਮੁੱਚੀ ਨਾਰੀ ਜਾਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਕੌੜੀਆਂ ਹਕੀਕਤਾਂ ਨੂੰ ਵਿਅੰਗਾਤਮਕ ਲਹਿਜ਼ੇ 'ਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। 'ਕੂੜਾ ਕਬਾੜਾ'(1997) ਉਸ ਦੀ ਹੋਰ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਭਾਗਾਂ 'ਚ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਵਿਉਂਤਣ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਗਿਆਨੀ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ 'ਮੇਰੀ ਜੀਵਨ ਕਹਾਣੀ'(1982) ਵਿੱਚ ਲੇਖਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ, ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀਆਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ। ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਬਾਰੇ ਵੀ ਜਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰੰਧਾਵਾ ਦੀ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ 'ਆਪ ਬੀਤੀ'(1983) ਵਿੱਚ ਲੇਖਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮੁੱਢਲੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਦਿੰਦਿਆਂ ਸਮਕਾਲੀਨ ਸਥਿਤੀਆਂ-ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਲੇਖਕ ਨੇ ਲੋਕਧਾਰਾ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਬਾਰੇ ਵੀ ਭਾਵਪੂਰਤ ਵਿਵਰਨ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕਾਂਗੜੇ ਦੀ ਚਿੱਤਰਕਲਾ, ਲੋਕਕਲਾ ਤੇ ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਰੋਚਕ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਾਵਲਕਾਰ ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ ਦੀ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ 'ਵੇਖੀ ਮਾਣੀ ਦੁਨੀਆਂ'(1983) ਵਿੱਚ ਸੀਤਲ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ-ਆਚਰਨ ਬਾਰੇ ਤੱਥ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਉਸਨੇ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਢਾਡੀ ਤੋਂ ਕਿਵੇਂ ਗੀਤਕਾਰ, ਨਾਵਲਕਾਰ, ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਬਣਿਆ। ਰਚਨਾ ਵਿਚਲੇ ਧਾਰਮਕ, ਇਤਿਹਾਸਕ ਹਵਾਲੇ ਸਮਕਾਲੀ ਚਿਤਰਨ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੁੱਗਲ ਦੀ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ 'ਕਿਸ ਪਹਿ ਖੋਲ੍ਹ ਗਠੜੀ'(1995) ਦਾ ਵੀ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਖਾਸ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਇਹ ਰਚਨਾ ਪਹਿਲਾਂ ਜੱਗਬਾਣੀ ਅਖਬਾਰ ਵਿੱਚ ਲੜੀਵਾਰ ਛਪਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ 16 ਅਧਿਆਇ ਹਨ, ਜੋ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਾਂਗ ਜਾਪਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਲੇਖਕ ਨੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿੱਚ

ਆਏ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਵੀ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰੋ. ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ 'ਮੇਰਾ ਜੀਵਨ ਪੰਧ'(1989) ਵਿੱਚ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸਮਕਾਲ ਤੱਕ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਤੀਰਥ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਦੇ ਵਰਨਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸਾਹਿਤਕ ਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮੇਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ ਦੀ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ 'ਮਲ੍ਹੇ ਝਾੜੀਆਂ'(1989) 31 ਕਾਂਡਾਂ ਵਿੱਚ ਰਚੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਲੇਖਕ ਨੇ ਦੋਸਤ ਮਿੱਤਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸਾਹਿਤਕ ਚੇਟਕ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਲੇਖਕ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਿਰਜਨ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਬਾਰੇ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਲਿਖਣ ਸ਼ੈਲੀ ਰੋਚਕ ਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ। 'ਪੈਂਡਾ' ਉਸਦੀ ਇੱਕ ਹੋਰ ਆਤਮ ਕਥਾ ਹੈ।

ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਰਚਿਤ 'ਉਮਰ ਦਾ ਪੰਧ' ਜਿਲਦ 1 ਅਤੇ ਜਿਲਦ 2 ਉਪਲੱਬਧ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇੰਨਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਿਮਰਤੀਆਂ ਹਾਜ਼ਰ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਇੰਨਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਜੋਂ ਵਾਚਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇੰਨਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਬਚਪਨ, ਜਵਾਨੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਅਕਾਦਮਿਕ-ਸਾਹਿਤਕ ਮੰਡਲ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਘਰੇਲੂ ਜੀਵਨ, ਅਧਿਐਨ ਤੇ ਅਧਿਆਪਨ, ਰਾਜਸੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਇਹ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਦਾ ਦਰਜਾ ਰੱਖਦੀਆਂ ਹਨ।

ਡਾ. ਐੱਸ ਤਰਸੇਮ ਦੀ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ 'ਕੱਚੀ ਮਿੱਟੀ ਪੱਕਾ ਰੰਗ'(1990) ਵਿੱਚ ਰਚਨਾਕਾਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬਚਪਨ ਨੂੰ ਜਿਆਦਾ ਉਘਾੜਿਆ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਉੱਤੇ ਪਏ ਪਰਿਵਾਰਕ, ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤਵੱਜੋ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪਹਿਲਵਾਨ ਤੇ ਫਿਲਮੀ ਹਸਤੀ ਦਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ 'ਮੇਰੀ ਆਤਮ ਕਥਾ'(1990) ਵਿੱਚ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਲੇਖਕ ਨੇ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਰੀਬੀ ਵਿੱਚੋਂ ਉੱਠਕੇ ਹੈਰਾਨੀਜਨਕ ਤਰੱਕੀ ਕੀਤੀ। ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਰਾਹੀਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ 'ਮੈਂ ਕਿਵੇਂ ਜੀਵਿਆ' ਨੂੰ ਕ੍ਰਮਵਾਰ 1991, 1993, 1995 ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਬਚਪਨ, ਨਾਨਕੇ ਪਿੰਡ, ਨੌਕਰੀ, ਵਿਆਹ, ਆਦਿ ਸੰਬੰਧੀ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਿਆਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਉਤਰਾਅ-ਚੜ੍ਹਾਅ ਸੰਬੰਧੀ ਵੀ ਵੇਰਵੇ ਦਿੱਤੇ ਹਨ।

ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ 'ਚੋਲਾ ਟਾਕੀਆਂ ਵਾਲਾ'(1994) ਆਰਸੀ(ਮਾਸਿਕ ਪੱਤਰ) ਵਿੱਚ ਛਪਦੀ ਰਹੀ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਲੇਖਕ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਦੁਖਾਂਤਕ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਰੋਚਕ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਮੁਹਾਵਰੇਦਾਰ ਹੈ। ਕੈਲਾਸ਼ਪੁਰੀ ਦੀ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ 'ਬਾਰਿ ਜਾਉ ਲੱਖ ਬੇਰੀਆਂ'(1996) ਵਿੱਚ ਲੇਖਿਕਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬਚਪਨ, ਕਲਾ, ਸੰਗੀਤ ਸ਼ੌਂਕ, ਵਿਆਹ, ਮੁੱਖਮਈ ਦੰਪਤੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਨਾਲ ਸਾਹਿਤਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਸਰਦਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੌਹਲ ਦੀ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ 'ਰੰਗਾਂ ਦੀ ਗਾਗਰ'(1997) ਲੇਖਕ ਦੀਆਂ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਮੂਲਕ ਝਾੜੀਆਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਵਾਪਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹਿੱਸਾ ਬਣੀਆਂ ਹਨ। ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਧੀਰ ਦੀ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ 'ਬ੍ਰਹਿਸਪਤੀ'(1998) ਦਾ ਕੁਝ ਹਿੱਸਾ ਪਹਿਲਾਂ 'ਪ੍ਰੀਤਲੜੀ' ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਛਪ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਲੇਖਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਮੁੱਖ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਦਿਲ ਦੀ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ

‘ਦਾਸਤਾਨ’(1998) ਵਿੱਚ ਰਚਨਾਕਾਰ ਨੇ ਨਕਸਲਬਾੜੀ ਲਹਿਰ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਤਰਜ਼ੀਹ ਦਿੰਦਿਆਂ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਬਚਿੰਤ ਕੌਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ‘ਪਗਡੰਡੀਆਂ’(1998) ਵਿੱਚ ਆਪਣੀਆਂ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਨੂੰ ਅਪਨਾਉਂਦਿਆਂ ਸੱਚੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀਆਂ ‘ਨਿਆਨ ਮੱਤੀਆਂ’(1999) ਅਤੇ ‘ਦੂਜੀ ਦੇਹੀ’(2000) ਹਨ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਲੇਖਕ ਨੇ ਆਪਣੀ ਯਾਦਾਸ਼ਤ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕੌੜੇ-ਮਿੱਠੇ ਅਨੁਭਵ ਬਿਆਨ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਗਟ ਸਿੰਘ ਸਿੱਧੂ ਦੀ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ‘ਬੁੰਦ ਬੁੰਦ ਡੁੱਲ੍ਹਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ’(2001) ਵਿੱਚ ਲੇਖਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੇਂਡੂ ਜੀਵਨ, ਜਵਾਨੀ, ਮਾਪੇ ਤੇ ਕਲਮ ਨਾਲ ਸਾਂਝ ਬਾਰੇ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ‘ਮੌਜ ਮੇਲਾ’(2004) ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਅਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀਪਕ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਪਿੰਡ, ਸਕੂਲ, ਵਿੱਦਿਆ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਵਰਨ ਰੌਚਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀਆਂ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰਯੋਗ ਹਨ, ਜਿੰਨਾਂ ‘ਚੋਂ ‘ਨੀਲੀ ਦਸਤਾਰ ਦੀ ਦਾਸਤਾਨ’ (ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੇਠੀ), ‘ਜੀਣਾ ਵੀ ਇੱਕ ਅਦਾ ਹੈ’(ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਡੁੱਲ), ‘ਸੱਚੇ ਮਾਰਗ ਚਲਦਿਆਂ’(ਪ੍ਰਭਜੋਤ ਕੌਰ), ਛਾਂਗਿਆ ਰੁੱਖ’(ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇਕੀ), ‘ਹਮ ਹੈ ਗਿਆਨਗੀਨ ਅਗਿਆਨੀ’(ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ) ਆਦਿ ਵਰਣਨਯੋਗ ਨਾਂ ਹਨ।

ਕੁਝ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ ਵੀ ਉਪਲਬਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ- ਜਿਵੇਂ ‘ਸਤਿ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਯਤਨ’(ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ) ਅਨੁਵਾਦਕ ਪ੍ਰਿੰ. ਨਿਰੰਜਨ ਸਿੰਘ, ‘ਆਤਮ ਕਥਾ’(ਡਾ. ਰਾਜੇਂਦਰ ਪ੍ਰਸਾਦ) ਪੰਜਾਬੀ ਅਨੁਵਾਦ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ, ‘ਮੇਰਾ ਬਚਪਨ’(ਰਾਬਿੰਦਰ ਨਾਥ ਟੈਗੋਰ) ਅਨੁਵਾਦ ਕੁਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਆਦਿ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ ਨੇ ਕੁਝ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਸਾਹਿਤਕ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀਆਂ ਵੀ ਲਿਖਵਾਈਆਂ ਹਨ। ਜਿੰਨਾਂ ‘ਚੋਂ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਡੁੱਲ, ਰੋਸ਼ਨ ਲਾਲ ਅਹੂਜਾ, ਬਿਜ ਲਾਲ ਸ਼ਾਸਤਰੀ, ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ, ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ, ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੇਠੀ, ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੁੱਗਲ, ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇਕੀ, ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨਰੂਲਾ, ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਾਂ ਹਨ।

ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਵਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਵਿਲੱਖਣ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਧਾ ਵਿੱਚ ਉਚੇਰੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਹਨ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਵਧੀਆ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੀ ਆਸ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਅਭਿਆਸ-ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਦੌਰ ਦੀਆਂ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀਆਂ ਦਾ ਵਿਵਰਨ ਦਿਉ।
2. ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ ਵਲੋਂ ਕਿਹੜੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਸਾਹਿਤਕ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀਆਂ ਲਿਖਵਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ? ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
3. ਪੰਜਾਬੀ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਉਪਰ ਸੰਖੇਪ ਨੋਟ ਲਿਖੋ।

੪. ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ

ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਜਿਗਿਆਸਾ, ਉਤਸੁਕਤਾ, ਸੂਚਨਾ, ਗਿਆਨ, ਵਿਚਿੱਤਰਤਾ, ਵਰਨਣ, ਬਿਰਤਾਂਤ ਆਦਿ ਅਜਿਹੇ ਗੁਣ ਹਨ, ਜਿੰਨਾਂ ਸਦਕਾ ਲੇਖਕ ਪਾਠਕ ਉੱਤੇ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਣ ਵਿੱਚ ਕਾਮਯਾਬੀ ਹਾਸਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੈਰ-ਸਪਾਟੇ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਇਹ ਵਿਧਾ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਭੂਗੋਲਿਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ, ਆਰਥਕ, ਧਾਰਮਕ ਆਦਿ ਪੱਖਾਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ 'ਚ ਪਈ ਘੁੱਮਕੜ ਬਿਰਤੀ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੱਖੋਂ-ਪਰੋਖੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਸਾਹਿਤ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਚਰਚਾ ਕਰਦਿਆਂ ਸਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਸਾਹਿਤ' ਵਿੱਚ ਇਸ ਨੂੰ ਚਾਰ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ-

1. 1900-1930
2. 1931-9147
3. 1948- 1975
4. 1976-2004

ਸਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਦੀ ਰਚਨਾ 'ਪਹਾੜੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦਾ ਸਫ਼ਰ'(1906) ਨੂੰ ਮੋਢੀ ਰਚਨਾ ਮੰਨਣ ਦਾ ਸੁਝਾਉ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਇੰਝ ਹੀ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਰਚਨਾਵਾਂ 'ਵਲਾਇਤ ਦਾ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ'(1907) ਅਤੇ 'ਵਲਾਇਤ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ'(1908) ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ। ਇੰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਪੱਤਰ ਅਤੇ ਡਾਇਰੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਹੈ, ਜਦਕਿ ਦੂਜਾ ਸੰਖੇਪ ਹੈ।

'ਬਰਮਾ ਦੀ ਸੈਰ' ਵਿੱਚ ਭਾਈ ਸੂਰਜ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬਰਮਾ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਪੰਥ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ-ਧਾਰਮਕ ਸੁਧਾਰ ਲਈ ਕੀਤੀ ਗਈ ਯਾਤਰਾ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ ਸੇਵਕ ਰਚਿਤ 'ਜਾਪਾਨ ਦੀ ਝਾਕੀ' ਦਾ ਲਘੂ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਵੀ ਵਰਨਣਯੋਗ ਹੈ, ਇਹ ਸੰਖੇਪ ਆਕਾਰ ਅਤੇ ਮੁਢਲੇ ਯਤਨ ਸਦਕਾ ਇਕ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਵਜੋਂ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਪਾਉਂਦਾ।

ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਨੌਰੰਗ ਨੇ 'ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਸੈਰ' ਵਿੱਚ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਮੁਲਕਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਸੈਰ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਥਾਵਾਂ ਦੀ ਭੂਗੋਲਿਕ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਾਕਫੀਅਤ ਕਰਾਈ ਗਈ ਹੈ।

ਪਹਿਲੇ ਦੌਰ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਫ਼ਰਨਾਮਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ-ਰੂਪ ਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਘੱਟ-ਵਿਕਸਤ ਰੂਪ ਹੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਮੁੱਢਲੇ ਯਤਨ ਵਿਕਾਸ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਕਮਲਾ ਅਕਾਲੀ ਰਚਿਤ 'ਮੇਰਾ ਵਲੈਤੀ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ' ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਉੱਤਮ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਹੈ, ਜੋ 1933 ਈ. ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਇੰਗਲੈਂਡ, ਫਰਾਂਸ, ਜਰਮਨੀ, ਸਵਿੱਟਜ਼ਰਲੈਂਡ ਅਤੇ ਇਟਲੀ ਦੇ ਸਫ਼ਰ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਅੰਕਿਤ ਹਨ। ਉਸ ਦੇ ਹੋਰ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ 'ਸੈਲਾਨੀ ਦੇਸ ਭਗਤ'(1955 ਈ) ਅਤੇ 'ਮੇਰਾ ਆਖਰੀ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ' ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਏ।

ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਸਹਿਰਾਈ ਦੇ 'ਆਪਣਾ ਦੇਸ਼' ਅਤੇ 'ਇਕ ਝਾਤ ਸੋਵੀਅਤ ਰੂਸ ਤੇ' ਦੋ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਰੂਸੀ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਰਾਜਸੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਰਚਿਤ 'ਫਰਾਂਸ ਦੀਆਂ ਰਾਤਾਂ' ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਵਿੱਚ ਯੁੱਧ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਤਜਰਬਿਆਂ ਨੂੰ ਯਾਦਾਂ ਅਤੇ ਜੀਵਨੀਮੂਲਕ ਪੱਖਾਂ ਸਹਿਤ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਪਰੋਕਤ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਸਮਾਜਾਂ ਅਤੇ ਮੁਲਕਾਂ ਦੀ ਪਰਸਪਰ ਤੁਲਨਾ ਵੱਲ ਵਧੇਰੇ ਰੁਚਿਤ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਸਮਾਜਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਕਾਰਵਿਹਾਰ ਦੇ ਵੇਰਵਿਆਂ ਨੂੰ ਉਘਾੜਨ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਸਫਲ ਹਨ।

ਨਰਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ 'ਦੇਸਾਂ ਪਰਦੇਸਾਂ ਵਿੱਚੋਂ'(1949) ਅਤੇ 'ਮੇਰਾ ਰੂਸੀ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ'(1960) ਸਫ਼ਰਨਾਮਿਆਂ ਵਿੱਚ ਚਿੱਠੀ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਸਫ਼ਰ ਦੇ ਵੇਰਵਿਆਂ ਨੂੰ ਉਘਾੜਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚਲੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ 1944-1948 ਦੀ ਦੂਜੀ ਸੰਸਾਰ ਜੰਗ ਦੇ ਯਥਾਰਥਕ ਵੇਰਵੇ ਅੰਕਿਤ ਹਨ। ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸੈਨਿਕ ਸੇਵਾ ਦੌਰਾਨ ਕਈ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਖੇ ਜਾਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਫੇਰੀਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਕਈ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਲਿਖੇ। ਜਿੰਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ 'ਪੈਰਿਸ ਦੇ ਪੋਰਟਰੇਟ' ਇੱਕ ਸਫਲ ਰਚਨਾ ਹੈ।

ਤਿਲੋਚਨ ਸਿੰਘ ਨੇ 'ਕੁਝ ਮੁੱਢਲੇ ਸਫ਼ਰ' ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ, ਹਿਮਾਚਲ, ਰਾਜਸਥਾਨ ਦੇ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਦੇ ਸਫ਼ਰ ਬਾਰੇ ਸੰਖਿਪਤ ਵੇਰਵਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀਆਂ ਦੋ ਹੋਰ ਰਚਨਾਵਾਂ 'ਅੱਧਾ ਚੱਕਰ'(1970) ਅਤੇ 'ਨਵਾਂ ਚੱਕਰ'(1973) ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਕੇ ਇਕ ਇਕੱਠੀ ਪੁਸਤਕ 'ਦੇਸ ਪ੍ਰਦੇਸ ਦੇ ਸਫ਼ਰ' 1975 ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤੀ।

ਡਾ. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦੋ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਹਨ- 'ਅਫਗਾਨੀਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮਹੀਨਾ'(1954) ਅਤੇ 'ਅਫਗਾਨੀਸਤਾਨ ਦਾ ਸਫ਼ਰ' (1958)। ਲੇਖਕ ਨੇ ਅਫਗਾਨੀਸਤਾਨ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ, ਉੱਥੋਂ ਦੀਆਂ ਵਿੱਦਿਅਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਥਾਨਾਂ, ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਆਂ, ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਵੀ ਚੰਗੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਖੋਜ ਦੇ ਕਈ ਪੱਖ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਲਿਖਣ ਦੀ ਰੁਚੀ ਨੂੰ ਵੀ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਸ.ਸ. ਅਮੋਲ ਨੇ 'ਅਮੋਲ ਯਾਤਰਾ' ਵਿੱਚ ਮਲਾਇਆ ਦੇਸ ਦੀ 27 ਦਿਨ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਦੌਰਾਨ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਰੌਚਕ ਵਰਨਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਉੱਤੋਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ, ਸਿੱਖ ਤੇ ਮਲਵਈ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਮਾਜਕ ਜਿੰਦਗੀ ਦੀ ਝਲਕ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਹੋਈ ਹੈ। ਸ.ਸ. ਅਮੋਲ ਦੀ ਇੰਗਲੈਂਡ ਯਾਤਰਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ 'ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੀ ਯਾਦ' ਵਿੱਚ ਪਾਤਰ ਵਰਨਣ ਅਤੇ ਚਰਿਤਰ ਚਿਤਰਣ ਸੁਚੱਜੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਸੋਹਨ ਸਿੰਘ ਜੋਸ਼ ਨੇ 'ਮੇਰੀ ਰੂਸ ਯਾਤਰਾ' ਵਿੱਚ ਰੂਸ ਦਾ ਬੜਾ ਭਾਵੁਕ ਤੇ ਮੋਹ ਭਰਿਆ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਰੂਸੀ ਸਮਾਜ, ਸਮਕਾਲੀਨ ਸਥਿਤੀਆਂ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਸ਼ਰਧਾ ਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ

ਚਿਤ੍ਰਣ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦਰਦ ਨੇ ਬ੍ਰਿਜ ਭੂਮੀ ਤੇ ਮਲਾਇਆ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਦੋ ਯਾਤਰਾਵਾਂ-1937 ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਿਜ ਭੂਮੀ ਅਤੇ 1938 ਵਿੱਚ ਮਲਾਇਆ ਦੇ ਵਿਵਰਨ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਇਸ ਯਾਤਰਾ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਦੇਸ਼ ਪਿਆਰ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਲਈ ਵੀ ਉਤਸ਼ਾਹ ਜਗਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਮਥਰਾ, ਕਲਕੱਤਾ, ਰੰਗੂਨ, ਪੀਨਾਂਗ, ਕੁਆਲਾਲੰਪੁਰ, ਸਿੰਗਾਪੁਰ, ਮਲੇਸ਼ੀਆ, ਬਰੁਮਾ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸਤਾਰਪੂਰਵਕ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਾਰਤਕਕਾਰ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰੀਤਲੜੀ ਦਾ ਵੱਡਮੁੱਲਾ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਹੈ- 'ਦੁਨੀਆ ਇੱਕ ਮਹੱਲ' (ਦੂਜਾ ਨਾਂ 'ਇੱਕ ਝਾਤ ਪੂਰਬ ਪੱਛਮ 'ਤੇ'), ਜਿਸ ਨੂੰ ਲੇਖਕ ਨੇ ਅਮਰੀਕਾ ਫ਼ੇਰੀ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਰਚਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਬਸਰਾ ਤੇ ਬਗਦਾਦ ਵਿੱਚ ਥੋੜਾ ਸਮਾਂ ਹੀ ਰਿਹਾ, ਪਰ ਉਹ ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ, ਭੂਗੋਲਿਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪੱਖਾਂ ਦਾ ਵੱਡਮੁੱਲਾ ਵਰਨਣ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੋ. ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ 'ਕਸ਼ਮੀਰ ਤੇ ਕੁੱਲੂ' ਆਦਿ ਦਾ ਵਰਨਣ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪਹਾੜੀ ਸਥਾਨਾਂ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਨਵਤੇਜ ਸਿੰਘ ਨੇ 'ਦੋਸਤੀ ਦੇ ਪੰਧ' ਵਿੱਚ ਰੂਸ ਦੀਆਂ ਨਿਰੰਤਰ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਦੌਰਾਨ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪੱਖਾਂ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ। ਰੂਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਵਿੱਟਜ਼ਰਲੈਂਡ, ਬੁਲਗਾਰੀਆ, ਇਟਲੀ, ਰੋਮਾਨੀਆ ਅਤੇ ਮਲੇਸ਼ੀਆ ਦੀਆਂ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਦੇ ਸਮਾਚਾਰ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤਾਂ ਨਾਲ ਸਮਾਂ ਬਿਤਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਦੇ ਕਈ ਅਧਿਆਇ ਸੁਤੰਤਰ ਲੇਖ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਾਂਗ ਹਨ।

ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ ਨੇ ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਫੇਰੀ 'ਪਾਤਾਲ ਦੀ ਧਰਤੀ' ਨਾਂ ਦਾ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਲਿਖਿਆ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਨਾਟਕੀ ਤੇ ਕਾਵਿਕ ਰੰਗ ਰਾਹੀਂ ਸੁੰਦਰ ਕਥਾ-ਵਰਨਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ, ਕੁਦਰਤੀ ਨਜ਼ਾਰਿਆਂ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਥਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਬਲਰਾਜ ਸਾਹਨੀ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਦੋ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਹਨ- 'ਮੇਰਾ ਪਕਿਸਤਾਨੀ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ' ਅਤੇ 'ਮੇਰਾ ਰੂਸੀ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ'। ਪਕਿਸਤਾਨੀ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਵਿੱਚ ਉਹ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਜਜ਼ਬੇ ਅਤੇ ਵੰਡ ਦੇ ਦੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਚਿੱਤਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਤਨ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਸਾਂਝ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਉਦਰੇਵੇਂ ਨੂੰ ਬੜੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਸਫ਼ਰਨਾਮਿਆਂ ਵਿੱਚ ਮਾਨਸਿਕ ਛੋਹਾਂ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਰੌਅ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਤੇ ਪਾਸਾਰ ਵੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਹਮਦਰਦ ਦੀ ਰਚਨਾ 'ਅੱਖੀਂ ਡਿੱਠਾ ਰੂਸ' ਵਿੱਚ ਰੂਸ ਦੇ ਵਰਨਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਉੱਥੋਂ ਦੀ ਸਹੀ ਤੇ ਸੋਚਵਾਨ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਾਲੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸਲਾਹਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਆਨੰਦ ਨੇ 'ਨਵਾਂ ਨਿਆਰਾ ਜਰਮਨੀ' ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਜਰਮਨੀ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਮੁਲਕ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਚਿੱਤਰਿਆ ਹੈ।

‘ਨਿਯੁਯਾਰਕ ਦੀ ਸੈਰ’ (ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ), ‘ਨਿਰਭਉ ਨਿਰਵੈਰ’ (ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ), ‘ਚੀਨ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਦਿਨ’ (ਹਰਿਭਜਨ ਹਲਵਾਰਵੀ), ‘ਕੱਚੇ ਰੰਗਾਂ ਦਾ ਸ਼ਹਿਰ ਲੰਡਨ’ (ਅਜੀਤ ਕੌਰ), ‘ਯਾਤਰੀ ਦੀ ਅੱਖ’ (ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਹੁੰਦਲ), ‘ਕਿਵੇਂ ਲੱਗਿਆ ਇੰਗਲੈਂਡ’ (ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ), ‘ਮੋਤੀਆਂ ਦੀ ਚੋਗ’ (ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਧਾਲੀਵਾਲ), ‘ਪੱਛਮ ਦਾ ਮਾਇਆ ਜਾਲ’ (ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ) ਆਦਿ ਚਰਚਿਤ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਹਨ।

ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਰਚਨਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਦਾਤਾ ਦਾ ਉੱਘਾ ਨਾਂ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਕੁੱਲ ਛੇ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ। ‘ਸੈਲਾਨੀ ਦੀ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਯਾਤਰਾ’ ਵਿੱਚ ਥਾਈਲੈਂਡ ਅਤੇ ਮਲੇਸ਼ੀਆ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੈ। ‘ਸੈਲਾਨੀ ਦੀ ਦੇਸ਼ ਯਾਤਰਾ’ ਵਿੱਚ ਕਸ਼ਮੀਰ ਅਤੇ ਹਿਮਾਚਲ ਦੇ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੀ ਹੈ। ‘ਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਯਾਤਰਾ’ ਵਿੱਚ 16 ਸੈਰ ਨਿਬੰਧ ਹਨ ਜਿੰਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ 3 ਲੇਖਕ ਦੇ ਅਤੇ 12 ਬਾਕੀ ਹੋਰਨਾਂ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਦੇ ਹਨ। ‘ਬਿਖੜੇ ਪੈਂਡੇ’ ਵਿੱਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨ, ਕਸ਼ਮੀਰ, ਸ਼੍ਰੀ ਲੰਕਾ, ਮਾਲਦੀਪ, ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਕੰਨਿਆਕੁਮਾਰੀ ਅਤੇ ਸਰਹਾਨ ਤੋਂ ਸਾਂਗਲਾਵਾਦੀ ਟ੍ਰੈਕਿੰਗ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੈ।

ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਧੀਰ ਨੇ ‘ਮੇਰੀ ਇੰਗਲੈਂਡ ਫੇਰੀ’ (1974-75) ਵਿੱਚ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਲਿਖਿਆ। ਉਸਦੀ ਲੇਖਣੀ ਵਿੱਚ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੇ ਪਾਤਰ ਦਾ ਬਿਆਨ ਕਾਵਿਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਬਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਹਮਦਰਦ ਨੇ ‘ਧਰਤੀਆਂ ਦੇ ਗੀਤ’ ਵਿੱਚ ਬੈਕਾਂਕ, ਅੰਡੇਮਾਨ-ਨਿਕੋਬਾਰ ਆਦਿ ਥਾਵਾਂ ਦਾ ਯਾਤਰਾ-ਵਿਵਰਨ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਮਨਮੋਹਨ ਬਾਵਾ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਬੜਾ ਸਿਰਕੱਢ ਨਾਂ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਪਹਿਲੇ ਦੋ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ‘ਆਉ ਚੱਲੀਏ ਬਰਫ਼ਾਂ ਦੇ ਪਾਰ’ ਅਤੇ ‘ਅਣਡਿੱਠੇ ਰਸਤੇ ਉੱਚੇ ਪਰਬਤ’ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਲਿਖੇ, ਜਿੰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਡਲਹੌਜੀ, ਚੰਬਾ, ਰਾਵੀ ਨਦੀ, ਅਤੇ ਬਰਫਾਨੀ ਚੋਟੀਆਂ ਦੀ ਬਿਰਤਾਂਤਕਾਰੀ ਦਾ ਖੂਬਸੂਰਤ ਨਮੂਨਾ ਹੈ। ‘ਜੰਗਲ ਜੰਗਲ ਪਰਬਤ ਪਰਬਤ’ ਅਤੇ ‘20,000 ਮੀਲ ਲੰਮੀ ਦੇਸ਼ਕਾਲ ਯਾਤਰਾ’ ਉਸ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ।

ਅਜੀਤ ਕੌਰ ਨੇ ਲੰਡਨ ਦੀ ਸੈਰ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਤ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਲਿਖਿਆ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕਤਾਵਾਦੀ ਰੰਗ ਢੰਗ ਨੂੰ ਉਘਾੜਿਆ। ਜਦਕਿ ਸਰੂਪ ਸਿੰਘ ਅਲੱਗ ਨੇ ਲੰਡਨ ਦੀ ਸੈਰ ਨੂੰ ਧਾਰਮਕ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਚਿੱਤਰਿਆ ਹੈ।

ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਹੁੰਦਲ ਦੇ ਤਿੰਨ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ‘ਯਾਤਰੀ ਦੀ ਅੱਖ’, ‘ਕੰਧ ਉਹਲੇ ਪਰਦੇਸ਼’ ਅਤੇ ‘ਘੁੰਮਦਿਆਂ ਫਿਰਦਿਆਂ’ ਵਰਨਣ ਯੋਗ ਹਨ। ‘ਯਾਤਰੀ ਦੀ ਅੱਖ’ ਵਿੱਚ ਇੰਗਲੈਂਡ ਯਾਤਰਾ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਵਿੱਚ ਇੰਗਲੈਂਡ, ਅਮਰੀਕਾ ਤੇ ਕਨੇਡਾ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਦਾ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਚਮਨ ਨੇ ਇਟਲੀ, ਫਰਾਂਸ, ਸਵਿਟਜ਼ਰਲੈਂਡ, ਹਾਲੈਂਡ ਤੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਮੁਲਕਾਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅਵਤਾਰ ਜੰਡਿਆਲਵੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਵਿੱਚ ਲੰਡਨ ਦੇ ਜੀਵਨ ਜਾਚ ਸੰਬੰਧੀ ਬੜੀ ਰੌਚਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।

ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਉੱਤੇ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਲਿਖਣ ਦੀ ਰਵਾਇਤ ਬਰਕਰਾਰ ਹੈ। ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕੋਨਿਆਂ, ਪ੍ਰਾਤਾਂ ਅਤੇ ਵਿਭਿੰਨ ਬਦੇਸ਼ੀ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਣ

ਅਤੇ ਯਾਤਰਾ ਕਰਨ ਦੀ ਰੁਚੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਹੋਰ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਮੌਕੇ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਮਿਲ ਰਹੇ ਹਨ। ਸਦੀ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਤਿੰਨ-ਚਾਰ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਕਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ- ‘ਘੁੰਮਦਿਆਂ ਫਿਰਦਿਆਂ’ (ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਹੁੰਦਲ), ‘ਜਾਣੇ-ਅਣਜਾਣੇ ਸਫ਼ਰ’ (ਸੁਪਨਦੀਪ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ), ‘ਮੇਰੀ ਵਿਸ਼ਵ ਯਾਤਰਾ’ (ਗੁਰਭਲਿੰਦਰ ਮਾੜੀਮੇਘਾ), ‘ਵੱਗਦੀ ਏ ਰਾਵੀ’ (ਵਰਿਆਮ ਸੰਧੂ), ‘ਗੇੜਾ ਕਨੇਡਾ ਦਾ’ (ਨਿੰਦਰ ਘੁਗਿਆਣਵੀ), ‘ਲੰਡਨ ਨੂੰ ਮਿਲਦਿਆਂ’ (ਸੁਖਪਾਲ ਸਿੰਘ ਬਿੰਦ), ‘ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨ’ (ਗੁਰਮੁੱਖ ਸਿੰਘ ਸਹਿਗਲ) ਭਾਰਤੀ ਲੇਖਕਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪਰਵਾਸੀ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਵੀ ਲਿਖੇ ਗਏ, ਜਿੰਨਾਂ ਵਿੱਚ ‘ਸਮੁੰਦਰੋਂ ਪਾਰ’ (ਸਾਬੀ ਲੁਧਿਆਣਵੀ), ‘ਕਾਲਾ ਮਣਕਾ’(ਕੈਲਾਸ਼ਪੁਰੀ) ਤੇ ‘ਸਿਮਰਤੀਆਂ ਦੇ ਦੇਸ’ (ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ), ‘ਅੰਬੀਆਂ ਨੂੰ ਤਰਸੇਗੀ’ (ਅਜਮੇਰ ਕਾਵੈਂਟਰੀ), ‘ਬਲ ਡੂੰਗਰ ਭਵਿੱਚ’ (ਅਜੀਤ ਰਾਹੀ), ‘ਫੋਕਸ’ (ਅਜੀਤ ਅਟਵਾਲ), ‘ਸਫ਼ਰ ਦਰ ਸਫ਼ਰ’ (ਰਾਣੀ ਨਰਿੰਦਰ), ‘ਘਾਟ ਘਾਟ ਦਾ ਪਾਣੀ’(ਸ਼ਿਵਚਰਨ ਗਿੱਲ), ਅਤੇ ‘ਵੈਨਕੂਵਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕੀ ਦਿਨ’ (ਰਘੁਬੀਰ ਢੰਡ) ਆਦਿ ਵਰਨਣਯੋਗ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਹਨ।

ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਮਗਰਲੇ ਦਹਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇ ਅਤੇ ਰੂਪ ਦੋਹਾਂ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਅਤੇ 21ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸਾਹਿਤ ਹੋਰ ਵੀ ਵਿਕਾਸ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮੇਟਦਾ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਅਭਿਆਸ-ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਦੌਰ ਦੇ ਸਫ਼ਰਨਾਮਿਆਂ ਨਾਲ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਕਰਾਓ।
2. ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾਕਾਰਾਂ ਦੇ ਸਫ਼ਰਨਾਮਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸੰਖੇਪ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰੋ-
ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਕਮਲਾ ਅਕਾਲੀ, ਬਲਰਾਜ ਸਾਹਨੀ, ਮਨਮੋਹਨ ਬਾਵਾ, ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ,
ਨਰਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ।
3. ਪੰਜਾਬੀ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਉਪਰ ਨੋਟ ਲਿਖੋ।

੫. ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰ

ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਦੇ ਜੀਵਨੀਪਰਕ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰ ਮਨਭਾਉਂਦਾ ਰੂਪ ਹੈ। ਇਸ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਸਾਰੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਾਹਿਤਕ ਕਾਰਜ ਲਈ ਵਾਰਤਕ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਅਭਿਆਸ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਾਹਿਤਕ ਗੋਂਦ ਰਾਹੀਂ ਕਿਸੇ ਪਾਤਰ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਨੂੰ ਉਘਾੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰ ਵਿੱਚ ਸਿਰਜਣਾ, ਆਲੋਚਨਾ, ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਅਤੇ ਕਲਪਨਾ ਆਦਿ ਦਾ ਸੁੰਦਰ ਸੁਮੇਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਅੰਗ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਸਲ 'ਚ ਇਸ ਸਾਹਿਤ ਵਿਧਾ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨੂੰ ਉਘਾੜਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰ ਦਾ ਮੁੱਢ ਪ੍ਰਿ. ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕੁਝ ਨਿਬੰਧਾਂ ਜਿਵੇਂ- 'ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸੁਭਾਅ', 'ਗੰਗਾਦੀਨ' ਆਦਿ ਤੋਂ ਹੋਇਆ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇੰਨਾਂ ਪਾਤਰਾਂ ਦਾ ਸੁੰਦਰ ਚਿਤਰਨ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇੰਨਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ, ਗਿਆਨੀ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕੁਝ ਲੇਖ ਇਸ ਵਰਗ ਵਿੱਚ ਆ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ ਦੇ 'ਹੱਸਦੇ ਹੰਝੂ' ਵਿੱਚ ਬਾਬਾ ਵਰਿਆਮਾ, ਮਾਤਾ ਗੰਗੋ, ਨੰਬਰਦਾਰ ਸੁੱਖਾ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰ ਵੀ ਇਸ ਵੰਨਗੀ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਰੂਪ ਕਹੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਵਾਸਤਵਿਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰ ਦਾ ਆਰੰਭ 1961 ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ ਦੀ ਰਚਨਾ 'ਨਿੰਮ ਦੇ ਪੱਤੇ' ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦਾ ਵਾਰਤਕ ਲੇਖਕ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਨੁਭਵੀ ਸੂਝ ਵਾਲੀ, ਰੋਚਕ ਅਤੇ ਰਸਦਾਇਕ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਲਿਖੇ ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਸਾਹਿਤਕ ਤੇ ਨਾਟਕੀ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹਨ। ਉਸ ਦੇ ਚਾਰ ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ- 'ਨਿੰਮ ਦੇ ਪੱਤੇ'(1961), 'ਸੁਰਮੇ ਵਾਲੀ ਅੱਖ'(1964), 'ਕੌਡੀਆਂ ਵਾਲਾ ਸੱਪ'(1980) ਅਤੇ 'ਹੁਸੀਨ ਚਿਹਰੇ'(1985)।

'ਨਿੰਮ ਤੇ ਪੱਤੇ' ਵਿੱਚ 12 ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਪੰਜਾਬੀ ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰਾਂ ਦੀ ਲੜੀ ਦਾ ਮੋਢੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਤੋਂ ਹੀ ਵਾਸਤਵਿਕ ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰ ਲਿਖਣ ਦੀ ਪਿਰਤ ਆਰੰਭ ਹੋਈ ਅਤੇ ਇਹ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕਾਂ ਦਾ ਮਨਭਾਉਂਦਾ ਰੂਪ ਬਣਿਆ। ਇੰਨਾਂ ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਯਾਦਾਂ ਅਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬੜੀਆਂ ਸੁੰਦਰ ਕਲਮੀ ਛੋਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿੰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਰੋਚਕਤਾ, ਵਿਅੰਗ ਤੇ ਮਿਠਾਸ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਨਿੰਮ ਵਾਲੀ ਕੁੜਤਣ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। 'ਸੁਰਮੇ ਵਾਲੀ ਅੱਖ' ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿੱਚ 10 ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰ ਹਨ ਅਤੇ ਇਕ ਗਾਰਗੀ ਦਾ ਆਪਣਾ ਸਵੈ ਚਿੱਤਰ ਹੈ। 'ਕੌਡੀਆਂ ਵਾਲਾ ਸੱਪ' ਵਿੱਚ 6 ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰ ਹਨ। ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ ਸ਼ਿਵ ਕੁਮਾਰ ਬਟਾਲਵੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਗਾਰਗੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਅਤੇ ਬਾਹਰਲੇ ਸਰੂਪ ਉੱਤੇ ਝਾਤ ਪੁਆਈ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਚਿੱਤਰ ਗਾਰਗੀ ਨੇ ਨਿੱਜੀ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਲਿਖੇ ਹਨ। 'ਹੁਸੀਨ ਚਿਹਰੇ' ਵਿੱਚ 9 ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਇੱਕ ਨਰਤਕੀ ਦਾ ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰ ਹੈ।

ਕੁਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਕਾਂਗ ਦੇ ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰਾਂ ਦੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਪੰਜ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਏ ਹਨ- 'ਬੱਦਲਾਂ ਦੇ

ਰੰਗ’(1963), ‘ਪੱਥਰ ਲੀਕਾਂ’(1965), ‘ਪੱਕੀਆਂ ਇੱਟਾਂ’(1973), ‘ਸਿਰਨਾਵੇਂ-ਮਿੱਤਰਾਂ ਦੇ’ (1988) ਅਤੇ ‘ਦੁੱਧ ਤੇ ਦਰਿਆ’(2003)। ‘ਬੱਦਲਾਂ ਦੇ ਰੰਗ’ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦਾ ਵਰਨਣ ਪੰਜਾਬੀ ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰਾਂ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਯਤਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦੇ 14 ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰ ਹਨ। ‘ਪੱਥਰ ਲੀਕਾਂ’ ਵਿੱਚ 13 ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰ ਹਨ, ਜੋ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਲੇਖਕਾਂ ਬਾਰੇ ਹਨ। ‘ਪੱਕੀਆਂ ਇੱਟਾਂ’ ਵਿੱਚ 15 ਰੇਖਾ ਹਨ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਲੇਖਕ ਨੇ ਆਪਣਾ ਘੇਰਾ ਵਧਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੇ ਹਨ। ‘ਸਿਰਨਾਵੇਂ-ਮਿੱਤਰਾਂ ਦੇ’ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿੱਚ 13 ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰ ਹਨ, ਜਿੰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਕਾਂਗ ਨੇ ਕੁਝ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਪਾਤਰਾਂ ਨਾਲ ਮਿਤਰਤਾ ਭਰੀ ਸਾਂਝ ਦਰਸਾਈ ਹੈ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦਾ ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ‘ਕਿਰਮਚੀ ਲਕੀਰਾਂ’ 1965 ਈ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਕੁੱਲ 41 ਲੇਖ ਹਨ, ਜਿੰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿੱਲੀ, ਅੰਧਰੇਟਾ, ਕੇਰਲਾ, ਨਿਪਾਲ, ਉੜੀਸਾ ਤੇ ਰੂਸ ਦੀਆਂ ਯਾਦਗਾਰੀ ਮਹਿਫਲਾਂ, ਭਾਰਤੀ, ਰੂਸੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰਦੇਸੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਾਲ ਵੀ ਇੱਕ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦਰਜ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰ ਸੋਭਾ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰਿੰ. ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ, ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੁੱਗਲ, ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ, ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ, ਸ਼ਿਵ ਕੁਮਾਰ ਆਦਿ ਦੇ ਹਨ।

ਡਾ. ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ ਦਾ ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ‘ਮਿਤ੍ਰ ਅਸਾਡੇ ਸੇਈ’ 1968 ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਲੇਖਕ ਦੇ 23 ਮਿੱਤਰ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦੇ ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰ ਪੇਸ਼ ਹੋਏ ਹਨ ਅਤੇ ਇਕ ਉਸਦਾ ਸਵੈ-ਚਿੱਤਰ ਹੈ। ਇੰਨਾਂ ਰੇਖਾ-ਚਿੱਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿੱਜੀ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਦੇਖੀਆਂ/ਵਾਪਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅੰਕਿਤ ਹੋਏ ਹਨ।

ਅਜੀਤ ਕੌਰ ਰਚਿਤ ‘ਤਕੀਏ ਦਾ ਪੀਰ’(1987) ਇੱਕ ਵਿਲੱਖਣ ਰਚਨਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਲੇਖਿਕਾ ਦੀ ਬੇਬਾਕੀ ਤੇ ਜੁਅਰਤ ਭਰੇ ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਅਜੀਤ ਕੌਰ ਦੇ ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਗਲਪੀ ਤੱਤਾਂ ਅਤੇ ਕਲਾਤਮਕ ਛੋਹਾਂ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਵਰਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ। ਉਹ ਚੋਟ ਲਾਉਣ ਤੇ ਵਿਅੰਗ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਬੜੀ ਸੂਖਮ ਹੈ, ਇਸ ਵਿੱਚ 8 ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰ ਹਨ। ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ ਵਾਲਾ ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰ ਭਾਪਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਦਾ ਹੈ।

ਕੁਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਧੀਰ ਰਚਿਤ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ‘ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਦੋਸਤੀ’ 1990 ਈ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਈ ਭਾਵਪੂਰਤ ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰ ਹਨ ਜੋ ਚੰਗਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਭੁੱਲਰ ਦੇ ‘ਨੇੜੇ ਨੇੜੇ’(1992) ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿੱਚ ਦਸ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਦਿਲਬਰ ਦਾ ‘ਵਿੱਦਿਆ ਦਾ ਪਿੜ’ ਨਾਂ ਦਾ ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰ ਸੰਗ੍ਰਹਿ 1975 ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਸਰਵਣ ਸਿੰਘ ਦਾ ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ‘ਚਿੱਤਰ ਵਚਿੱਤਰ’ 1995 ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਇਆ।

ਉਪਰੋਕਤ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੁਝ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਰੇਖਾ-ਚਿੱਤਰਾਂ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ, ਰਸਾਲਿਆਂ ਜਾਂ ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰ ਲਿਖੇ ਹਨ। ਇੰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇਵਿੰਦਰ ਸਤਿਆਰਥੀ ਦੇ ਲਿਖੇ ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ‘ਸ਼ਬਦ ਚੁੱਪ ਹਨ’, ‘ਸੱਚ ਝੂਠ ਤੋਂ ਪਰੇ’, ‘ਸ਼ਹਿਰ ਬਗਦਾਦ’, ‘ਸੈਲ ਪੱਥਰ’, ‘ਸ਼ਬਦ ਸ਼ਿਲਪੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਣਾਮ’, ‘ਅੱਧਾ ਦੇਵ ਅੱਧਾ ਦਾਨਵ’, ‘ਅੱਧਾ ਟਾਪੂ’, ‘ਚੰਡਾਲ ਚੌਕੜੀ’ ਆਦਿ। ਉਸ ਨੇ ਨਿਰਮਲ ਅਰਪਨ ਵਲੋਂ ਸੰਪਾਦਿਤ ਪੁਸਤਕ ‘ਸਤਿਆਰਥੀ ਇੱਕ ਦੰਦ ਕਥਾ’ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਵੀ ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰ ਉਲੀਕਿਆ ਹੈ।

ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਕੁਝ ਰੇਖਾ-ਚਿੱਤਰ ਹਨ- ‘ਤਾਰੀ’, ‘ਹਰੀਆ’, ‘ਮੌਲਵੀ ਰਹਿਮਤ ਉੱਲਾ’, ‘ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਸਹਿਰਾਈ’, ‘ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ’, ‘ਦੇਵਿੰਦਰ ਸਤਿਆਰਥੀ’। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਵੈ-ਚਿੱਤਰ ‘ਮੇਰੀ ਤਸਵੀਰ’ ਵੀ ਲਿਖਿਆ। ਇਸੇ ਪਰੰਪਰਾ ਅਧੀਨ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਵਿਰਦੀ, ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਪੰਛੀ, ਰਘਬੀਰ ਸਿੰਘ ਢੰਡ, ਇਕਬਾਲ ਸਿੰਘ ਕੰਗ, ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ, ਗੁਲਜ਼ਾਰ ਸੰਧੂ ਅਤੇ ਦੇਵਿੰਦਰ ਆਦਿ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਨੇ ਵੀ ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਬਹੁਤੇ ਰੇਖਾ-ਚਿੱਤਰ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਬੰਧਿਤ ਰਹੇ ਹਨ। ਪਰ ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਦੋ ਪੁਸਤਕਾਂ ‘ਸੁਰ ਦਰਿਆਓ ਪਾਰ ਦੇ’ ਅਤੇ ‘ਲੋਕ ਸੁਰਾਂ’ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲਗਭਗ 50 ਲੋਕ ਗਾਇਕਾਂ ਦੇ ਰੇਖਾ-ਚਿੱਤਰ ਲਿਖੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਸਰਵਣ ਸਿੰਘ ਨੇ ‘ਪੰਜਾਬੀ ਖਿਡਾਰੀ’ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ 50 ਖਿਡਾਰੀਆਂ ਦੇ ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ‘ਮੰਚਨ’ ਰਸਾਲੇ ਵਿੱਚ ਕਈ ਗੌਲੇ-ਅਣਗੌਲੇ ਰੰਗਕਰਮੀਆਂ ਦੇ ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ।

20ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਖੀਰਲੇ ਦਹਾਕੇ ਅਤੇ 21 ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀਆਂ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਰੁਝਾਨ ਵੱਧ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਭਾਵੇਂ ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ ਅਤੇ ਕੁਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਕਾਂਗ ਵਰਗੀ ਪੁੱਖਤਗੀ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀ, ਪਰ ਕਲਾਤਮਕ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਰੁਚੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਜ਼ਰੂਰ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਕੁਝ ਨਵੀਨ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ- ਕੁਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਅਰਸ਼ੀ ਰਚਿਤ ‘ਰਾਹ ਦਸੇਰੇ’(2001), ਗੁਰਬਚਨ ਰਚਿਤ ‘ਕਮਾਲ ਦਾ ਬੰਦਾ’, ਅਤੇ ‘ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸਿਕੰਦਰ’ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰ; ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਦਿਓਲ ਰਚਿਤ ‘ਤਾਰਿਆਂ ਦਾ ਕਾਫ਼ਿਲਾ’(2000), ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ (ਪਟਿਆਲਾ) ਰਚਿਤ ‘ਪਟਿਆਲੇ ਦੇ ਵਿੱਚ ਮੈਂ’(2002)। ਕਾਨ ਸਿੰਘ ਰਚਿਤ ‘ਰੂਹ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ’(2000), ਦਲੀਪ ਕੌਰ ਟਿਵਾਣਾ ਰਚਿਤ ‘ਜਿਉਣ ਜੋਗੇ’(2002), ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਰਚਿਤ ‘ਅੱਧ ਚਾਨਣਾ’(2002) ਭਗਵੰਤ ਸਿੰਘ ਰਚਿਤ ‘ਬੁੜੇ ਥਿੜਕੇ’(2002) ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਯਾਦ ਚਿੱਤਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ।

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰ ਦੀ ਅਮੀਰ ਪਰੰਪਰਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਅਗਾਂਹ ਹੋਰ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਪੂਰੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਮੌਜੂਦ ਹਨ।

ਅਭਿਆਸ-ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਪੰਜਾਬੀ ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰ ਦੇ ਮੁੱਢ ਉੱਪਰ ਚਾਨਣਾ ਪਾਓ।
2. ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰਕਾਰਾਂ ਉੱਪਰ ਸੰਖੇਪ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰੋ-
ਕੁਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਕਾਂਗ, ਅਜੀਤ ਕੌਰ, ਦੇਵਿੰਦਰ ਸਤਿਆਰਥੀ, ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ, ਕੁਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਧੀਰ।
3. ਪੰਜਾਬੀ ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਉੱਪਰ ਸੰਖੇਪ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।

ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ

- ਸਿੰਘ, ਪਰਮਿੰਦਰ (ਡਾ.) - ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ (ਆਦਿਕਾਲ ਤੋਂ 1700 ਈ. ਤੱਕ), ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1999
- ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ (ਡਾ.) - ਸਾਹਿਤ ਬੋਧ, ਪੰਜਾਬ ਸਕੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਬੋਰਡ, 2010
- ਸਿੰਘ, ਬ੍ਰਹਮਜਗਦੀਸ਼ (ਪ੍ਰੋ.) - ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਵਾਰਿਸ਼ ਸ਼ਾਹ ਫਾਊਂਡੇਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2007
- ਸਿੰਘ, ਸਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ - ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਕਾਦਮੀ, ਦਿੱਲੀ, 2006
- ਸਿੰਘ, ਜਸਵਿੰਦਰ (ਡਾ.), ਡਾ. ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਢੀਂਡਸਾ - ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ (ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ) (1901-1995 ਈ.), ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 2004
- ਸਿੰਘ, ਰਾਜਿੰਦਰ ਪਾਲ - ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਕਾਦਮੀ, ਦਿੱਲੀ, 2006
- ਸੀਤਲ, ਜੀਤ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) - ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਇਤਿਹਾਸ, ਪਟਿਆਲਾ, 1974
- ਸੇਖੋਂ, ਰਾਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) - ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਨਵੀਨ ਇਤਿਹਾਸ, ਲਾਹੌਰ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2014
- ਕਸੇਲ, ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ (ਪ੍ਰੋ.) - ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਤੇ ਵਿਕਾਸ, ਲਾਹੌਰ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2015
- ਅਤੇ ਡਾ. ਪਰਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ, ਰਤਨ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) - ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ-ਭਾਗ ਦੂਜਾ (1701-1900 ਈ.), ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 2007
- ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਰੂਪ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 2007
- ਜੋਸ਼ੀ, ਜੀਤ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) - ਪੰਜਾਬੀ ਅਧਿਐਨ ਤੇ ਅਧਿਆਪਨ ਬਦਲਦੇ ਪਰਿਪੇਖ, ਵਾਰਿਸ਼ ਸ਼ਾਹ ਫਾਊਂਡੇਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2006
- ਧਾਲੀਵਾਲ, ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ - ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਕਾਦਮੀ, ਦਿੱਲੀ, 2006

- ਭੋਗਲ, ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ - ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਜਲੰਧਰ, 1969
- ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ - ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ (ਮੱਧਕਾਲ), ਪਟਿਆਲਾ, 1963
- ਵਰਮਾ, ਸਤੀਸ਼ ਕੁਮਾਰ - ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਕਾਦਮੀ, ਦਿੱਲੀ, 2013 (ਦੂਜੀ ਵਾਰ)
- ਸੰਪਾਦਕੀ ਮੰਡਲ - ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਅਧਿਆਪਨ (ਬੀ. ਐਸ. ਟੀ. ਸੀ. ਦੂਜਾ ਸਾਲ), ਰਾਜਸਥਾਨ ਰਾਜ ਪਾਠ ਪੁਸਤਕ ਮੰਡਲ, ਜੈਪੁਰ, 2016